

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

5

КИЇВ-1982

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34.

Художній редактор Б. В. Сушко.

Технічні редактори Д. П. Березовська, Н. Є. Любич.

Коректори І. І. Самойленко, Т. А. Малишевська.

Здано до набору 06.04. 82. Підп. до друку 14.05.82. БФ 46707. Формат 70×108²/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,65. Тираж 3140 пр. Зам. К-41.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030, Київ-30, Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 5 (254), 1982, май. (На українському мові).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС
Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции:
252001, Киев-1, Кирова, 4.

Журнальное производство РПО «Полиграфкнига», 252030, Киев-30, Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (254)

ТРАВЕНЬ

1982

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Єльченко Ю. П. Парти́йна організа́ція Києва в аванга́рді боротьби тру́дячих міста́ за вико́нання ріше́нь XXVI з'їзду КПРС 5
- *
- Рибаків Б. О. (Москва). Столиці Радянської України — півтори тисячі років 16
- Шморгул П. М. Більшовики Києва на чолі мас у трьох революціях 26
- Шусь О. Й. Тру́дящі Києва на захисті завоювань соціалістичної революції (1918—1920 рр.) 37
- Кульчи́цький С. В., Ткач Н. І. Участь киян у соціалістичній індустріалізації 46
- Коваль М. В. Бойова діяльність підпільників Києва (1941—1943 рр.) 56
- Плющ М. Р., Сиво́лоб Ю. В. Тру́дящі столиці УРСР у русі за підвищення ефективності виробництва 65
- Овчаренко П. Д., Шевченко Л. А. Київ — один з центрів радянської науки 73
- *
- Варгатюк П. Л. Видатна подія в історії більшовицької партії (До 75-річчя V з'їзду РСДРП) 84

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 60-річчя утворення СРСР

- Богданов О. Т. Участь виробничих колективів Києва у міжреспубліканському соціалістичному змаганні (1971—1980 рр.) 92
- Долбілов О. С., Талан Є. П. Дружні зв'язки робітників київського заводу «Арсенал» з колективами підприємств Російської Федерації 101
- * * *
- Лозицький В. С. Роль партійної преси в обороні Києва (липень — вересень 1941 р.) 108
- Проти буржуазної фальсифікації історії*
- Хміль І. С., Майборода О. М. Деякі питання антинаукових тлумачень сучасною буржуазною історіографією історії Київської Русі 116

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Матвійчук Н. М. Вивчення теми «Київ — центр давньоруської культури» в середній школі	126
---	-----

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Троцько П. Т. Пам'ятки Києва	131
------------------------------	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Санцевич А. В. Історична література про радянський Київ	136
Смолій В. А. Основні проблеми дожовтневої історії Києва в радянській історіографії	144

.КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Котляр М. Ф. А. Ф. Замалеев, В. А. Зоц. Мыслители Киевской Руси	150
---	-----

* * *

Наукова бібліографія з історії Києва	151
--------------------------------------	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Павловнич Ф. П., Ричка В. М. Наукові конференції, присвячені 1500-річчю Києва	157
Попик В. І. У Науковій раді з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду»	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Ельченко Ю. П. Партийная организация Киева в авангарде борьбы трудящихся города за выполнение решений XXVI съезда КПСС 5

* * *

Рыбаков Б. А. (Москва). Столице Советской Украины — полторы тысячи лет 16

Шморгун П. М. Большевики Киева во главе масс в трех революциях 26

Щусь О. И. Трудящиеся Киева на защите завоеваний социалистической революции (1918—1920 гг.) 37

Кульчицкий С. В., Ткач Н. И. Участие киевлян в социалистической индустриализации 46

Коваль М. В. Боевая деятельность подпольщиков Киева (1941—1943 гг.) 56

Плющ Н. Р., Сиволоб Ю. В. Трудящиеся столицы УССР в движении за повышение эффективности производства 65

Овчаренко П. Д., Шевченко Л. А. Киев — один из центров советской науки 73

* * *

Варгатюк П. Л. Выдающееся событие в истории большевистской партии (К 75-летию V съезда РСДРП) 84

СООБЩЕНИЯ

К 60-летию образования СССР

Богданов О. Т. Участие производственных коллективов Киева в межреспубликанском социалистическом соревновании (1971—1980 гг.) 92

Долбилов О. С., Талан Е. П. Дружественные связи рабочих киевского завода «Арсенал» с коллективами предприятий Российской Федерации 101

* * *

Лозицкий В. С. Роль партийной прессы в обороне Киева (июль — сентябрь 1941 г.) 108

Против буржуазной фальсификации истории

Хмель И. С., Майборода А. Н. Некоторые вопросы антинаучных толкований современной буржуазной историографией истории Киевской Руси 116

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Матвейчук Н. М. Изучение темы «Киев — центр древнерусской культуры» в средней школе 126

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Тронько П. Т. Памятники Киева 131

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Санцевич А. В. Историческая литература о советском Киеве 136

Смолий В. А. Основные проблемы дооктябрьской истории Киева в советской историографии 144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Котляр Н. Ф. А. Ф. Замалеев, В. А. Зоц. Мыслители Киевской Руси 150

* * *

Научная библиография по истории Клева 151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Павлович Ф. П., Рычка В. М. Научные конференции, посвященные 1500-летию Клева 157

Попик В. И. В Научном совете по проблеме «Основные закономерности отечественной истории дооктябрьского периода» 158

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 20 сторінок, повідомлення — 16 сторінок, замітки — 10 сторінок, матеріали в розділ «Наш календар» — 5—6 стор., рецензії — 4—5 сторінок, хроніка та інформація — 2 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ю. Н. ЄЛЬЧЕНКО

Кандидат в члени Політбюро ЦК Компартії України
перший секретар Київського міськкому Компартії України

ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ КИЄВА В АВАНГАРДІ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ МІСТА ЗА ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ XXVI З'ЇЗДУ КПРС

Багатогранна діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, всіх трудящих нашої Батьківщини проходить нині під величезним впливом плодотворних ідей XXVI з'їзду КПРС — події всесвітньо-історичного значення. Найвищий форум радянських комуністів дав глибокий марксистсько-ленінський аналіз діяльності партії та її Центрального Комітету на черговому етапі комуністичного будівництва, накреслив перспективи розвитку нашого суспільства на 80-і роки, виробив стратегію і тактику дальшого руху країни на шляху до комунізму.

Прямим, безпосереднім продовженням з'їзду став листопадовий (1981 р.) Пленум ЦК КПРС, у рішеннях якого дістали дальшу конкретизацію настанови партії стосовно першої половини 80-х років. У надзвичайно важливій, програмній промові на Пленумі Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева науково аргументовано і переконливо розкрито найголовніші економічні й соціальні проблеми, що стоять перед партією і народом у поточній п'ятирічці, визначено шляхи і способи їх розв'язання.

Рішення XXVI з'їзду КПРС та листопадового (1981 р.) Пленуму Центрального Комітету нашої партії перебувають сьогодні у центрі всієї практичної діяльності парторганізації Києва — столиці Радянської України. Для трудових колективів міста, як і всієї нашої країни, нині немає більш важливого й відповідального завдання, ніж успішне виконання планів одинадцятої п'ятирічки. Натхненною творчою працею ознаменували кияни її початок, добре розуміючи, що від цього будуть значною мірою залежати підсумки їх роботи в 1981—1985 рр.

Особливе піднесення трудової і політичної активності радянських людей викликано тим, що нині вся наша країна готується гідно зустріти 60-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Це — основна політична подія року для всієї партії, всього народу, яка має величезне міжнародне значення. Дуже містко про 60-річчя утворення СРСР сказав у своїй промові на XVII з'їзді профспілок країни товариш Л. І. Брежнев: «Це — велике свято нашої дорогої Батьківщини, свято дружби народів.

Це — торжество ленінської національної політики. І разом з тим це добрий привід для підбиття підсумків. Готуючись зустріти славний ювілей, ми знову й знову звіряємо свої дії з ленінською програмою будівництва нового суспільства»¹.

Під знаком підготовки до 60-річчя Союзу РСР, в загальному руслі всенародного руху за гідну зустріч ювілею великої і непорушної сім'ї радянських народів проводиться вся робота до 1500-річчя Києва, яке

безперечно стане великим святом дружби і братерства російського, українського, білоруського, всіх народів нашої країни. Сам факт відзначення цієї дати є ще однією яскравою демонстрацією торжества ленінської національної політики Комуністичної партії і Радянської держави, ще одним підтвердженням справжнього триумфу дружби і братерства багатонаціональної сім'ї народів нашої великої Батьківщини.

Зміст всієї роботи по підготовці до ювілею країни чітко визначений постановою ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». В цьому документі великої політичної ваги глибоко і всебічно розкривається історичне значення утворення СРСР — першої в світі єдиної союзної багатонаціональної держави робітників і селян, яскраво показані звершення Комуністичної партії і радянського народу в будівництві нового суспільства, величній завоювання соціалізму, що поставлені на службу трудовому народові, а також накреслена конкретна програма підготовки до знаменної події.

На виконання постанови ЦК КПРС розроблено і затверджено на пленумі заходи міськкому партії, які покликані стати органічним продовженням планів реалізації рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Важливим етапом на шляху до 60-річчя утворення Союзу РСР є робота по підготовці до 1500-річчя Києва. Під керівництвом КПРС, її ленінського Центрального Комітету, Політбюро ЦК на чолі з товаришем Л. І. Брежнєвим, втілюючи в життя рішення партійних з'їздів, трудящі Києва вносять гідний вклад у зміцнення економічної і оборонної могутності нашої Батьківщини, зробили помітний крок вперед в соціально-економічному розвитку міста. Кияни одноставно підтримують внутрішню і зовнішню політику ЦК КПРС, безмежно вдячні партії за її постійну турботу про людей праці, за титанічні зусилля, спрямовані на збереження миру на землі. Промова товариша Л. І. Брежнєва на XVII з'їзді профспілок СРСР — яскравий вияв великої уваги до трудового народу, підвищення його добробуту і особливо піклування про забезпечення мирних умов життя. Саме на це націлені нові ініціативи, спрямовані на зміцнення миру та безпеки народів, викладені товаришем Л. І. Брежнєвим.

Підготовка до 1500-річчя Києва, яка розпочалася кілька років тому, на заклочному своєму етапі проходить під знаком боротьби всіх киян за дострокове виконання планів і соціалістичних зобов'язань 1982 р. та п'ятирічки в цілому, за гідну зустріч 60-річчя утворення СРСР, за перетворення столиці Радянської України у місто зразкового порядку і високої продуктивності праці, а в перспективі — у зразкове комуністичне місто.

У багатотисячолітній історії Києва, невіддільній від історії нашої Батьківщини, чимало славних сторінок. Та справжній розквіт, друга молодість старовинного міста пов'язані з Великим Жовтнем, перемогою соціалізму. Саме за роки Радянської влади воно перетворилося в один з найбільших політичних, економічних, наукових і культурних центрів країни.

Київ — місто славних революційних традицій, місто-герой, захисники і визволителі якого відкрили себе безсмертною славою в роки Великої Вітчизняної війни. Кияни по праву пишаються відомими своїм революційним мшуним заводами «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», а також порівняно молодими, але вже прославленими колективами об'єднань «Точелектроприлад», імені С. П. Корольова, «Електронмаш», імені В. І. Леніна та багатьма іншими. В народному господарстві зайнято більш як 1 млн. 400 тис. трудівників міста. Майже півмільйона з них працює на промислових підприємствах, де виробляються літаки, морські траулери, екскаватори, мотоцикли, телевізори, радіоприймачі, фотоапарати, електронно-обчислювальні машини, верстати з програм-

ним управлінням, штучні алмази, устаткування для текстильної і харчової промисловості та ін. Вироби з київською маркою відомі у більш як 65 країнах світу.

У місті працює 140-тисячна армія будівельників. Щорічне введення в дію основних фондів перевищує 1 млрд. крб. Київ має унікальний науковий потенціал. У сфері науки і наукового обслуговування, в тому числі в 300 науково-дослідних та проектно-конструкторських закладах міста, нині зайнято близько 160 тис. чол. До послуг киян — розгалужена мережа підприємств торгівлі й побуту. Широкі можливості для здобуття середньої, середньої спеціальної та вищої освіти забезпечують 260 шкіл, 40 училищ, 39 технікумів, 18 вузів. Київ — великий культурний центр, свідченням чого є, зокрема, наявність тут численного загону діячів літератури та мистецтва, культосвітпрацівників.

Ініціатором чудових справ і патріотичних звершень трудівників Києва завжди була і є міська партійна організація. Як і вся ленінська партія, вона пройшла великий і славний шлях. Від перших марксистських гуртків і груп до одного з найбільших загонів Компартії України — такий підсумок її розвитку.

Ще в 1897 р. за прикладом створеного В. І. Леніним Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» такий же союз виник і в Києві. Важливою подією в революційному житті став приїзд сюди восени 1903 р. сім'ї Ульянових, члени якої сприяли зміцненню зв'язків ЦК РСДРП з місцевими партійними комітетами, активно пропагували рішення II з'їзду партії, розповсюджували праці В. І. Леніна.

Під керівництвом більшовиків київські робітники та солдати місцевого гарнізону рішуче виступили проти царизму в період першої російської буржуазно-демократичної революції. Вони самовіддано боролися проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, білогвардійців та іноземних інтервентів в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни.

Київська більшовицька організація була одним з ініціаторів утворення всеукраїнського партійного центру у складі єдиної РСДРП(б). Ще напередодні проголошення України Радянською республікою у Києві відбувся обласний (крайовий) з'їзд партійних організацій Південно-Західного краю, а в Харкові — партійна конференція Донецько-Криворізького басейну. Вони стали важливим етапом на шляху до організаційного оформлення Компартії України, утворення якої було проголошено на I з'їзді КП(б)У в липні 1918 р.

Після перемоги Радянської влади на Україні парторганізація Києва під керівництвом ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У відіграла велику роль у мобілізації трудящих міста на соціалістичне будівництво. У цей час величезний вплив на підвищення її авангардної ролі в масах справляли своєю певною плодотворною діяльністю такі видатні партійні й державні діячі, як С. В. Косіор, Г. І. Петровський; В. Я. Чубар, Д. З. Мануїльський, П. П. Постишев та ін.

В суворі дні Великої Вітчизняної війни комуністи були душею героїчної оборони міста, особистим прикладом запалювали воїнів на ратні подвиги. У боях під Києвом ворог втратив більше ста тисяч солдатів і офіцерів. На початок 1943 р. в Києві та області діяло 169 підпільних партійних і комсомольських організацій, 54 партизанські загони, 30 диверсійних груп, у складі яких загалом налічується майже 34 тис. радянських патріотів². Їх боротьбу проти фашистських загарбників спрямовували підпільні обком, міськом та районні комітети партії.

У повоєнний період комуністи Києва очолили трудовий фронт, на якому вирішувалося надзвичайно складне і відповідальне завдання — відродження зруйнованого окупантами народного господарства. В цей час величезну безкорисливу братерську допомогу місту подали всі наро-

² История городов и сел Украинской ССР: Киев. К., 1979, с. 353, 365.

ди нашої багатонаціональної Батьківщини. В результаті вже до 1948 р. було відновлено довоєнний рівень промислового виробництва, житловий фонд.

Новим, найбільш масштабним за обсягом розв'язуваних завдань етапом у діяльності міської партійної організації став період розвинутого соціалізму, який характеризується рішучим переходом до інтенсивних факторів економічного зростання, підвищенням ефективності і якості всієї роботи. Успіхи, досягнуті киянами в усіх галузях промислового виробництва, переконливо свідчать про правильність і життєву силу економічної стратегії партії. Розвиваючись у єдиному народногосподарському комплексі республіки і всієї країни, економіка міста досягла якісно нового рівня при високих темпах суспільного виробництва. Так, у десятій п'ятирічці трудящі столиці Радянської України виробили продукції на 9,4 млрд. крб., або в 1,4 раза більше, ніж у попередній. Успішно здійснювалася робота по дальшому підвищенню технічного рівня вироблюваної продукції. Було створено 428 нових зразків машин, устаткування, приладів. Освоєно серійний випуск 766 нових видів промислової продукції. В 6,5 раза збільшився випуск продукції найвищої якості, а її обсяг зріс до 20%.

Досягнення трудівників міста в роки десятої п'ятирічки стали надійним фундаментом для їх успішної боротьби за втілення в життя накресленої XXVI з'їздом КПРС програми комуністичного будівництва на наступні роки. В рамках даної статті немає можливості вичерпно висвітлити всі сторони діяльності міської партійної організації по мобілізації трудящих Києва на її виконання, оскільки багатоганне життя парторганізацій міста нині по суті цілком підпорядковане цій високій меті. Боротьба за реалізацію намічених XXVI з'їздом КПРС планів є основним змістом організаторської, ідеологічної та політико-виховної роботи всіх первинних парторганізацій. На це спрямовані зусилля кожного комуніста. Тому спинимось лише на деяких найбільш характерних моментах цієї роботи, пов'язаних як безпосередньо з організаційною стороною справи, так і з особливостями розв'язання конкретних економічних та соціальних завдань.

Як відомо, для успішної реалізації великомасштабних, розрахованих на перспективу складних і відповідальних завдань необхідно обов'язково мати глибоко продуману в усіх деталях програму дій. Тому міський і районні комітети партії, первинні партійні організації Києва розробили відповідні організаційно-політичні заходи по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України. В їх основу було покладено широку програму практичної діяльності партійних організацій, радянських, профспілкових, комсомольських та господарських органів, викладену в доповідях члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товарища В. В. Щербицького на зборах партійного активу республіки і березневого (1981 р.) Пленумі ЦК Компартії України, що відбулися невдовзі після XXVI з'їзду КПРС.

При розробці заходів Київський міськком партії виходив з таких двох принципових положень: по-перше, необхідно було визначити вузлові, корінні питання, на яких слід зосередити увагу та контроль міського комітету партії, зусилля господарських та громадських організацій; по-друге, вибрати основні форми і методи саме партійного, тобто організаційно-політичного та ідеологічного забезпечення виробленої XXVI з'їздом програми соціально-економічного розвитку.

В цих заходах на передній план висунуті питання, пов'язані з удосконаленням стилю і методів партійного керівництва економікою, соціальним розвитком міста, поліпшенням роботи по добору, розстановці і вихованню кадрів, посиленню контролю та перевірки виконання. Особливий наголос зроблено на реалізації настанов з'їзду про необхідність дальшого підвищення ролі й відповідальності райкомів партії, первинних партійних організацій.

Таким чином, розроблені заходи насамперед спрямовані на те, щоб діяльність партійних комітетів, радянських, профспілкових, комсомольських, господарських органів відзначалася більшою конкретністю, цілеспрямованістю, вмінням розв'язувати назрілі питання, а головне — доводити будь-яку розпочату справу до кінця. Адже в сучасних умовах від усіх наших кадрів вимагається якісно новий підхід до дорученої справи, більш висока діловитість, уміння організувати напружену плодотворну діяльність кожного колективу. В цьому — одна з найважливіших умов успішного розв'язання нових і за обсягом, і за характером завдань, поставлених з'їздом. А про те, що ці завдання є саме такими, переконливо свідчать плани економічного і соціального розвитку нашого міста на одинадцяті п'ятирічку. Характерною їх особливістю, як і планів розвитку країни та республіки, є те, що економічне піднесення має бути досягнуто в умовах зменшення трудових ресурсів та уповільнення темпів зростання капітальних вкладень. Так, при збільшенні протягом 1981—1985 рр. обсягів промислового виробництва майже на 22% продуктивність праці має підвищитися на 20%. За рахунок цього фактора необхідно буде забезпечити не менш як 93% приросту продукції проти 77% у минулій п'ятирічці.

Темпи зростання обсягу капітальних вкладень будуть удвоє меншими: порівняно з попереднім п'ятиріччям, однак при цьому введення в дію основних фондів планується збільшити на 20%. Питома вага продукції вищої категорії якості досягне у 1985 р. 25%. Передбачається освоїти виробництво більш як 2 тис. нових машин, устаткування і приладів, близько 6,5 тис. найменувань товарів народного споживання. Поряд з проблемами дальшого підвищення продуктивності праці великого значення в умовах 80-х років набувають питання економії та бережливості, раціонального витрачання всіх видів ресурсів і матеріалів, поліпшення використання виробничих потужностей тощо. Величезний потенціал, створений радянським народом, наголошував на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, повинен використовуватися по-господарському, з повною віддачею³. Значну увагу цим питанням приділяє й Київська моська партійна організація.

На основі дальшого розвитку та підвищення ефективності економіки буде здійснена широка програма соціальних заходів. Нею передбачається поліпшити житлові умови не менш як 500 тис. киян. Особлива увага звертається на розвиток охорони здоров'я. Капіталовкладення в цю галузь збільшаться порівняно з попередньою п'ятирічкою в 1,7 раза. До ладу стануть 15 поліклінік і 14 лікарень, у тому числі 3 пологові будинки. Буде повністю розв'язана проблема допомоги породіллям, а також подання стаціонарної терапевтичної та хірургічної допомоги. Бже до кінця поточного року, тобто на рік раніше строку, почне функціонувати новий госпіталь для інвалідів Великої Вітчизняної війни.

В одинадцятій п'ятирічці заплановано збудувати 25 загальноосвітніх шкіл більш як на 30 тис. місць і дитячі дошкільні заклади на 22 тис. місць, здати в експлуатацію 6 нових станцій метрополітену. Передбачається зміцнити матеріально-технічну базу електротранспорту, зокрема збільшити довжину трамвайних ліній майже на 6 км і тролейбусних — більш як на 23 км, ввести в дію 11 АТС на 120 тис. номерів. Багато буде зроблено для розширення торговельної мережі та підприємств побутового обслуговування.

Протягом першого року нової п'ятирічки трудівники міста під керівництвом партійних організацій добилися непоганих результатів. Річний план по обсягу реалізації продукції і випуску більшості найважливіших виробів виконано достроково, до 28 грудня 1981 р. Обсяг виробництва порівняно з попереднім роком збільшився на 4,5% при плані 3,5%. Зростання продуктивності праці також перевищувало планові

³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 49.

показники. За цей рахунок одержано майже 87% приросту промислової продукції. Перевиконано завдання по випуску товарів народного споживання. Різко скоротилася кількість відстаючих підприємств.

Дальшого розвитку набуло капітальне будівництво. Виконані плани спорудження житла, введено нові виробничі потужності на заводах верстатів-автоматів, ім. Лепсе, «Керамік», безалкогольних напоїв, пивзаводі № 3, фетровій фабриці, збудовано 6 шкіл і 15 дошкільних дитячих комбінатів. Достроково, 19 грудня, розпочався регулярний рух поїздів метрополітену на ділянці «Площа Жовтневої революції» — «Центральний стадіон». Важливою політичною подією в житті міста стало завершення робіт по спорудженню меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.», у відкритті якого взяв участь товариш Л. І. Брежнев. До 64-х роковин Великого Жовтня було закінчено реконструкцію площі Жовтневої революції — головної площі столиці Радянської України.

Досягнення трудящих Києва у виконанні завдань першого року одинадцятої п'ятирічки дістали високу оцінку партії і уряду. За підсумками Всесоюзного соціалістичного змагання за 1981 р. Київ нагороджено Перехідним Червоним Прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Такої ж нагороди удостоєні 16 трудових колективів міста.

Озброєні рішеннями XXVI з'їзду партії, листопадового (1981 р.) Пленуму ЦК КПРС партійні організації Києва дедалі ширше розгортають роботу по мобілізації трудящих на виконання поставлених завдань. Важливим етапом на цьому шляху стало прийняття соціалістичних зобов'язань на 1982 рік та одинадцятую п'ятирічку. На початку січня цього року із закликом гідно зустріти 1500-річний ювілей рідного міста, примножити вклад киян у виконання історичних рішень з'їзду звернулася група знатних людей Києва.

Мобілізуючи комуністів, усіх трудящих на досягнення намічених рубежів, міський комітет партії прагне якнайповніше враховувати в своїй діяльності досвід, нагромадженні раніше, зокрема минулого року. Адже в боротьбі за виконання поставлених партією завдань у нас були не тільки успіхи, а й певні недоліки. Життя показує, що курс на інтенсифікацію нерідко наштовхується на силу інерції, неоперативність частини керівників, а то й на нерозуміння шляхів його здійснення. Не на всіх підприємствах вдалося забезпечити заплановані темпи зростання обсягів виробництва та продуктивності праці. Допущено відставання у спорудженні окремих об'єктів виробничого та соціального призначення, деякі нові потужності освоюються несвоєчасно, нерідко ще даються взнаки невинуваті втрати робочого часу, порушення трудової і виробничої дисципліни.

Аналізуючи причини цих та подібних недоліків, міський комітет Компартії України спрямовує увагу парторганізацій на розв'язання вузлових, найбільш актуальних проблем і завдань, насамперед тих, що були визначені листопадним (1981 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Як підкреслив у своїй промові на Пленумі товариш Л. І. Брежнев, центральною проблемою всієї п'ятирічки — і в господарському, і в політичному відношеннях — є здійснення продовольчої програми⁴. У зв'язку з цим партійна організація Києва концентрує свої зусилля на виконанні розробленого міськкомом партії п'ятирічного плану шефської допомоги колгоспам і радгоспам Київської області; поліпшенні організації заготівель і зберігання сільськогосподарської продукції та торгівлі нею; створенні її діяльності підсобних господарств при промислових підприємствах і, нарешті, на розвитку та технічному переозброєнні підприємств, що займаються переробкою сільськогосподарської сировини.

⁴ Див.: Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 16 листопада 1981 року. К., 1981, с. 4.

Кожен з цих напрямів вимагає значних затрат сил і енергії, організаторських здібностей та ініціативи. Так, лише за планом шефської допомоги селу колективи промислових підприємств міста протягом п'ятирічки повинні реконструювати і збудувати 1200 об'єктів на суму більш як 58 млн. крб. Потрібно буде здати в експлуатацію нові сховища на плодокомбінатах місткістю 32 тис. т та перевести на охолоджуваний режим діючі місткістю 42 тис. т, що дасть можливість практично розв'язати проблему зберігання плодоовочевої продукції. Більш як на 25% збільшиться випуск продукції підприємств харчової промисловості міста.

На XXVI з'їзді КПРС зазначалося, що нова п'ятирічка стане серйозним екзаменом для будівельників⁵. Конкретизуючи настанови з'їзду, листопадовий (1981 р.) Пленум ЦК КПРС поставив вимогу забезпечити істотне підвищення віддачі від коштів, що вкладаються державою, скоротити обсяги незавершеного будівництва⁶. Відповідальні завдання в цьому плані стоять і перед будівельниками Києва, яким необхідно буде ввести в дію лише основних фондів майже на 5 млрд. крб., не кажучи вже про об'єкти соціально-культурного призначення та житлове будівництво. Останнє передбачається дедалі більше здійснювати в забудованих частинах міста, в тому числі в старих районах. Це вимагає відповідної технічної та організаційної підготовки. У Києві ось уже другу п'ятирічку щороку будується 20—25 тис. квартир. Однак житлова проблема все ще залишається гострою. Її розв'язання ускладнюється й тим, що багато сімей мешкають у погано впорядкованих будинках. Ставиться завдання в найближчі роки переселити ці сім'ї у нові, сучасні квартири. Існує й ряд інших соціальних проблем, розв'язання яких багато в чому залежить від успішної роботи будівельників.

Увага міської парторганізації прикута до того, щоб якнайкраще збалансувати плани будівельних організацій, сконцентрувати сили і ресурси на першочергових для міста об'єктах. Питанням поліпшення стану справ у будівництві був присвячений спеціальний пленум міському партії. Розроблено заходи по зміцненню виробничої бази і нарощуванню потужностей будівельних організацій, вдосконаленню проектної справи.

Тепер важливо, щоб ці заходи швидше втілювалися в життя. У зв'язку з цим парторганізації будівельних підрозділів та підприємств-замовників повинні суворіше стежити за своєчасним введенням в дію та освоєнням потужностей, за неухильним дотриманням наміченого партією курсу на підвищення ефективності і якості будівництва, використанням його можливостей для зростання економіки та поліпшення життя трудящих.

Добре відомо, що успішне виконання всіх наших планів залежить від того, як наполегливо здійснюватиметься економічна політика партії, спрямована на послідовне підвищення ефективності народного господарства, його інтенсифікацію. В сучасних умовах розв'язання цього завдання неможливе без опори на науку, без прискорення науково-технічного прогресу.

Для Києва це особливо актуально. Адже, з одного боку, в місті, як уже було сказано, існує потужна база для використання досягнень науково-технічного прогресу. З другого боку, незважаючи на стрімке зростання кількості населення (за минулу п'ятирічку воно збільшилося на 270 тис. чол., а за останні 20 років — на 1 млн.), вільних трудових ресурсів у місті, по суті, немає.

Київська партійна організація вже виробила принциповий підхід до питань прискорення науково-технічного прогресу як вглиб, так

⁵ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 47.

⁶ Див.: Брежнев Л. І. Промова на Пленумі Центрального Комітету КПРС 16 листопада 1981 року, с. 9.

і шир. Миськом та райкоми партії, первинні парторганізації нагромадили в цій важливій справі значний досвід. Від часткових питань, що стосувалися того чи іншого підприємства або виробництва, до широких комплексних цільових програм з актуальних науково-технічних та соціально-економічних проблем — такими є підсумки їх тривалої діяльності в цьому напрямі. Сьогодні можна говорити про цілу систему заходів наукового, виробничого, організаційного і політичного характеру.

Питання про партійний вплив на прискорення науково-технічного прогресу — багатогранне. Воно може бути предметом спеціальної статті. В даному випадку, на наш погляд, доцільно детальніше спинитися на такому важливому його аспекті, як розробка цільових комплексних програм. На сьогодні в місті реалізується сім таких програм. Вони спрямовані на розв'язання актуальних проблем розвитку народного господарства міста в одинадцятій п'ятирічці і відповідають завданням, поставленим «Основними напрямками економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року».

Успішна підготовка комплексних цільових програм стала результатом здійснення договору про співдружність між Академією наук УРСР і миським комітетом партії. До їх розробки та реалізації залучено понад 300 підприємств та науково-дослідних установ, підпорядкованих 56 загальносоюзним та республіканським міністерствам і відомствам. Активну участь у цій справі беруть також управління та служби миськвиконкому.

Певне уявлення про характер програм та масштаби розв'язуваних за їх допомогою завдань може дати ознайомлення з окремими моментами, пов'язаними із здійсненням, наприклад, програми зниження затрат ручної праці. Сам факт застосування цієї праці, в тому числі важкої, викликає особливу стурбованість миському партії. Адже це не лише технічна, а й серйозна соціальна проблема. Піклуючись про людину, ми не повинні забувати, що деяка частина наших трудівників ще змушена займатися некваліфікованою фізичною працею. З цього погляду й досі надзвичайно актуальними є такі лєнінські слова: «...Все, що завоювала людська наука, людська техніка, всі удосконалення, всі знання спеціалістів,— все повинно піти на службу об'єднаному робітничкові»⁷.

До першочергових завдань, пов'язаних із скороченням застосування ручної праці, належить усунення диспропорції, що склалася в механізації основних і допоміжних процесів. У цій справі на підприємствах міста вже нагромаджено певний досвід. Зокрема, миськом партії схвалив роботу парторганізацій виробничого об'єднання ім. С. П. Корольова та заводу «Червоний екскаватор» по комплексній механізації складських, транспортних і вантажно-розвантажувальних робіт. В результаті здійснених заходів рівень механізації ручної праці підвищився тут до 80%. Значних успіхів у цій справі досягли під керівництвом парторганізації також колективи виробничого об'єднання ім. Артема, заводу верстатів-автоматів ім. О. М. Горького та ін.

В цілому до 1985 р. на підприємствах і в організаціях міста цільовою програмою передбачено перевести з ручної праці на механізовану та автоматизовану близько 30 тис. чол. і полегшити працю ще 15 тис. чол. Кількість робітників, зайнятих на повністю механізованих і автоматизованих процесах, збільшиться за п'ятирічку майже на 5%. Важливим аспектом даної програми з соціальної точки зору є те, що вона передбачає вивільнення від важкої фізичної праці жінок.

Миський комітет партії чітко усвідомлює, що успішне виконання передбачених на п'ятирічку завдань залежатиме від ефективності роботи всіх виробничих колективів, господарських керівників, всіх партійних

⁷ Ленін В. І. Промова про організацію професійної спілки сільськогосподарських робітників: Засідання I з'їзду сільськогосподарських робітників Петроградської губернії, 13 березня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 24.

комітетів. Про те, що парторганізації міста нагромадили досвід такої роботи, переконливо свідчать результати минулої п'ятирічки, в роки якої продуктивність праці зросла на 25,1%, було досягнуто значної економії паливно-енергетичних та матеріальних ресурсів. І все ж ряд завдань розв'язується ще повільно. Це, зокрема, стосується питань зростання фондівіддачі, підвищення коефіцієнту змінності роботи устаткування, зниження собівартості продукції. На ряді підприємств і будівельних організацій допускаються факти безгосподарності і марнотратства, протягом тривалого часу не переглядаються норми витрачання сировини і матеріалів, недостатньо використовуються вторинні ресурси. Щоб виправити це становище, необхідно підвищити відповідальність кадрів за впровадження передового досвіду, всього нового, прогресивного, суворіше питати за кожний конкретний факт недбайливості і безгосподарності.

У зв'язку з цим спинимоса на ряді моментів, на яких міський комітет партії акцентує увагу первинних парторганізацій та трудових колективів столиці України. Насамперед йдеться про зміцнення дисципліни в широкому розумінні цього слова, тобто соціалістичної дисципліни праці. Головне тут, на наш погляд, полягає в тому, щоб знайти ефективні форми створення в кожному колективі такої атмосфери, яка б виключала будь-які відхилення від норм поведінки радянської людини. Слід добитися такого становища, щоб жоден дисциплінарний проступок не залишався поза увагою колективу, товаришів по роботі. Важливу роль у цій справі покликані відігравати профспілкові організації міста.

Ще одне невідкладне завдання полягає у всемірному поліпшенні організації праці і виробництва. Особливе значення щодо цього має дальше поширення і вдосконалення бригадної форми організації праці з оплатою за кінцевими результатами. Нині на підприємствах міста налічується майже 15 тис. бригад, що працюють за єдиним нарядом. До них входять близько 138 тис. робітників. Ефективність такої форми організації праці безсумнівна. Так, на провідних машинобудівних підприємствах міста виробіток на одного члена бригади на 35% більший, ніж у робітників, які працюють індивідуально. Та особливо великий інший ефект — соціальний, виховний. Адже ніщо не справляє такого великого впливу на формування ідейно-моральних якостей людини, як сила колективу. Саме в трудовому колективі найбільшою мірою формуються і зміцнюються такі почуття, як громадянський обов'язок, відповідальність за загальну справу, колективізм і товариськість. Нині в промисловості міста бригадними формами праці охоплено 45% робітників. Це немало, але, враховуючи велике значення єдинонарядних бригад, ще недостатньо. Тому перед господарськими керівниками, партійними та профспілковими організаціями міста поставлено завдання завершити їх створення скрізь, де для цього є виробничі умови.

Величезну роль у виконанні планів одинадцятої п'ятирічки, як і завжди, відіграє соціалістичне змагання. Повсюдне поширення найбільш цінних ініціатив і починів постійно перебуває в центрі уваги міського комітету партії. Ще напередодні XXVI з'їзду КПРС група передових київських робітників виступила з ініціативою працювати під девізом «Кожній робочій годині — найвищу віддачу!» Це патріотичне починання було схвалене міським комітетом партії, який рекомендував колективам підприємств міста підтримати ініціативу передовиків, оскільки вона акумулює в собі багато інших цінних починань, спрямованих на підвищення ефективності використання робочого часу з урахуванням специфічних умов праці кожного трудівника.

Спрямований на виконання передз'їздівських зобов'язань, цей рух переріс у широке змагання трудівників міста за успішне втілення в життя рішень XXVI з'їзду партії, планів одинадцятої п'ятирічки. Нині

в ньому беруть участь близько 650 тис. киян. В результаті лише за минулий рік втрати робочого часу скоротилися по місту на 14%, хоч показник цей міг бути й значно вищим.

На жаль, рівень роботи по впровадженню цінних починань, передового досвіду ще не завжди відповідає вимогам часу. В цій справі допускаються факти формалізму, з чим аж ніяк не можна миритися. Сьогодні, коли інтенсивні фактори розвитку суспільного виробництва вирішують успіх справи в цілому, настав час забезпечити повсюдне використання кращих зразків праці і управління в усій їх сукупності. Виходячи з цього, в період розробки планів і заходів по виконанню рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України міський комітет партії рекомендував парторганізаціям передбачити в них конкретні кроки, спрямовані на комплексне використання передового досвіду.

Розв'язання складних соціально-економічних завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС, вимагає значного підвищення рівня всієї організаторської і політичної роботи. Тому серед здійснюваних міськкомом партії заходів надзвичайно важливе місце відводиться підвищенню бойовитості первинних парторганізацій, забезпеченню авангардної ролі комуністів. Нині міська партійна організація налічує у своїх рядах більш як 210 тис. членів і кандидатів у члени КПРС. У Києві практично немає такої ділянки народного господарства, де б не існувало партійних організацій. У місті діє 2781 первинна, більше 9 тис. цехових парторганізацій та майже 8 тис. партгруп. Вони безперервно поповнюються кращими представниками робітничого класу, спеціалістів народного господарства, працівників науки і культури. Постійно вдосконалюється структура партійних організацій, дальшого розвитку набуває внутріпартійна демократія. Підвищення ролі комуністів у житті трудових колективів засвідчила остання звітно-виборна кампанія, у ході якої було внесено чимало зауважень і пропозицій, спрямованих на дальшу активізацію діяльності первинних партійних організацій.

Важливе значення для підвищення бойовитості парторганізацій мають питання роботи з кадрами. Про необхідність проведення глибоко продуманої, вимогливої кадрової політики йшлося на XXVI з'їзді КПРС та листопадовому (1981 р.) Пленумі Центрального Комітету партії. Київський міськком і райкоми Компартії України, систематично оновлюючи і зміцнюючи кадри, водночас дбають про забезпечення їх стабільності. При цьому міська партійна організація послідовно дотримується курсу на всемірне підвищення відповідальності кожного працівника, особливо комуніста, на будь-якій довірених йому ділянці. Адже партійний курс у кадровій політиці виявляється не лише в умінні підібрати компетентного спеціаліста, а й у тому, щоб він володів усіма якостями політичного керівника, почуттям найвищої відповідальності, показував зразки трудової самовідданості, боровся з найменшими порушеннями державної дисципліни, партійної, комуністичної етики.

Діяльність міського та районних комітетів партії, первинних парторганізацій по вихованню комуністів у дусі високої вимогливості до себе, по формуванню в них рис, притаманних переконаним політичним бійцям, непримиренним до недоліків і упущень, сприяє дальшому зміцненню партійної організації столиці Радянської України.

В центрі уваги міської партійної організації постійно перебувають питання дальшого вдосконалення і перебудови ідеологічної, політико-виховної діяльності в світлі вимог XXVI з'їзду КПРС. У тісному зв'язку з конкретними завданнями трудових колективів проведена значна робота по організації пропаганди і глибокого вивчення комуністами, широкими масами, трудящих документів і матеріалів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України. В практичній діяльності партійних організацій міста дедалі повніше реалізуються принципові вимоги ЦК КПРС про необхідність комплексного підходу до розв'язання питань

ідейно-виховної роботи, про забезпечення органічної єдності пропаганди з життям, підвищення її наукового рівня і наступальності.

Здійснена перебудова структури партійного навчання. На відміну від минулих років, нині в цій системі абсолютну більшість слухачів — понад 90% — становлять комуністи. Ефективно працюють уперше створені цього року школи наукового комунізму. Зросла кількість членів і кандидатів у члени партії, що вивчають марксистсько-ленінську теорію за індивідуальними планами.

Продовжується пошук нових, дійовіших форм масово-політичної роботи. До участі в ній дедалі ширше залучаються господарські керівники. Вдосконалюється і збагачується практика проведення єдиних днів політичного інформування, суспільно-політичних читань та інших масових заходів. При цьому значна увага приділяється вивченню та реалізації пропозицій, що надходять від трудящих під час їх проведення.

Здійснюється перехід до системних, постійних форм у лекційній пропаганді. Новим, актуальним змістом збагатилися такі популярні форми лекційно-пропагандистської роботи, як семінар «День київського лектора», «Трибуна Академії наук УРСР» та ін. Посиленню патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих сприяють суспільно-політичні читання, присвячені 60-річчю утворення СРСР і 1500-річчю Києва.

Перебудовуючи роботу засобів масової інформації відповідно до сучасних вимог, міськком партії посилив увагу до актуальності та ефективності їх виступів. У міських газетах з'явилися нові тематичні сторінки і розділи, а на телебаченні й радіо — нові програми, такі як, наприклад, ранкова радіопередача «Київ сьогодні», «Телепресклуб» та ін.

Вся ідейно-виховна робота спрямовується на виховання трудящих міста в дусі ідеалів комунізму, безмежної відданості своїй соціалістичній Батьківщині і рідній партії, мобілізацію їх на успішне виконання планів та соціалістичних зобов'язань.

В напружених трудових буднях, сповнені життєстверджуючого оптимізму і нових творчих задумів, зустрічають кияни півторатисячний ювілей рідного міста. Вони безмежно вдячні Комуністичній партії і Радянському уряду за постійне батьківське піклування про розквіт древнього і вічно молодого Києва — міста-героя, міста-трудівника. Немає сумніву, що кияни віддадуть усі свої сили, знання і досвід виконанню історичних рішень XXVI з'їзду КПРС, виробленої ним величній програмі соціально-економічного розвитку країни, дальшому зміцненню могутності нашої великої соціалістичної Батьківщини.

* * *

Академік Б. О. РИБАКОВ (Москва)

СТОЛИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ—ПІВТОРИ ТИСЯЧІ РОКІВ

Радянські люди відзначили багато ювілеїв різних міст СРСР. Інколи їх історія налічує лише кілька десятків років, і тоді знаменну дату святкують ті ж самі люди, які свого часу розчищали на цьому місці тайгу і закладали перші будівлі. В інших випадках «біографія» міст охоплює кілька століть (Москва, Новгород, Смоленськ, Мінськ, Рига та багато інших). Є й дуже давні міста, вік яких вимірюється тисячоліттями,—Єреван, Тбілісі, Самарканд, що виникли в зоні найдавніших південних цивілізацій.

На неозорих просторах Східноєвропейської рівнини найстарішим містом наші предки завжди вважали Київ, а всі інші населені пункти, що існували на українських, російських і білоруських землях, розглядали як «синів» цього давнього материнського центру.

Тисячу років тому Київ уже був столицею величезної та могутньої держави, відомої у всіх кінцях тодішнього Старого Світу. Історики так і нарекли її — Київська Русь. На кінець X ст. Київ широко розкинувся на березі Дніпра. Тут були фортеці, князівські кам'яні палаци, язичницькі святилища і християнські храми, торгові площі та посади; біля підніжжя прибережних гір існували «корабельні пристановища» і тут же щороку будувався і оснащувався флот, який мав плавати не тільки по Дніпру, а й по Чорному («Руському») морю і по Азовському і по далекому Каспію, що називався тоді «морем Хорезма».

Про тодішній Київ писали грецькі та західноєвропейські письменники, до нього прямували варязькі мореходи — напіврозбійники, напівкупці, які наймалися на службу до київського князя. Два роки тому Київ міг святкувати тисячоріччя від часу очищення міста від цих буйних і вимогливих найманців: князь Володимир за порадою Добрині (оспіваного у билинному епосі) вигнав варягів у Візантію, попередивши при цьому імператора: «Не тримай їх у своєму місті, бо вони накоять тобі лиха, як і тут (у Києві), але розосередь їх у різних місцях, а сюди не пускай жодного!»¹.

Київ був добре відомий на Сході: арабські й персидські географи і мандрівники креслили на своїх картах шляхи до нього, визначали кількість «шляхових станцій», описували товари, якими торгує «Куяба» (Київ), і вважали його першим у сузір'ї середньодніпровських міст. Київ — «найближче місто русів до країн ісламу. Місце благодатне і місцеперебування царів. З нього вивозять різноманітні хутра і цінні мечі...», — писав анонімний персидський автор².

Наприкінці X ст. кияни вже самі розповідали про своє місто, склавши, по-перше, цілий цикл народних билин про події 970—990-х років, а, по-друге, створивши з легенд, записів і спогадів перший літописний звод 997 р., доповнений яскравими мініатюрами. Зокрема, у билинах, записаних у XIX ст. на далекій Півночі, оповідання про подвиги богатирів завжди починалися так: «Как во славном было во городе во Киве...». З цих билин архангельські й вологодські селяни навіть через дев'ять віків після існування Київської Русі дізнавалися про найважли-

¹ Шахматов А. А. Повесть временных лет. Пг., 1916, с. 95.

² Бартольд В. В. Худуд-ал-Алем. Л., 1930 (Книга областей мира). Основа цього джерела відноситься до IX ст.

віші історичні події, що відбувалися в ній, і про провідну роль тодішнього Києва.

Київський літописець, який писав тисячу років тому, мало цікавився часом виникнення свого міста — надто багато подій відбувалося на його очах: війни з печенігами, походи на Візантію, прийняття християнства, князівські міжусобиці, будівництво нових міст... Він обмежився тим, що коротко записав давній переказ, відомий усім з шкільних років: «Поляне живяху къждо с своим родъмъ на своих местех, владеюще къждо родъмъ своимъ. И быша 3 братия: единому имя Кый, а другому — Шек, а третнему — Хорив. (А сестра их — Лыбель). И седяше Кый на горе (идеже ныне увоз Боричев, а Шек седяше на горе, идеже ныне зоветься Щековица, а Хорив на третней горе, от него же прозъвася Хоривица). (Вміщений у дужках текст належить, очевидно, літописцю Никону, який додав до старого тексту примітки, де давні урочища зіставлялися з топографією Києва часів синів Ярослава Мудрого.— Б. Р.). И сътвориша градък во имя брата своего старейшаго и нарекоша имя ему — Киев. И бяху около града лес и бор велик и бяху ловяще зверь...»³.

Запис невеликий — лише три — чотири фрази — і містить мало інформації. Однак зрозуміло, що для літописця заснування Києва — подія, яка відбулася у віддалені епічні часи, але коли саме вона сталася, коли і які сказання склалися про неї, з цього запису неясно. Може навіть виникнути сумнів: чи справді місто назване на честь якогось Кия, чи легенда про засновника вигадана для пояснення його назви? І такі сумніви виникли ще 960 років тому. «Инии же несведуще реша (говорили), яко Кый ссть перевозъник был — у Києва бо бяше перевоз тьгда с оной страны Дънепра — темь глаголаху: «На перевоз на Киев»⁴.

Творцями такого нігілістичного ставлення до київського переказу були деякі літописці. Вони не лише звели легендарного Кия до рівня човняра-паромника, але й назвали фантастичну дату заснування Києва — 854 р. Все це було підпорядковано новій історичній концепції створення Російської держави, автори якої (всупереч очевидним фактам) засновниками Київської Русі вважали північні племена, що групувалися навколо Новгороду і нібито закликали варягів княжити у них. Ці тенденційні і водночас вкрай наївні погляди були підхоплені в XVIII ст. у часи «біроновщини» норманістами і покладені в основу їх теорії. Боротьба з «протонорманістами» почалася ще в XI ст.

Київські історики не залишилися в боргу і відповіли «нетямущим». Перша відповідь була дана складачем літописного зводу 1093 р.: «Як у давнину був цар Рим (Ромул) і на його честь названо місто Рим. Так само Антіох і було (місто) Антіохія..., був також Олександр (Македонський) і в ім'я його — Александрія. І в багатьох місцях міста були названі іменами царів і князів. Так само і в нашій країні названо було велике місто Київ в ім'я Кия»⁵.

Через два десятки років найбільший руський історик середньовіччя княгиня Нестор здійснив ціле дослідження для з'ясування найдавнішої історії міста. Він вивчив древні сказання (а в його часи ще добре пам'ятали і про готські походи IV ст., і про слов'янського князя Буса, який потрапив у полон до готів, і про шістьох аварів у VI ст., і про походи слов'ян на Балкани в VI ст.) і змалював Кия докладніше, ніж у короткому переказі. «Якби Кий був перевізником,— писав Нестор,— то не міг їздити в Царград. Але Кий був князем у своєму племені і приїжджав до імператора, ім'я якого нам невідоме, але ми знаємо, що той імператор, до якого він їздив, удостоїв князя великої честі. На зворот-

³ Шахматов А. А. Повесть временных лет, с. 8—9.

⁴ Там же, с. 9.

⁵ Новгородская первая летопись. М.—Л., 1950, с. 103.

ному шляху на Дунаї Кий збудував на місці, що сподобалося йому, невелике містечко і мав намір осісти в ньому з своїми одноплемінниками, але місцеві жителі не погодилися. До цих пір дунайці називають гордище «Киевець»⁶. Кий же, повернувшись у своє місто Київ, тут і помер... Після смерті Кия і його братів його династія правила в землі полян.

Версії істориків давнини про заснування Києва цим не обмежувалися. Як встановив свого часу О. О. Шахматов, з часу сходження на київський престол у 1113 р. Мономаха рукопис Нестора, завершений при попередньому князі, потрапив у руки редактора Сильвестра Видубицького, який вніс у нього ряд змін. Сильвестр відсунув час заснування Києва на кілька століть.

Церковну легенду про апостола Андрія (I ст. н. е.), який нібито побував у Синопі на південному, візантійському, березі Чорного моря, Сильвестр доповнив своєю грубуватою вигадкою про неймовірну подорож апостола з півдня на північ через усю Русь уверх по Дніпру. Опинившись на березі річки біля підніжжя гір, там, де згодом стоятиме Київ, Андрій начебто сказав, що «на сих горах... имать град велик быти». На горі він поставив хрест «и слез с горы сея, идеже послезе бысть Киев»⁷.

Сильвестр, як бачимо, не відкидав сказання про заснування міста князем Кием у тій розширеній формі, якої надав йому Нестор, але вмістив у відредагованому тексті перед ним свою розповідь про апостола Андрія. Чи не пояснювалося це несподіване доповнення знахідками великої кількості скарбів римських монет на території Києва? Адже, якщо навіть у XIX—XX ст. там було виявлено кілька десятків скарбів і окремих монет, то за часів Нестора і Сильвестра, коли в місті велось інтенсивне будівництво і різні земляні роботи, не виключалася можливість виявлення античних монет. Про це ж свідчила наявність римських монет у середньовічних скарбах. У такому випадку вставку Сильвестра слід вважати не стільки вигадкою, скільки домислом, що пояснював (правда, дуже примітивно) ці цікаві знахідки.

Остаточне редагування «Повісті временних літ» Нестора проводилося, на думку О. О. Шахматова, близько 1118 р. під наглядом князя Мстислава Володимировича, сина Мономаха. Онук (по матері) англійського короля, чоловік варязької принцеси, тесть норвезького і датського королів, князь Мстислав, який 20 років перебував на півночі Русі, у Новгороді, підтримував тісні зв'язки з Північною Європою і саме тому перебільшував роль сіверян-варягів у долі Русі. Скрізь, де тільки можна, Мстислав вставляв легенди про варягів, яких він ототожнював з русами, ставши родоначальником норманської теорії.

Ця тенденційна редакторська правка сильно спотворила історію виникнення Києва і Київської Русі. На місце справді найдавнішого східнослов'янського міста — Києва неправомірно було поставлено Новгород, збудований в IX ст. для відбиття нападів варягів на північну околицю Русі. На щастя, редактори-норманісти XII ст. не викинули з літопису дослідження Нестора про князя Кия, що вони зробили з деякими розділами історичного вступу.

Отже, «Повість временних літ» — надзвичайно цінне джерело відомостей про Київську Русь — почала свій піввіковий шлях у древньоруській книжності з спотвореними редакторами початковими сторінками, з недоговореними і недоведеними легендами, переказами і вигадками про заснування Києва. Необхідно було здійснити пошук нових матеріалів, перевірити і уточнити відомості літописців. Несподівано допомога прийшла з Вірменії. Академік М. Я. Марр, великий знавець вірменської літератури, встановив, що в напівепічній історії вірменського народу, написаній Зенобом Глаком (VIII ст. н. е.), є чужорідне для

⁶ Там же, с. 9—10.

⁷ Там же, с. 7.

даного тексту сказання про трьох братів, яке вчений справедливо зіставив з київським переказом. Старшого брата у вірменській легенді звали Куар (Кий), середнього — Мелтей, а молодшого — Хореван (Хорив). Останній жив на землі Палуні (полян). Брати-князі з часом побудували на горі Керкей, де був «простір для мисливства і велика кількість трав та дерев», нове місто і поставили там двох язичницьких ідолів. Збіг обох переказів майже повний, однак, природно, виникає запитання: «Яким чином вірмени VII—VIII ст. могли ознайомитися з слов'янським епічним сказанням про Кія, Шека і Хорива?»

Тут необхідно розглянути дві можливості. По-перше, слов'яни зіткнулися з вірменами в епоху візантійського імператора Маврікія (582—602 рр.), коли прагнули відвоювати у нього Фракію і пониззя Дунаю, а Візантія направила туди вірменський корпус на чолі з Смбагом Багратуні. Другою реальною можливістю для вірмен ознайомитися з київським переказом були події 737 р., коли арабський полководець з династії Омейядів Марван воював з Хазарією і досяг «Слов'янської річки» (очевидно, Дону), де захопив у полон 20 тис. осілих слов'янських сімейств і переселив їх у Кахетію, розташовану поблизу Вірменії. Цей другий варіант, можливо, більш вірогідний, хоч на користь першого говорить той факт, що саме в пониззі Дунаю жив та діяв реальний князь Кий і навіть збудував там (уже після заснування Києва) містечко Києвещь.

У вірменській «Історії Тарона» Зеноба Глака вказується час заснування Києва — до 737 р., коли слов'яни з «Слов'янської річки» були переселені в Закавказзя. Більше того, вони принесли з собою не лише відомості про місто, а й епічне сказання з характерною для фольклору триєдністю героїв-братів, для складання якого, безумовно, потрібен був певний час. Якщо ж перенесення київського переказу на вірменський ґрунт зв'язувати з перебуванням Багратуні на Дунаї (де слов'янські воїни також могли потрапити у полон), то дата його складання відсутня аж до VI ст.

Серединою VI ст. датується дуже важливе для нас візантійське джерело — твір Прокопія Кесарійського, секретаря полководця Велизарія (відомого давньоруським книжником). Особливий інтерес становить його «Війна з готами», де Прокопій, очевидно, зі слів вірменина Нарзеса, наводить трохи заплутані відомості про події, що відбувалися на початку VI ст. у Фракії, в пониззі Дунаю⁸. Вони багато в чому збігаються з розповіддю Нестора про Кія та його службу у цесаря Візантії на Дунаї. Імператор Юстиніан близько 530 р. направив туди претора візантійських військ Хілбудія.

Прокопій, як відомо, описував слов'янські племена, називаючи їх «слов'янами» і «антами» й вказуючи при цьому на їх близьку спорідненість. Спроби деяких дослідників прирівняти ці дві групи племен до загального поділу слов'янства на західну і східну гілки навряд чи можуть бути виправданими. Тут швидше маються на увазі два слов'янські колонізаційні потоки, один з яких («слов'яни») йшов на захід від Карпат (від верхів'їв Вісли до Новіодунуму в пониззі Дунаю—за Йорданом), а другий («анти») охоплював слов'янських переселенців, які вже залишили свої споконвічні землі й опинилися «на вигині Понту від Дністра до Дніпра» (Йордан)⁹. У пониззі Дунаю обидва потоки слов'янських

⁸ Прокопій из Кесарии. Война с готами. М., 1950. Кн. III, с. 294—298.

⁹ Мишулян А. В. Древние славяне в отрывках писателей по VII в.— Вестник древней истории, 1941, № 1, с. 232. Географічні дані, наведені Йорданом, підтверджуються археологічними знахідками речей VI ст.: на захід від Карпат поширюється загальнослов'янська культура «празько-корчакського» типу (Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 106, мал. 20; с. 119). Це — «слов'яни» («склавіни») Прокопія та Йордана. «На вигині Понту» нам відома так звана «пенноковська» культура, посі якої просувався від Дніпра до пониззя Дунаю. Це — «анти», назва слов'ян, що, можливо, означала «крайні», «прикордонні». Вона швидко зникла.

племен стикалися, вступаючи в конфлікти між собою або укладаючи союзи, про що писав і Прокопій.

Візантійський претор Хілбудій лише три роки обороняв пониззя Дунаю від натиску слов'янських дружин. Під час одного з походів за Дунай він нібито був убитий, й анти вдерлися в імперію. Однак останні твердили, що Хілбудій живий, перебуває у них і претендує на свій колишній пост. Юстиніан розпочав переговори з антами, пропонуючи їм місто Турріс у вигнінн Дунаю (між гирлами Серета і Прута) і його округу з тим, щоб анти захищали Візантію від «гуннів» (тюрко-болгар). Візантійський полководець Нарзес перехопив Хілбудія на шляху в Царград до імператора, кинув його до в'язниці і оголосив самозванцем, заперечуючи його схожість з претором. Відомості, наведені Прокопієм, взяті з непідтвердженого джерела, адже сам він під час цих подій перебував в Італії та Північній Греції. Про претора Хілбудія відомо ще таке: юнаком він брав участь у якійсь міжплеменній слов'янській уособиці і потрапив у полон до «слов'ян», де «з часом... здійснив багато славних подвигів і зміг досягти для себе великої слави». Він знав «ромейську» (у даному випадку мається на увазі грецька) мову.

У розповіді Прокопія чітко змальована історична ситуація, близька до описаної Нестором: слов'яни і тюрко-болгари, починаючи з 493—494 рр. напали на північно-східну, нижнедунайську, частину візантійських володінь. Імператори брали на службу дружини окремих слов'янських князів (зокрема, князя Кня), доручали їм охорону фортець на дунайському кордоні (Кий поставив «градок» на Дунаї), і слов'янські союзники Візантії вступали в конфлікт з тими своїми одноплемінниками, які намагалися вдертися в межі імперії («и не даша ему ту живущне...»).

Не слід ототожнювати Хілбудія і Кня; даних для цього немає, однак схожість ситуації в наявності. Місце дії літописного Кня і Хілбудія одне й те саме — пониззя Дунаю (Дніпро — місцеперебування антив) і Царград. Час дії у Прокопія визначений як «четвертий рік єдинодержавної влади» Юстиніана, тобто 530 р. Ситуація, описана вище, цілком відповідає епісі Юстиніана (527—565 рр.), але звернемо увагу на те, що Нестор говорить про цесаря, ім'я якого йому невідоме. Тим часом Юстиніан — блискучий правитель, творець кодексу законів, будівник Софії Царградської — був добре відомий авторам давньоруських джерел. Однак чи не був цим невідомим цесарем один з попередників Юстиніана — Юстин I (518—527 рр.) або Анастасій (491—518 рр.)? При Анастасії наприкінці V ст. розпочалися напади слов'ян на дунайські кордони Візантії.

Ці імператори — Анастасій і Юстин — дійсно були невідомі руським літописцям, оскільки контакти наших предків з Візантією у той час лише встановлювалися.

При зіставленні руських літописних свідчень з візантійськими становить значний інтерес версія переказу про Кня, яка вміщена в пізнішому Никонівському літопису. Вона відрізняється в деяких деталях від розповіді Нестора, що не повинно дивувати, оскільки в руках московських істориків XVI ст. могли бути рукописи, що не дійшли до нас¹⁰.

Розглянемо текст Никонівського літопису (істотні відмінності виділено курсивом): «Аще бы был Кий перевозник, не бы ходил к Царю граду с силою ратью, но сей Кий, княжаше в роде своем и ратоваше многи страны. Таже с констаньтиноградским царем миром и братьским живяше и велию честь принимаше от него и от всех. Идушу же ему з вои, на Болгары ходив, и прииде к Дунаю и възлюбил место и съезда град... Таже на воложския и камския Болгары ходив и победи...»¹¹.

¹⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. М., 1963, с. 162.

¹¹ Полное собрание русских летописей. СПб., 1862. Т. IX, с. 4.

Початок розповіді про Кия (опущений тут) абсолютно схожий з Несторівським літописом; доповнення розпочинаються лише з «зовнішньої політики» полянського князя. Якби вони обмежувалися лише експресивними примітками, що звеличували Кия, це б не заслуговувало на увагу. Однак тут є одне істотне доповнення, що повністю вписується в реальну історичну обстановку V—VI ст. Це — свідчення про війни Кия з болгарами як на Дунаї, так і десь у більш східних степах, що невміло відображено в переказі («на воложских и камских Болгары»). Йдеться, очевидно, про ті нечисленні орди тюрко-болгар, які тоді кочували причорноморськими степами. Вони були спадкоємцями гуннського союзу, і Прокопій їх називає гуннами.

Істотною відмінністю Никонівського літопису від розповіді Нестора є різниця в маршрутах Кия: Нестор вважав, що князь опинився на Дунаї, йдучи з Константинополя. А за версією XVI ст. він досяг Дунаю «на Болгары ходив», що історично більш вірогідно. Важко припустити, що царь Візантії в V—VI ст. посилав своє посольство у новозбудований Київ на Дніпрі. Швидше за все насправді було так: полянський князь, який очолив похід слов'ян (у тому числі «антів») на Балкани, дійсно воював з гунно-болгарами і дійшов до пониззя Дунаю. Саме сюди (як це було і при Юстиніані) невідомий царь направив послів до переможця — слов'янського князя, запросивши його служити на дунайському кордоні, де Кий збудував (або перебудував стару римську) фортецю Києвець. Кию, як і його одноплеміннику Хілбудію, протистояли «тамо живущие, всегда рати сотворяющи», тобто інші слов'янські племена, що готувалися вдертися в імперію.

Всі залучені нами додаткові джерела свідчать про те, що літописна розповідь про Кия вписується лише в одну історичну епоху — від кінця V ст. до кінця VI ст., а в цьому відрізку найвірогіднішим уявляється найбільш ранній період, що передував царствуванню Юстиніана (491—518 рр.). Слід зазначити, що Київ збудовано до походу Кия на Дунай та його поїздки у Константинополь.

Існує ще один метод перевірки «віку» Києва — археологічні дані про поселення на території сучасного міста. Розкопки у ньому проводяться з початку XIX ст. Багато відомостей дали навіть випадкові знахідки під час різних земляних робіт. Однак лише радянським археологам (ленінградцю М. К. Каргеру, князям П. П. Толочку, С. Р. Кілієвич, Я. Є. Боровському та іншим¹²) вдалося створити цілісну картину багатівікового життя давнього Києва. Одразу зазначимо, що, коли йдеться про виникнення того або іншого міста на світанку державності, не слід чекати, що лопати археологів відкриють могутні стіни і башти, просторі палаци, вулиці, торгові площі, пристані, храми — все те, що характерне для більш пізнього часу розквіту міст. Нас не повинно розчаровувати, що висхідна точка майбутньої столиці може виявитися невеликим поселенням або непоказною, на перший погляд, фортецею.

Другою умовою використання археологічних даних для відтворення ролі того або іншого населеного пункту в історії є широкий погляд на життя всього даного регіону: при цьому важливо як місце досліджуваного пункту всередині регіону, так і становище останнього серед його сусідів, його загальна історико-географічна ситуація. Тільки при такому підході ми можемо наблизитися до розуміння значення Києва в історії.

Аналіз археологічних матеріалів за дві тисячі років до створення Київської Русі дає можливість дійти таких висновків:

1. Наприкінці бронзового віку Середнє Подніпров'я було східною окраїною слов'янської прабатьківщини. Звідси, з лісостепової Київщи-

¹² Каргер М. К. Древний Киев. Л., 1958. Т. I; Л., 1961. Т. II; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинства.— Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976; Боровський Я. Є. Походження Києва. Історикографічний парис. К., 1981.

ни, йшла колонізаційна хвиля праслов'ян на північ і північний схід — у лісову зону.

2. У скіфський час (VI—IV ст. до н. е.) тут продовжували мешкати ті самі землеробські праслов'янські племена («сколоти»), які різко відрізнялися за господарською діяльністю від скіфів-скотарів, але були віднесені греками до населення Скіфії (у територіальному чи державному розумінні?). Сколотські «царства» вели торгівлю хлібом з Грецією через чорноморський порт Ольвію, розташований поблизу гирла Дніпра. Район майбутнього Києва був тоді північною окраїною одного з цих «царств», центр якого знаходився південніше, очевидно, десь у вигині Дніпра, поблизу пониззя річки Рось, де відомі скупчення античного імпорту і величезні земляні фортеці, розташовані в середині тієї широкої археологічної групи курганів і поселень, яку дослідники умовно називають «київською групою». Вона простягалася вздовж Дніпра (древнього Борисфена) на 400 км, точно відповідаючи описаній Геродотом (V ст. до н. е.) землі «борисфенітів» довжиною «11 днів плавання»¹³. Розквіт цього краю перервали сармати, які вдерлися туди в III—II ст. до н. е., внаслідок чого посилювався колонізаційний відтік слов'ян у північну лісову зону.

3. В епоху існування Римської імперії, кордони якої за імператора Траяна (рубж I—II ст.) відсунулися безпосередньо до слов'янських земель, відновилося експортне землеробство, і лісостепова зона знову ожила. Свідченням широких торговельних зв'язків слов'ян з Римом є сотні скарбів римських монет II—IV ст., знайдених у лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я. На території ж самого Києва виявлено також багато скарбів монет.

Карта розповсюдження знахідок римських монет у Східній Європі переконує нас у тому, що Київ виник на північному кордоні району побування римського срібла. На київських висотах і біля їх підніжжя (на території сучасного Подолу) знайдено багато монет і коштовних римських виробів, включаючи імператорські медальйони. Не викликає сумніву, що в цих місцях ховали скарби і, очевидно, здійснювали торговельні операції «мудре і смисленне поляне». Для II—IV ст. характерне не лише пожевлення торгівлі, а й загальне піднесення рівня життя слов'ян лісостепу. Масовий приплив римського срібла в слов'янські землі, що свідчив про вигідний для слов'ян торговельний баланс, розпочався при імператорі Траяні, і, очевидно, невиладково киянин XII ст., автор «Слова о полку Ігоревім», назвав щасливі часи в історії слов'янства «тroyановими веками». Можливо, в Києві зберігалися якісь перекази про давні ярмарки, на яких приїжджі купці розраховувалися ценаріями із зображенням імператора — монетами, які були в обігу ще два століття.

В історичній літературі висловлювалася думка про те, що, можливо, опираючись на знахідки монет, слід святкувати вже двохтисячний ювілей Києва. Однак при перерахунку історичних подій одержуємо не 2000 років, а 1600—1900, інші заперечення проти цього будуть наведені після розгляду всієї сукупності матеріалів. Проте в житті придніпровського слов'янства «тroyанові века» відіграли все-таки важливу роль: центр майнової диференціації, центр вичислення багатой соціальної верхівки перемістився з району річки Рось на північ до гирла Десни — місця майбутнього Києва. Це було серйозною передумовою вишикнення тут важливого населеного пункту.

4. Послідовно розглядаючи археологічні матеріали, ми вже майже дійшли до часу, описаного в легенді про Кия, Щека і Хорива. Слід одразу сказати, що це не міг бути кінець IV — початок V ст., коли на Середнє Подніпров'я напали гунни. В легенді нічого не говориться про

¹³ Рибаків Б. А. Геродотова Скіфія. М., 1979, с. 107, 157.

спорудження Києва як оборонної фортеці, а з археологічних даних можна більше дізнатися про пожежі та про розорення слов'янських поселень гуннами, ніж про мирне будівництво.

У V—VI ст. найбільш помітною ділянкою була так звана Замкова гора (Киселівка), розташована над Подолом біля Боричевого узвозу, що омивалася із заходу і півночі ручаєм Киянкою. Вона була заселена вже в римські часи. Згадаємо тепер легенду: Кий спочатку сидів на якійсь горі, «де нині (у часи літописця) узвіз Боричев», а згодом він разом з братами збудував містечко в іншому місті, поряд з бором і мисливськими угіддями¹⁴. На Замковій горі або «Горі Кия» знайдені не тільки римські, а й візантійські монети кінця V — початку VI ст. (наприклад, імператора Анастасія).

Добре відомий археологам і «градок», збудований на новому місці, — невелика фортеця на Старокиївській (Андріївській) горі, яка згодом (наприкінці X ст.) стала адміністративним й церковним центром столиці Русі. «Градок» Кия був невеликим (120×150 м), огороженим валом та ровом з південного сходу й неприступними урвищами з північного заходу.

За вірменською версією переказу в новому містечку були поставлені язичницькі ідоли. В 1908 р. археолог В. В. Хвойко розкопав у самому його центрі цікавий язичницький жертovníк, орієнтований своїми виступами по сторонах світу. Таким чином, події, описані в легенді, підтверджуються фактами V—VI ст.

Археологічний комплекс V—VI ст., пов'язаний з історичним Києм, — «Гора Кия» (Замкова гора), здавна заселений торговий Поділ і навіть нова фортеця, «градок Кия», на Старокиївській горі — сам по собі недостатньо обширний, щоб лише за розмірами можна було визначити його важливу роль в історії слов'ян і збагнути його блискуче майбутнє.

Лише широкий погляд на події, які відбувалися в усьому слов'янському світі, і на місце київських гір у них дає можливість зрозуміти те, що розпочалося в V—VI ст., а завершилося створенням держави з центром у Києві.

Літописці розпочинали виклад історії Київської Русі з розповіді про князя Кия, тобто, як ми з'ясували, з V—VI ст. У ту епоху відбулися такі події: по-перше, ряд нападів кочових народів, під натиском яких розпадалися одні союзи слов'янських племен (наприклад, союз дулебів) і зміцнювалися інші (зокрема Русь, що об'єднувала в VI ст. полян і сіверян). По-друге, почалося велике розселення слов'ян по Європі, про яке Нестор писав так: «Через тривалий час (після перебування на споконвічній землі) слов'янські племена розселилися по Дунаю, де нині (початок XII ст.) знаходяться Угорщина і Болгарія»¹⁵. Цей грандіозний військово-колонізаційний рух слов'ян розпочався наприкінці V ст. і продовжувався все VI ст., перекроївши заново етнічну і політичну карту Європи. Створилася особлива гілка слов'янства — південні слов'яни; виникли нові державні об'єднання, спадкоємцями яких є сучасні Болгарія та Югославія.

З своїх споконвічних земель слов'яни рухалися двома широкими потоками: східний потік ішов по Дніпру степами до пониззя Дунаю і далі на південь через увесь Балканський півострів аж до земель древньої Спарті. Звідки рухався цей потік, який зламав опір Візантії і ослов'янив мало не весь Балканський півострів? Однією з його складових частин були слов'янські дружини з лісостепоного Подніпров'я, що залишили на Дунаї срібні фібули (засічки для плащів) особливого, придніпровського типу¹⁶. Це були одноплемінники і сучасники князя Кия, які ходили з ним на Дунай. Про їх походи пам'ятав і автор «Слова

¹⁴ Рыбаков Б. А. Город Кия. — Вопросы истории, 1980, № 5.

¹⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет, с. 5.

¹⁶ Седов В. В. Указ. соч. с. 130 (карта), мал. 24.

о полку Ігоровім», який писав, що Боян співав про древні походи, коли скакали «в Тропу Троянню через поля на гори».

«Тропа Троян» (Тгорпсеп Трајані) — величезний монумент, встановлений імператором Траяном у пониззі Дунаю, на віддалі 3—4 днів шляху від дунайського Києвця на честь здобутих ним перемог. Цей видимий здалека у степу пам'ятник вказував слов'янам шлях «через поля на гори», тобто на Балканський хребет — сучасну болгарську Стару Планину.

Слов'янські князі, подібні до Кия, були представниками тієї частини племен, яка брала участь у походах до кордонів Візантії, але не залишалася там назавжди, а поверталася в свої землі. Це особливо характерне для першого етапу слов'яно-візантійських відносин, коли весь кордон імперії ще не був порушений, коли Дунай ще розділяв дві сили, які боролися між собою: південний (правий) берег контролювала Візантія та її союзники (інколи з слов'ян), а північний (лівий) уже заповнювали слов'янські дружини. Про це, зокрема, свідчили згадувані вище срібні застібки для плащів (фібули) придніпровського лісостепоного типу. Багато їх знайдено на північному березі Дунаю і майже немає на південному, візантійському. Очевидно, саме на цей період припадає й діяльність князя Кия. В ході другого етапу після захоплення прикордонних фортець слов'яни буквально розтеклися по землях півострова і осіли в родючих долинах.

Надзвичайно важливими є дослідження радянськими лінгвістами різних діалектів болгарської мови. У багатьох з них відбилися давні контакти предків сучасних носіїв діалекту з віддаленими прибалтійськими племенами (предками латишів і литовців), які у той час займали великі території. Це означає, що в походах на Візантію у VI ст. брали участь не лише слов'янські племена, які заселяли споконвічний слов'янський лісостеп, а й ті, що мешкали в північній лісовій зоні і змішались в процесі колонізації на північ (у I—III ст.) з місцевими балтійськими племенами й асимілювали їх (наприклад, кривичі).

Подивимося на події, що відбувалися в Східній Європі у V—VI ст., з точки зору Києва. Місто Кия перебувало на рубежі двох ландшафтних зон — лісостепової та лісової. У культурному відношенні цей район завжди входив до південної лісостепової зони, і його віддаленість від степів з їх воєвничими кочовниками створювала сприятливі умови для життя тут у ті часи, коли степовий південь після гунського і аварського нашестя став особливо небезпечним.

Коли в перших століттях нашої ери розпочався колонізаційний рух на північ, у лісову зону, район майбутнього Києва був останнім пунктом споконвічних слов'янських земель, який залишали колоністи, що йшли в ліси.

Можливо, існували якісь торговельні зв'язки між півднем і північчю, що підтверджують знахідки монет. Коли слов'яни лісостепової зони сформували могутні племінні союзи (в одному з яких княжив Кий), просунулися вглиб степів і дійшли до кордонів імперії, до них примкнули північні лісові племена. Шляхи їх на південь пролягали по численних ріках: Дніпру, Десні, Сожу, Прип'яті, Березині. Саме тоді й проявилось стратегічне значення київських гір — місце майбутнього міста лежало по течії Дніпра нижче всіх названих річок. Найближчими до Києва були гирла Десни і Прип'яті. Всі дружини, які пливали по ріках лісової зони і прагнули взяти участь у походах на дунайські міста, не могли минути район Києва. Отже, володар міста поблизу гирла Десни утримував у залежності десятки племен, князі яких вели свої дружини на південь. Саме в цей час виникла потреба збудувати нову фортецю на неприступній горі над Дніпром. З пагорбів поблизу торгового Подолу і річкових пристаней князю Кию, що жив на Замковій горі, необхідно було перейти на найвищу точку дніпровського берега і поставити там фортецю, яка б давала можливість контролювати таку

важливу водну магістраль, як Дніпро, на 20 км до Вишгорода і гирла Десни. Таким чином князь Кий міг стягувати данину як з тих, хто плыв з верхів'їв Дніпра або по Десні та Прип'яті, так і з тих, хто повертався з півдня у кривницькі, древлянські, дроговицькі або радимицькі ліси. Дружини з цих племінних союзів могли поповнювати війська князя полян і разом з ними воювати проти кочовиків і пробиватися до Дунаю.

Місто Кия на горі не розросталося у ті бурхливі часи, оскільки тоді була пора не будівництва, а походів, не виробництва, а трофеїв. Однак роль Києва в історії відтоді безперервно зростала. Очевидно, саме в той час відбулося об'єднання в один союз кількох лісостепових слов'янських племен: русів (по річках Рось і Дніпро), сіверян (по Десні та Сейму) і полян, які мешкали навколо Києва. Першість у цьому союзі, очевидно, спочатку належала русам. Можливий його центр був поблизу гирла Росі або на Княжій горі (древнє місто Родень), де нині знаходиться могила Т. Г. Шевченка. Згодом навколо Києва почали консолідуватися східнослов'янські племена.

Союз середньодніпровських слов'янських племен називався Руссю, «Руською землею» (у вузькому сенсі). Його столицею став полянський Київ, що змусило літописця дати спеціальне пояснення: «Поляни, які тепер називаються Руссю». Дальші події підтвердили становище Києва як основного центру об'єднання і захисту слов'янства.

На рубежі VI—VII ст. завершилося заселення Балканського півострова слов'янами: слов'яни, що оселилися на східній половині півострова, одержали від тюрк-болгар нове збірне ім'я — «болгари», асимілювали тюрк і зберегли велику спорідненість з східними слов'янами (антами), від яких відколовся у VI ст. Степи були зайняті новими ордами кочовиків, серед яких виділялися хозари.

Приблизно до початку IX ст. влада київського князя поширювалася на територію до Західної Двіни на півночі і до верхнього Дону на сході. Він збирав данину («полюдьє») з багатьох племен і возив свої товари на найбільші світові ринки — у Візантію, Болгарію, на Схід. Долаючи заслони степових кочовиків, київські флотилії направлялися по «Руському морю» у Царград, а по Каспійському — допливали до Ірану, а далі з допомогою верблюжачих караванів досягали Багдада.

Такий тисячоверстий розмах щорічних експедицій можна порівняти лише з хрестовими походами, однак на відміну від останніх вони до появи норманнів сприяли встановленню мирних зв'язків між Європою, в тому числі Руссю, і Сходом. Організуючим центром таких зв'язків виступав Київ, що став столицею молодого феодальної держави.

Нам зрозуміла гордість киян за своє місто, що знайшла відображення в Никонівському літопису 1155 р.: «И кто убо не возлюбит Киевского княжения — понеже вся честь и слава и величество и глава всем землям Русским — Киев и от всех дальних многих царств стицахуся всякне человеки и купци и всяких благих от всех стран бываше в нем!»¹⁷.

Київські історики середньовіччя справедливо порівнювали своє місто з Римом і Александрією: Київ успішно захищав слов'янські народи від нападів кочовиків; Київ приймав товари різних країн. Київські князі поріднилися з імператорськими і королівськими домами Візантії, Угорщини, Франції, Польщі, Англії, Швеції, Норвегії.

І виклад історії Русі київський історик того часу починав з відповіді на запитання «Откуда есть пошла Русская земля и кто в Кieve нача первое княжити?»

На запитання Нестора ми нині можемо відповісти, що Київ став важливим історичним центром слов'янства півтори тисячі років тому, на рубежі V і VI ст., ще до того, як він очолив Київську Русь.

¹⁷ Полное собрание русских летописей, с. 202.

П. М. ШМОРГУН (Київ)

БІЛЬШОВИКИ КИЄВА НА ЧОЛІ МАС У ТРЬОХ РЕВОЛЮЦІЯХ

У багатомісячну історію Києва славною сторінкою вписана героїчна боротьба робітників і всіх трудящих міста проти царизму й поміщицько-капіталістичного ладу, за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення влади Рад. Безпосереднім керівником, натхненником і організатором мас у трьох російських революціях виступала Київська більшовицька організація — одна з найстаріших організацій єдиної лєнінської партії. Її діяльність уже висвітлювалась в історико-партійній літературі¹. У даній статті, спираючись на досягнення радянської історіографії, зроблено спробу показати найбільш етапні події з історії революційного Києва, пов'язані з керівною діяльністю місцевої більшовицької організації.

Напередодні першої російської революції Київ був уже значним промисловим центром. За даними офіційної статистики, 1897 р. у ньому налічувалось 177 фабрик і заводів з 11 тис. робітників². Переважну більшість промислових підприємств становили порівняно невеликі заводи для переробки сільськогосподарської сировини. Якщо металообробна і машинобудівна промисловість давали трохи більше 10% загальної продукції Києва, то харчова — близько 63%. До 1905 р. кількість промислових підприємств і зайнятих на них робітників дещо зростає, проте загальна картина не змінилася. Незначна концентрація промислового виробництва, наявність у місті 20-ти тис. армії ремісників створювали живильне середовище для «економістів», меншовиків, українських і єврейських націоналістичних груп, а це значно ускладнювало діяльність більшовицької організації.

Завдяки постійній допомозі і керівництву В. І. Леніна Київський комітет РСДРП відкрито порвав з «економістами» і 21 березня 1903 р. опублікував офіційну заяву про приєднання до «Искры». Послани від Київського комітету делегати на II з'їзд РСДРП (17 липня — 10 серпня 1903 р.) — П. А. Красіков і І. К. Нікітін — в усіх питаннях займали послідовну революційну позицію і разом з В. І. Леніним виступали за перемогу іскрівського напрямку.

Після з'їзду в Києві перебувала російська частина ЦК РСДРП, тут проживали рідні В. І. Леніна — мати Марія Олександрівна, брат Дмитро Іллєч, сестри Марія та Анна Іллєвичні Ульянови³. На початку січня 1904 р. царські власті провели масові обшуки і арешти більшовиків, в їх числі заарештували брата та сестер В. І. Леніна. Ці арешти значно ослабили сили більшовиків у Києві і стали однією з причин посилення

¹ Див.: 1905 рік у Києві та на Київщині. Зб. статей та спогадів. К., 1926; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. К., 1928; Ястребов Ф. 1905 рік у Києві. Х.—К., 1930; Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.—февраль 1918 г.). Сб. док. и материалов. К., 1957; Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соц. революції. К., 1957; Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1960; История Киева. К., 1963. Т. I; Шморгул П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. К., 1963; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; История городов и сел Украинской ССР. Киев. К., 1979; Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981; Сарбей В. Г., Шусь О. И. Київ у трьох революціях. К., 1981, та ін.

² Див.: Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. К., 1900, с. 70.

³ Див.: Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг. К., 1979, с. 36—67.

меншовицьких позицій у місцевому комітеті РСДРП. Як писав член комітету В. В. Вакар до В. І. Леніна від 30 жовтня 1904 р. до комітету на той час входило 5 меншовиків і 1 більшовик (Вакар), який всіляко дсмагався компромісу з меншовиками⁴. Але в обстановці гострої фракційної боротьби навіть по-примиренськи настроений Вакар не зміг працювати в комітеті і наприкінці 1904 р. вийшов з нього.

Незважаючи на меншовицьке засилля в комітеті, більшовики Києва проводили значну роз'яснювальну роботу серед робітників. Особливим впливом вони користувалися в трудових колективах заводів Гретера і Криванека (нині «Більшовик»), Південноросійського (нині «Ленінська кузня»), Головних залізничних майстерень Південно-Західної залізниці (нині завод ім. Січневого повстання). Коли 9 січня 1905 р. в Петербурзі почалася революція, під тиском передових робітників місцевий комітет РСДРП змушений був оголосити з 12 січня загальний страйк і в Києві. Але меншовики більше дбали про те, щоб утримати комітет у своїх руках і не допустити більшовиків до роботи, ніж про організацію страйку та його поширення на всі заводи міста. Відомий більшовик Г. С. Михайлов у листі до В. І. Леніна від 22 січня 1905 р. повідомляв, що під час страйку В. В. Вакар та деякі інші більшовики, які брали участь ще в організації загального політичного страйку 1903 р., запропонували комітету свої послуги, але всім їм було відмовлено через «...побоювання, як би більшовики не закріпились і не «викинули б» їх»⁵.

Така розкольницька політика меншовиків гальмувала розгортання страйкового руху, який охопив лише близько 1,4 тис. робітників кількох основних підприємств міста (Південноросійського, Гретера і Криванека та деяких дрібних підприємств) і 19 січня він припинився.

У лютому в Києві прокотилася нова хвиля страйків. Більшовики міста взяли активну участь у підготовці і проведенні лютого страйку. Першими виступили 2600 службовців управління Південно-Західної залізниці, де велику підготовчу роботу провели О. Г. Шліхтер, Г. М. Кржижановський, Л. М. Скорняков, Г. С. Михайлов та інші більшовики. В одному з документів урядових властей вказувалося, що на квартирі О. Г. Шліхтера друкувалися листівки з вимогами службовців, які писав і складав Олександр Григорович, а гектографувала їх його дружина⁶. Страйк пройшов організовано і адміністрація змушена була задовольнити основні вимоги службовців.

Слідом за службовцями управління залізниці готувалися виступити і робітники Головних залізничних майстерень, де працювало близько 2500 чол., але коли їх уновноважені подали адміністрації вимоги, та поспішила піти на поступки і поспередила страйк. Особливо впертий характер мав виступ робітників Південноросійського заводу. Дирекція заводу вдалася до локауту, закрила підприємство і звільнила всіх працюючих, а через тиждень почала приймати на роботу бажуючих, але на попередніх умовах. Усього в лютому, крім 2600 службовців, за даними фабричної інспекції, страйкувало ще 2696 робітників на 16 підприємствах міста⁷.

Січнево-лютеві страйки в Києві не набрали загального характеру, що дало змогу місцевим властям і заводській адміністрації порівняно

⁴ Див.: Перешіска В. И. Ленин и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). К., 1964, с. 460—461.

⁵ Там же, с. 513.

⁶ Див.: Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 59.

⁷ Див.: Лось Ф. С. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955, с. 115. В літературі зустрічаються й інші дані про кількість страйкуючих — понад 4 тис., близько 6 тис. у січні і до 15 тис. у лютому (див.: Киев, с. 166; Сарбей В. Г., Шусь О. П. Назв. праця, с. 7, 10), однак вони завищені і не підтверджуються документами. Ціком очевидно, що нарізла потреба підготувати хронологічний показник страйків у Києві з посиланнями на джерела.

легко придушити їх. Лише на окремих підприємствах робітники добилися часткового задоволення своїх вимог. Так, на заводі Гретера і Криванека після січневого виступу було скорочено робочий день з 11 до 10 год., в Головних залізничних майстернях з 10 до 9 год. на добу. Та незважаючи на ці незначні завоювання, страйки стали серйозною школою політичного виховання мас, вони справили значний вплив на демократичні верстви інтелігенції, студентство, учнівську молодь.

В умовах наростання революції більшовики Києва зміцнювали і розширювали свої зв'язки з масами, викриваючи опортуністичну тактику місцевого комітету РСДРП. Передові робітники засуджували дії меншовиків. «Маса дуже невдоволена комітетом за його безтолковщину під час страйкового руху»,— відзначалося у тому ж листі Г. С. Михайлова, що був у скороченому варіанті опублікований В. І. Леніним 8(21) лютого 1905 р. на сторінках більшовицької газети «Вперед». Спираючись на підтримку мас, більшовики Києва у лютому створили окрему групу «Вперед», до якої ввійшли Г. М. Кржижановський, О. Г. Шліхтер, Л. М. Скорняков, З. П. Кржижановська, М. П. Козиренко, Г. С. Михайлов, В. В. Вакар, Є. С. Шліхтер та інші. Однак ця група не оформила до кінця своєї організації, не порвала остаточно з меншовицьким комітетом, допустивши тим самим серйозну помилку⁸.

Весною і літом 1905 р. революційний рух у країні нестримно наростав, тим часом Київський комітет РСДРП всіляко гальмував виступи місцевих робітників. Лише у жовтні, в дні всеросійського політичного страйку, тут відбулися нові масові виступи робітників усіх фабрик і заводів, залізничних службовців, студентів і учнівської молоді. На політичні мітинги в управлінні залізниці та університеті збиралося в ті дні понад 3 тис., а згодом до 10 тис. чоловік. Головували на них Г. М. Кржижановський і О. Г. Шліхтер, їх виступи слухали з великою увагою, під час промов відкрито збирали кошти на придбання зброї та для допомоги революціонерам, що томилися в тюрмах. 18 жовтня, на другий день після оголошення царського маніфесту про «громадянські свободи», учасники масового мітингу біля університету організували демонстрацію, пройшли вулицями міста до міської думи, де з балкону до них звернувся О. Г. Шліхтер, викриваючи маніфест як обман народних мас⁹. Царські власті з допомогою військ розігнали демонстрацію, 12 чол. було убито і 120 поранено.

Активну участь брали більшовики Києва в створенні та діяльності місцевої Ради робітничих депутатів. 21 жовтня на багатолюдному мітингу в політехнічному інституті виступив робітник заводу Гретера і Криванека Ф. П. Алексеев, який співчував більшовикам, розповів про організацію Ради в Петербурзі і закликав за її прикладом створити таку Раду і в Києві¹⁰. Цю пропозицію підтримали робітники, протягом тижня були проведені вибори депутатів на 9 основних заводах міста і 30 жовтня в тому ж інституті відбулося перше засідання Ради. 6 листопада на другому пленумі Ради більшовики рішуче виступили проти пропозиції меншовиків про об'єднання Ради з буржуазно-ліберальним Союзом спілок і добилися прийняття відповідної резолюції. Рада виступила також із заявою про свою солідарність з робітниками Петербурга, про бойкот чорносотенної газети «Киевлянини» і доручила бюро Ради випустити звернення з закликом провести вибори депутатів на тих підприємствах, які ще не були в ній представлені. Головою Ради на пленумі обрали Ф. П. Алексеева. «Останнім часом,—повідомляв

⁸ Див.: Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 61—63.

⁹ Див.: Шліхтер О. Г. Київ жовтневими днями 1905 р.—У кн.: 1905 рік у Києві та на Київщині, с. 343—348; Вірник Д. Ф. Олександр Григорович Шліхтер. К., 1979, с. 22—25.

¹⁰ Див.: Манілов В. Киевский Совет рабочих депутатов в 1905 г. К., 1926, с. 5—6; Алексеев Ф. Спогади про 1905 рік у Києві. К., 1930, с. 18.

3 грудня 1905 р. з Києва кореспондент московської більшовицької газети «Борьба»,— правильно функціонує Рада робітничих депутатів, що налічує понад 40 чол.; щодня приєднуються нові заводи і фабрики. Видатну роль у Раді робітничих депутатів відіграють представники РСДРП».

Більшовики Києва значну увагу приділяли також роботі в профспілках. З участю Г. М. Кржижановського, О. Г. Шліхтера і Л. М. Скорнякова була створена профспілка залізничників Південно-Західної залізниці, яка відіграла важливу роль у революційному русі. Слідом за залізничниками профспілки створили поштово-телеграфні службовці, робітники механічних заводів, друкарень та інші. Усього на кінець 1905 р. у Києві діяло 18 профспілок¹¹.

Зміцнюючи зв'язки з робітничими масами, більшовики Києва проводили значну агітаційно-пропагандистську роботу і серед солдатів місцевого гарнізону, особливо серед солдатів 3-ї саперної бригади. Так, відомий більшовик Ф. М. Петров писав, що в 1905 р. він «...брав участь у київському повстанні саперів, керував групою с.-д. більшовиків»¹². Разом з ним працював А. Л. Кваша (загинув 1918 р., будучи членом Московського комітету РКП(б)), революційно настроєні молоді офіцери Б. П. Жаданівський, В. Г. Баранов, Б. П. Зубков. 18 листопада під керівництвом Б. П. Жаданівського була проведена військова демонстрація саперів, що переросла в збройну сутичку з відданими царизму військами. Обидві сторони зазнали втрат. Серед поранених були Б. П. Жаданівський і Ф. М. Петров, а вбитих — робітники Південноросійського заводу К. Добровольський, І. Карпенко, І. Крикун і С. Любченко, які разом з усім заводським колективом приєдналися до колони демонстрантів. Робітники і студенти Києва одностайно відгукнулися на заклик Ради робітничих депутатів підтримати повстанців загальним політичним страйком. На заводах і в політехнічному інституті відбувалися масові мітинги, велась підготовка до загальної політичної демонстрації під час похорону жертв 18 листопада. Але Рада, довідавшись про намір властей учинити над демонстрантами нову криваву розправу, відмінила демонстрацію і вирішила з 23 листопада припинити страйк. В. І. Ленін, оцінюючи збройне повстання в Києві, писав, що воно було кроком «...до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством»¹³.

Нове піднесення революційного руху в Києві було викликане грудневим збройним повстанням у Москві. 11 грудня в фабрично-заводському районі Шулявка під охороною бойових дружин відбулось розширене засідання бюро Ради робітничих депутатів разом з представниками Київської організації РСДРП, на якому прийняли рішення закликати місцевих робітників до страйку солідарності з московськими пролетарями. Робітники Києва дружно відгукнулись на рішення Ради і 12 грудня страйк став загальним, набравши яскраво вираженого політичного характеру. Проте далі робітники Києва не пішли, що дозволило властям зібрати сили і незабаром перейти в наступ. У ніч з 15 на 16 грудня близько 2 тис. козаків, солдатів і поліцейських оточили Шулявку, яка стала своєрідною «робітничою республікою», і почали роззброювати бойові робітничі дружини. Після розгрому робітничої Шулявки хвиля страйкового руху почала спадати, а коли дійшла звістка про придушення московського повстання, страйки припинилися зовсім. 22 грудня відбулося останнє засідання бюро Київської Ради робітничих депутатів, після чого поліції вдалося арештувати більшість активних її учасників,

¹¹ Див.: Шлосберг Д. Професійний рух 1905—1907 рр. на Україні.— Літопис революції, 1930, № 6, с. 43.

¹² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1486, арк. 3.

¹³ Ленін В. І. Умираюче самодержавство і нові органи народної влади.— Повне збір. творів, т. 12, с. 114.

серед них і секретаря-казначея Ради О. П. Тарасова, який, за даними київської охоранки, був «...найближчим помічником...» О. Г. Шліхтера по агітації серед залізничників¹⁴. Голова Ради Ф. П. Алексеев змушений був виїхати з Києва, потім його заарештували і засудили до тюремного ув'язнення.

В умовах поступового відступу революції, який почався після поразки грудневого повстання, більшовикам Києва доводилось переборювати великі труднощі, щоб підтримувати зв'язки з робітничими масами і готувати їх до дальшої боротьби проти царизму і капіталістичної експлуатації. Під впливом більшовицької агітації робітники Києва 9 січня 1906 р. провели одноденний політичний страйк на честь першої річниці початку революції. В день міжнародної солідарності трудящих 1 Травня 1906 р. у місті відбувся одноденний політичний страйк, в якому взяла участь майже всі заводи і фабрики. Часто відбувалися і економічні страйки на окремих підприємствах, зростало невдоволення серед солдатів, демократичної інтелігенції, студентів і учнівської молоді. В ніч з 4 на 5 червня 1907 р. відбувся збройний виступ солдатів 21-го саперного батальйону і 41-го Селенгінського піхотного полку, але був зразу ж придушений. Військова організація РСДРП, керована Д. З. Мануїльським, О. А. Трояновським та іншими більшовиками, була проти повстання, вважала його передчасним, однак коли військова організація есерів все ж почала виступ, вирішила взяти в ньому участь, щоб не допустити зайвих жертв¹⁵. В результаті спровокованого есерами передчасного виступу сотні революційно настроєних солдатів було арештовано і віддано до суду, а військова організація РСДРП — майже повністю розгромлена.

У період столипінської реакції більшовики Києва не припиняли агітаційно-масової роботи, продовжували керувати боротьбою місцевих робітників. Коли восени 1910 р. у країні почалося нове революційне піднесення, посилився страйковий рух на підприємствах міста. Щорічно робітники Києва відзначали такі пам'ятні дати, як 9 січня — день «кривавої неділі» 1905 р., 1 Травня — міжнародне свято пролетарської солідарності, а починаючи з 23 лютого (8 березня) 1913 р. — Міжнародний жіночий день.

Перша світова імперіалістична війна ускладнила діяльність більшовиків, їх зв'язки з В. І. Леніним. Але вже з весни 1915 р. знову посилюються виступи робітників. Якщо протягом 1915 р. у Києві відбулися страйки на 10 підприємствах з участю близько 350 робітників, то в 1916 р. — на 18 підприємствах і в них брали участь більше 2100 робітників¹⁶. Пролетарі Києва разом з робітниками всієї країни не припиняли боротьби, поки в лютому 1917 р. не добилися повалення царизму.

Київський комітет більшовиків, одержавши 28 лютого перші вісті про перемогу Лютневої революції в Петрограді, терміново скликав засідання у приміщенні профспілки кравців «Голка», яка в роки війни була легальною базою більшовиків. Майже цілу ніч члени комітету розробляли план дій, домовлялись про написання листівки, виступи на зборах робітників, солдатів, молоді, створення тимчасового комітету для виборів Ради робітничих депутатів, ідея якої не залишала кожного свідомого трудівника ще з 1905 р. 1 березня почалися збори й мітинги на підприємствах, роззброєння поліції, арешти представників царських властей. Наступного дня комітет видав листівку, в якій писав: «Час

¹⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 275, оп. 1, спр. 208, арк. 1.

¹⁵ Трояновський А. Восстание в Киеве в 1907 г. М., 1927, с. 9—10.

¹⁶ Див.: Щербина Я. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках. К., 1963, с. 340—361. Підраховано за списком робітничих страйків.

діяти, товариші! Пам'ятайте, що тільки дружною революційною боротьбою зможемо завоювати собі краще майбутнє»¹⁷.

4 березня відбулися перші установчі збори Київської Ради робітничих депутатів, на які з'явилося 230 депутатів від 80 підприємств міста. Було обрано виконавчий комітет Ради у складі 37 чол., серед них 6 більшовиків. Однак керівництво у Київській Раді, як і в більшості Рад країни на початку революції, захопили представники угодовських партій меншовиків та есерів, яких винесла на поверхню гігантська дрібнобуржуазна хвиля, що піднялась в ході Лютневої революції. 5 березня на мітингу солдатів і офіцерів гарнізону була створена і Рада військових депутатів (або Рада військ київського гарнізону), яку згодом перейменували в Раду солдатських депутатів. Поряд з Радами виник і місцевий орган буржуазного Тимчасового уряду, так званий «громадський комітет», голова якого М. Суковкін був незабаром призначений губернським комісаром Тимчасового уряду. 4 березня представники українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій і організацій сформували в Києві і свій всеукраїнський орган — Центральну раду, яка фактично підтримувала всі основні напрями політики Тимчасового уряду і разом з ним становила єдиний контрреволюційний табір.

6 березня відбулися перші легальні збори Київської більшовицької організації, яка налічувала тоді близько 200 чоловік. Збори заслухали звіт Д. І. Іткінд про роботу старого комітету в підпіллі і обрали новий, тимчасовий комітет у складі В. О. Бистрянського (Ватіна), Д. І. Іткінд, І. М. Крейсберга, М. Я. Кугеля, М. М. Лебедева, М. М. Майорова, М. О. Савельєва (Петрова), О. О. Сивцова та ін. Збори затвердили схему побудови організації за легальних умов, прийняли рішення про вибори заводських, районних і загальноміського комітетів, створення свого друкованого органу. 7 березня на засіданні комітету було обрано редакційну комісію в складі В. О. Бистрянського, М. М. Лебедева і І. М. Крейсберга, а через тиждень вийшов перший номер газети «Голос социал-демократа» тиражем 15 тис. примірників.

14 березня комітет ухвалив постанову про створення районів Київської організації: Подільського, Печерського, Деміївського, Міського, Шулявського і Соломенського, пізніше були створені Залізничний, Святошинський, Новостроєнський, Куренівський і Слобідський районні комітети, Військова організація, студентська фракція, фракції при Радах робітничих і військових депутатів, при профспілках і при центральному бюро профспілок, бібліотеку при бюро Київського комітету РСДРП, а при районних комітетах — клуби.

Більшовики Києва з перших кроків легальної діяльності розгорнули активну організаторську й агітаційно-пропагандистську роботу в масах, приділяючи велику увагу Радам, пожвавленню роботи уцілілих профспілок, створенню нових профспілок і фабзавкомів. Однак Київський комітет не мав спочатку чіткої ясності про шляхи розв'язання всіх назрілих питань в інтересах трудящих і допустив ряд серйозних тактичних помилок. У резолюції загальних зборів 8 березня була схвалена запропонована В. О. Бистрянським резолюція про поточний момент, в якій завдання дальшого розвитку революції обмежувалися «...реалізацією лозунгів 1905 року: демократичної республіки, 8-годинного робочого дня і конфіскації поміщицьких земель»¹⁸. 19 березня комітет заслухав звіт Д. І. Іткінд про поїздку в Петроград і телеграму В. І. Леніна на ім'я ЦК з настановою проводити тактику повного недовір'я і ніякої підтримки Тимчасовому уряду, але вирішив телеграми

¹⁷ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сб. док. и материалов. К., 1957, с. 215.

¹⁸ Там же, с. 219.

на загальних зборах «не оголошувати»¹⁹. 6 квітня під тиском Г. Пятакова, обраного на той час головою Київського комітету РСДРП, комітет схвалив антиленінську платформу, в якій давалася неправильна, по суті напівменшовицька оцінка перспектив розвитку революції, містилося твердження, нібито «...розвиток продуктивних сил і соціальна могутність пролетаріату не досягли в Росії того рівня, при якому робітничий клас може здійснити соціалістичний переворот»²⁰.

У партії назріла нагальна потреба у глибокій науковій розробці стратегії і тактики, що відповідала б новій обстановці і націлювала б партію, робітничий клас, усіх трудящих на дальший розвиток революції, на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Це історичної ваги завдання блискуче розв'язав В. І. Ленін у своїх знаменитих Квітневих тезах. Звістку про повернення В. І. Леніна з еміграції в Росію і виголошені ним тези більшовики Києва зустріли з великим піднесенням. Член Київського комітету М. О. Савельєв був в Петрограді під час повернення Леніна і привіз із собою переписані тези ще до їх опублікування в «Правде»: 7 квітня він доповідав комітету про тези т. Леніна, після чого комітет прийняв постанову: «Обговорення тез відкласти до наступного засідання»²¹. На засіданнях комітету 9 і 10 квітня обговорювали Квітневі тези, які активно відстоювали М. О. Савельєв і О. Ф. Розмирович²², а 14 квітня під впливом Г. Пятакова більшістю 7 голосів проти 4 вони були визнані «загалом неприйнятними»²³. На VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б) Київська організація, яка виросла на кінець квітня з 200 до 1900 чол., делегувала 4 чол. (Г. Пятакова, Є. Б. Бош, О. Г. Горбачова і М. М. Майорова), що виступали проти тез. Але на самій конференції Бош, Горбачов і Майоров частково розібрались у своїх тимчасових помилках, а після конференції активно боролись за здійснення ленінського курсу.

Київська більшовицька організація після ознайомлення з рішеннями VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б), незважаючи на відчайдушний опір Пятакова та його нечисленних прихильників, стала на правильний шлях, поклавши в основу своєї діяльності Квітневі тези і рішення конференції. Київська організація подавала допомогу партійним організаціям Київської губернії, відіграла значну роль у створенні і діяльності обласної парторганізації Південно-Західного краю, обласного бюро фронтових і тилових військових організацій. У липні 1917 р. у Київській організації РСДРП(б) налічувалось уже 4000 чоловік.

На VI з'їзд РСДРП(б) від Київської організації було обрано А. В. Іванова. Після з'їзду міська партійна конференція схвалила курс на підготовку збройного повстання. Незважаючи на відкритий наступ контрреволюції, більшовики Києва активно готували робітників і солдатів гарнізону до збройної боротьби, зміцнювали існуючі і створювали нові червоногвардійські загони, запасали зброю.

У боротьбі за створення політичної армії соціалістичної революції, у підготовці її бойових резервів важливе значення мало послідовне здійснення ленінської національної політики. Тим часом Київський комітет РСДРП(б) під впливом Пятакова у ряді випадків проявляв непослідовність, проводив помилкову тактику щодо буржуазно-націоналістичної Центральної ради. На початку серпня комітет направив свою

¹⁹ Там же, с. 228.

²⁰ Там же, с. 239.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 36.

²² Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980, с. 45.

²³ Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків).— Літопис революції, 1931, № 4, с. 185.

делегацію до складу Центральної ради, але, крім оголошеної 9 серпня загальної декларації про необхідність боротьби проти буржуазного націоналізму, не вживав реальних заходів для викриття справжньої класової природи Центральної ради. Коли 25 серпня реакція розпочала контрреволюційний заколот і генерал Корнілов рушив на Петроград війська, Київський комітет прийняв помилкове рішення ввійти до «Особливого комітету охорони революції», створеного 27 серпня з представників Центральної ради, місцевих органів Тимчасового уряду й угодовських партій. Такі дії комітету дезорієнтували маси. Секретар ЦК РСДРП(б) Я. М. Свердлов у листі до Київського комітету оцінив його входження до «Особливого комітету охорони революції» як «...хибну коаліцію»²⁴.

Наступ контрреволюції, загроза корніловського заколоту сприяли зростанню політичної активності мас, посиленню більшовицького впливу на діяльність Рад, профспілок і фабзавкомів. 8 вересня Київська Рада робітничих депутатів вперше прийняла більшовицьку резолюцію про владу, поклавши в її основу резолюцію Петроградської Ради про перехід влади до рук Рад. Під тиском робітників наприкінці вересня були проведені перевибори Ради, що привели до збільшення депутатів-більшовиків з 62 до 101 чол., а в виконкомі Ради більшовики одержали 14 місць з 30²⁵. Рада ще активніше стала вести підготовку до збройного повстання. 12 жовтня за рішенням виконкому Ради робітничих депутатів усі бойові дружини було передано у відання Ради. Створюється загальноміський штаб Червоної гвардії, до якого ввійшли А. В. Іванов, О. О. Сивцов, Л. Л. Пятаков, М. С. Богданов, Ф. О. Нусбаум та інші більшовики. Напередодні Жовтневої революції в Києві налічувалося 3 тис. червоногвардійців²⁶.

Прапор збройного повстання, як у січні 1905 р. і лютому 1917 р., першим підняв героїчний пролетаріат Петрограда, керований більшовицькою партією. 25 жовтня (7 листопада) відкрився II Всеросійський з'їзд Рад, який проголосив встановлення Радянської влади в країні, прийняв ленінські декрети про мир, землю і створив перший Радянський уряд — Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніном.

Радісна звістка про перемогу збройного повстання в Петрограді і рішення II Всеросійського з'їзду Рад викликала масовий ентузіазм серед трудящих Києва. Ввечері 25 жовтня відбулося засідання виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, на якому більшість учасників висловилися за збройне повстання в Києві. Але коли Центральна рада створила тоді ж «Крайовий комітет по охороні революції», більшовики вирішили ввійти до його складу, повіривши запевненням Центральної ради, нібито вона не виступить проти збройного повстання в Петрограді і не пропустить на Північ контрреволюційних частин з фронту. Цим більшовики Києва допустили помилку, бо наступного дня Центральна рада відкрито засудила повстання в Петрограді і розпочала переговори з штабом Київського військового округу.

Довідавшись про це, Київський комітет РСДРП(б) зразу ж відкликав своїх представників з «Крайового комітету по охороні революції». 27 жовтня він звернувся з листівкою до робітників і солдатів Києва, в якій закликав не довіряти Центральній раді і подати всебічну допомогу трудящим Петрограда: «Робітники і солдати Києва, всі ті, хто страждає від війни, дорожнечі і безробіття, всі пригноблені і знедолені, голодні і холодні повинні тепер зімкнути свої ряди для підтримки повсталих робітників і солдатів Петрограда, для боротьби проти контр-

²⁴ Большевистские организации Украины..., с. 733.

²⁵ Див.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий, с. 276—277.

²⁶ Див.: Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 172.

революційної буржуазії. Хай живе повсталий пролетаріат і гарнізон Петрограда! Хай живе пролетарська революція!»²⁷.

Ввечері того ж дня в театрі Бергонье (нині тут театр російської драми ім. Лесі Українки) відбулося спільне пленарне засідання Рад робітничих і солдатських депутатів з участю представників полкових комітетів, фабзавкомів і профспілок, на яких переважною більшістю голосів (489 проти 187) було прийнято більшовицьку резолюцію про підтримку петроградського повстання і передачу всієї повноти влади у місті ревкому, доручивши йому проводити в життя всі постанови II Всеросійського з'їзду Рад. До складу ревкому ввійшли В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, О. Б. Горвиць, А. В. Іванов, Л. Л. Пятаков, І. М. Крейсберг, І. М. Кудрін, І. Ю. Кулик, М. О. Новиков, М. С. Богданов та ін. Штаб округу намагався перехопити ініціативу і ввечері 28 жовтня арештував членів ревкому, більшовицького комітету і виконкому Ради робітничих депутатів, які знаходились у Маріїнському палаці. Були проведені обшуки у приміщеннях ряду профспілок, на підприємствах, розгромлено друкарню Ради робітничих депутатів. Проте усі ці заходи вже не могли перешкодити збройному виступу. В ніч з 28 на 29 жовтня в 3-у авіапарку було проведено нараду представників близько 20 підприємств і військових частин, на якій обрано новий ревком, накреслено план бойових дій і прийнято відповідне звернення до трудящих міста. Керівну роль у новому ревкомі, як свідчить у своїх спогадах його учасник В. П. Затонський, відігравали М. С. Богданов і І. М. Кудрін²⁸.

29 жовтня о 5-й годині вечора по сигналу аероплана, який зробив над містом кілька кругів, робітники Києва і революційно настроєні солдати гарнізону розпочали загальне повстання. Опорними пунктами повсталих були завод «Арсенал» і казарми 3-го авіапарку на Печерську. На допомогу їм прийшли червоногвардійські загони з Подолу, Шулявки, Деміївки, солдати інших військових частин. 30 жовтня за закликком центральних бюро профспілок і фабзавкомів повстання було підтримане загальним страйком усіх трудящих. В результаті триденних боїв контрреволюційні сили були розгромлені. І листопада центральні бюро профспілок і фабзавкомів випустили листівку, в якій сповістили про перемогу над контрреволюційними військами Тимчасового уряду і запропонували робітникам припинити страйк: «Всі, як один чоловік, на роботу з готовністю знову стати на захист революції за першим закликком своїх організацій. Перемога одержана, але ворог ще не зломлений остаточно. Будьте насторожі! Захищайте владу своїх Рад!»²⁹.

Попередження про необхідність бути насторожі і захищати владу Рад виявилось своєчасним, бо того ж дня, коли трудящі Києва святкували свою перемогу, буржуазно-націоналістична Центральна рада при підтримці стягнених до міста куркульсько-гайдамацьких загонів захопила урядові установи, пошту, телеграф і оголосила себе крайовою владою на Україні. 7 листопада вона проголосила утворення «Української народної республіки» і пообіцяла встановити державний контроль над виробництвом, запровадити 8-годинний робочий день, передати селянам землю. Однак виконувати своїх демагогічних обіцянок вона не збиралася, всіляко перешкоджаючи трудящим здійснювати революційні заходи.

Більшовики Києва викривали контрреволюційну політику Центральної ради, однак зразу не змогли виробити правильну тактику щодо ставлення до неї, виступали з пропозицією про скликання Всеукраїн-

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сб. док. и материалов. К., 1957. Т. 2, с. 29.

²⁸ Див.: Затонський В. П. Жовтень 1917 року у Києві.— У кн.: Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. К., 1957, с. 60.

²⁹ Большевицские организации Украины..., с. 751.

ського з'їзду Рад спільно з Центральною радою з метою реорганізувати її в центральний орган влади Рад на Україні. Проте ці сподівання на реорганізацію Центральної ради і мирний перехід влади до Рад були марними. Щоб зміцнити своє становище, Центральна рада вдалася до роззброєння революційних частин київського гарнізону, встановила зв'язки з іноземними імперіалістами, вступила у заговор з генералом Каледіним, який підняв на Дону заколот проти Радянської влади. За таких умов Радянський уряд 25 листопада виступив із зверненням «До всього населення», в якому викрив контрреволюційну політику Центральної ради, що веде боротьбу проти Рад, допомагає Каледіну стягувати війська на Дон і перешкоджає Радянській владі направити необхідні військові сили по землі братнього українського народу для придушення каледінського заколоту.

3 грудня Радянський уряд знову обговорив питання про контрреволюційну діяльність Центральної ради і схвалив написаний В. І. Леніним «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», в якому ставились вимоги не пропускати на Дон та в інші райони контрреволюційні війська, припинити дезорганізацію фронту, роззброєння радянських полків і загонів Червоної гвардії на Україні і негайно повернути їм зброю³⁰. Маніфест РНК одностайно схвалив обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю, який відбувався в Києві 3—5 грудня.

Однак Центральна рада на ультиматум РНК дала ухильну відповідь і ще активніше стала збирати контрреволюційні сили для боротьби проти Радянської влади. Протягом 4—6 грудня вона зривала відкриття в Києві Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, після чого законно обрані делегати змушені були переїхати до Харкова, де саме тоді збирався з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднавшись з ними, вони конституювались як I Всеукраїнський з'їзд Рад. Цей з'їзд проходив 11—12 грудня (24—25) 1917 р. і прийняв рішення про створення Української Радянської держави, обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад України, доручив йому негайно поширити на територію України чинність усіх декретів і розпоряджень уряду Радянської Росії, а всі постанови Центральної ради як антинародні оголосив недійсними.

Натхненні історичними рішеннями I Всеукраїнського з'їзду Рад, трудящі України ще ширше розгорнули боротьбу проти Центральної ради, за встановлення Радянської влади на всій території республіки. Оцінюючи становище на Україні, яке склалося наприкінці грудня 1917 р., В. І. Ленін писав: «У самій Україні революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому»³¹.

28 грудня в Києві відкрилась загальноміська партійна конференція, яка після гострих дебатів прийняла рішення негайно розпочати збройне повстання проти Центральної ради. Але коли представник Київського комітету Д. І. Іткінд доповіла про це в Харкові Радянському уряду України — Народному Секретаріату, то уряд запропонував почекати з виступом до підходу радянських військ, які на початку січня 1918 р. розпочали загальний наступ на Київ. Центральна рада дізналась про підготовку повстання і, щоб попередити його, почала роззброювати робітників, чинити напади на фабзавкоми, профспілки, розгромила редакцію більшовицької газети «Пролетарская мысль». За таких умов терору і безчинств Київський комітет РСДРП(б) вирішив розпочати збройне повстання, не чекаючи підходу радянських військ.

³⁰ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 138—139; 538—539.

³¹ Ленін В. І. Постанова РНК про відповідь Раді Раді Народних Комісарів.— Повне збір. творів, т. 35, с. 203.

15 січня рішення про негайне повстання було схвалене на мітингу робітників «Арсеналу», а потім на нараді більшовиків заводу з участю представників Київського комітету РСДРП(б), військових частин і представника Радянського уряду України О. Б. Горвиця, посланого сюди для допомоги в підготовці повстання. Пізно ввечері того ж дня в приміщенні комерційного інституту (нині тут педінститут ім. О. М. Горького) відбулося засідання Ради робітничих і солдатських депутатів з участю представників профспілок і фабзавкомів міста, яке також ухвалило рішення про початок повстання і для його керівництва обрало ревком у складі А. В. Іванова, Я. Б. Гамарника, М. С. Богданова, М. В. Костюка, І. М. Крейсберга, І. М. Кудріна та інших³².

У ніч з 15 на 16 січня першими виступили робітники «Арсеналу». На допомогу арсенальцям прибули революційно настроєні солдати петлюрівського полку ім. Сагайдачного на чолі з колишнім штаб-капітаном більшовиком С. М. Міщенком, червоногвардійці Деміївського снарядного заводу, взуттєвої фабрики, майстерень Дніпровського пароплавства. Потім виступили солдати 3-го авіапарку, понтонного батальйону, робітники Головних залізничних майстерень та інших підприємств. За закликом Ради робітничих і солдатських депутатів, профспілок і фабзавкомів 17 січня в місті почався загальний страйк. Щоб виграти час, Центральна рада запропонувала розпочати 18 січня переговори про перемир'я, а потім, перегрупувавши свої сили і одержавши підкріплення з боку націоналістичних частин, які відступали з фронту під натиском радянських військ, знову почала наступ проти повстанців. 21 січня петлюрівцям вдалося увірватися на «Арсенал» і вчинити жорстоку розправу над тими учасниками повстання, які не змогли вийти з заводу через водосточні труби. Після падіння «Арсеналу» ревком запропонував повстанцям припинити бої і організовано відступити, однак частина дружинників ще й 22 січня продовжувала боротьбу.

Героїчний виступ робітників і революційно настроєних солдатів Києва не увінчався успіхом, але він відіграв важливу роль у забезпеченні перемоги соціалістичної революції на Україні. Повстання в Києві скувало значні сили Центральної ради і сприяло швидшому просуванню радянських військ. У ніч з 22 на 23 січня вони підійшли до Дарниці і почали бої за визволення Києва. Наступного дня було визволено частину Печерська, а 25—26 січня звільнено від петлюрівців все місто. Радянський уряд України повідомляв Раді Народних Комісарів: «26 січня Київ визволено. Героїчна боротьба українських радянських військ закінчилася повною перемогою»³³.

30 січня 1918 р. з Харкова до Києва переїхав Радянський уряд України. Київ — місто славних революційних традицій — став столицею Української Радянської Соціалістичної Республіки. Переможний прапор Рад гордо замайорів над древнім Києвом і всією українською землею.

³² Див.: Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 198.

³³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: Сб. док. и материалов. К., 1967. Т. 3, с. 54.

О. Й. ЩУСЬ (Київ)

ТРУДЯЩІ КИЄВА НА ЗАХИСТІ ЗАВОЮВАНЬ
СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1918—1920 рр.)

В історії боротьби українських трудящих за збереження завоювань Великою Жовтня Київ відіграв дуже важливу роль. У буремні роки встановлення влади Рад у місті, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції дороговказом для киян, як і для всіх трудящих України, були лєнінські слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹.

Після перемоги Радянської влади у Києві — історичному, політичному і культурному центрі України він став столицею молодої соціалістичної республіки. 30 січня 1918 р. сюди з Харкова переїхали Центральний Виконавчий Комітет Рад України і Народний Секретаріат. Однак державному будівництву, проведенню соціалістичних перетворень у народному господарстві, до яких Комуністична партія і Радянська влада залучали мільйонні маси трудящих, активно перешкождали внутрішня контрреволюція і міжнародний імперіалізм, які розв'язали громадянську війну.

Розгромлена Центральна рада пішла на нечувану зраду інтересів українського народу, підписавши 27 січня (9 лютого) 1918 р. з країнами Четверного союзу договір, за яким Україна фактично перетворювалася на їх колонію. А 17 лютого вона звернулася до кайзера з проханням направити війська на Україну. Вже наступного дня майже 60 німецьких дивізій, порушивши умови перемир'я з Радянською Росією, перейшли у наступ по всьому фронту — від Балтійського до Чорного моря, виконуючи, за висловом В. І. Леніна, «доручення капіталістів усіх країн»² — покінчити з соціалістичною революцією.

У дні смертельної небезпеки для Радянської країни Центральний Комітет партії і Рада Народних Комісарів вжили рішучих й енергійних заходів для організації відсічі ворогові. Основний удар військ німецьких і австро-угорських окупантів та сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції прийняли на себе нечисленні загони, сформовані з революційно настроєних солдатів старої армії на Південно-Західному і Румунському фронтах. На допомогу їм вирушили червоногвардійські загони українських трудящих, у тому числі киян. Ще раніше, одразу після встановлення Радянської влади в Києві, під керівництвом народного секретаря у військових справах Ю. М. Коцюбинського була проведена значна робота по формуванню в місті загону Червоного козацтва — Червоної Армії України. Його безпосередньою організацією займався Г. І. Чудновський. Незабаром у цьому загоні налічувалося 1000 чол. Окремі червоногвардійські загони міста були об'єднані, причому два з них сформовані з вірменів і грузинів³.

¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

² Див.: Ленін В. І. Соціалістична Вітчизна в небезпеці! — Повне збір. творів, т. 35, с. 343.

³ Київський обласний державний архів, ф. 923, оп. 1, спр. 9, арк. 10; Боряба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.— февраль 1918 г.). К., 1957, с. 557.

У зв'язку з наступом військ інтервентів мобілізаційний відділ Радянського уряду розгорнув енергійну діяльність по формуванню нових червоногвардійських загонів, зокрема Першого комуністичного (його організація проходила під керівництвом В. М. Довнар-Запольського), та поповненню загонів Г. І. Чудновського, В. Н. Боженка, А. Дзедзівського. До останнього, оснащеного бронепойздом, ввійшли бойовики Київського залізничного вузла, солдати залізничного батальйону, ряду частин гарнізону та робітники різних підприємств міста. Він складався з піхотних підрозділів, 16-гарматного дивізіону, кулеметних і підіривних команд, кінної розвідки. Всі ці загони (загалом близько 2 тис. червоногвардійців) негайно вступили у боротьбу⁴.

24 лютого Народний Секретаріат звернувся до трудящих України із закликом стати на захист столиці. Створений у той час Надзвичайний комітет (до складу якого увійшли С. С. Бакинський, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков, М. О. Скрипник) вжив енергійних заходів для оборони Києва, але було вирішено по можливості уникнути ведення бойових дій у самому місті⁵. На підступах до Києва зосередилися червоногвардійські загони Г. І. Чудновського, А. Дзедзівського, В. Н. Боженка, В. М. Довнар-Запольського, загін червоних козаків під командуванням В. М. Примакова. Особливо самовіддано діяв загін київських залізничників, який у боях у районі станцій Бородеянка — Святошино протягом 6 діб стримував наступ набагато переважаючих сил ворога. Сюди відійшли й очолюваний В. І. Кіквідзе соціалістичний загін солдатів Південно-Західного фронту, уманський загін І. Ю. Кулика, вінницький — Є. П. Едельштейна та ін., що виявили у тяжких оборонних боях з регулярними військами інтервентів героїзм, мужність і витримку.

Завдяки інтернаціоналістській діяльності Комуністичної партії серед трудящих зарубіжних країн, що з різних причин перебували на Україні (чехів, словаків, сербів, угорців та ін.), багато з них висловили бажання стати на захист першої в світі держави диктатури пролетаріату. В обороні міста взяли участь і загони інтернаціоналістів — російсько-сербський (командир А. В. Гриневич), югослов'янський — М. Чанак і М. Ковачевича та ін.

Під час оборонних боїв на території України яскраво виявився міжнародний інтернаціональний характер Жовтневої революції. «...Український селянин, російський, чеський, німецький робітник стоять єдиним фронтом проти ворожого фронту української, російської і австро-німецької буржуазії», — зазначалося 20 березня 1918 р. у «Вестнике Украинской Народной Республики».

Революційні бійці самовіддано захищали Київ протягом 3 днів, завдяки чому вдалося провести евакуацію радянських установ, вивезти коштовності Державного банку, вжити необхідних заходів для відбиття основних ударів інтервентів на Лівобережній Україні тощо. Справжній трудовий подвиг здійснили в ті дні залізничники Київського вузла, які врятували для республіки велику кількість рухомого складу і санітарних поїздів⁶. 27 лютого з Києва до Полтави виїхав уряд Радянської України, а через день героїчні захисники міста відійшли за Дніпро.

Мобілізація трудящих республіки, зокрема комуністів, на боротьбу з німецькими і австро-угорськими військами спричинила чисельне ослаблення більшовицьких організацій України, у тому числі й київської. Однак уже з перших днів окупації міста вона розпочала свою діяльність у підпіллі. Використовуючи легальні організації — профспілки і

⁴ Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, с. 213; Літопис революції, 1929, № 1, с. 195.

⁵ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920). К., 1962, с. 4.

⁶ Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. К., 1960, с. 89; Петров В. И. Отражение Страшной Советов нашей германского империализма в 1918 году. М., 1980, с. 129.

фабрично-заводські комітети, незважаючи на те, що в них активно діяли представники російських і українських дрібнобуржуазних партій, київські більшовики проводили велику роботу в середовищі пролетаріату міста. У середині квітня — через місяць після перших нелегальних зборів — був створений тимчасовий міський комітет партії на чолі з Л. Й. Картвелішвілі⁷.

У той час питання якнайтіснішого згуртування всіх партійних сил на Україні, вироблення єдиної політичної лінії і тактики в боротьбі за відновлення Радянської влади, створення партійного центру набували першочергової ваги. Вони детально обговорювалися на Таганрозькій партійній нараді (19—20 квітня 1918 р.), яка обрала для підготовки і скликання з'їзду більшовицьких організацій України Організаційне бюро⁸. Важливу роль у налагодженні зв'язків між ними в період безпосередньої підготовки до з'їзду відіграв Київський комітет⁹. Встановивши зв'язки з партійними організаціями ряду міст (Полтави, Прилук, Гомеля), київські більшовики в середині травня направили своїх представників до Харкова, Одеси, Катеринослава та ряду інших міст України з пропозицією провести під час роботи Всеукраїнського профспілкового з'їзду (що скликався меншовиками) нелегальну нараду.

У роботі наради, яка відбулася 26 травня в передмісті Києва, взяли участь представники 12 організацій, в тому числі Київської, Харківської, Катеринославської, Одеської, Чернігівської, Полтавської (всього близько 70 чол.). На ній підкреслювалася необхідність налагодження зв'язків з трудящими, використання легальних і нелегальних форм політичної роботи в масах, дальшого зміцнення підпільних більшовицьких організацій, а також було обрано Тимчасовий всеукраїнський комітет робітничої комуністичної партії для керівництва їх діяльністю. Від Київської організації до його складу ввійшли Л. Й. Картвелішвілі і М. М. Майоров. Тимчасовий комітет встановив тісний зв'язок з Оргбюро і провів велику роботу в напрямі зміцнення партійного підпілля і безпосередньої підготовки до I з'їзду КП(б)У. В самому місті на початку червня вже діяло шість підпільних райкомів партії, що об'єднували 655 комуністів, а наприкінці місяця було обрано загальноміський комітет, для керівництва партійною роботою в повітах створено губернське організаційне бюро¹⁰.

I з'їзд КП(б)У, який знаменував собою завершення процесу об'єднання на ленінських інтернаціоналістських, ідеологічних і організаційних принципах партійних організацій в Комуністичну партію (більшовиків) України — складову і невід'ємну частину РКП(б), став видатною подією в житті більшовиків, всього українського народу.

Під керівництвом створеного на з'їзді Київського обласного бюро КП(б)У (обласкому), очолюваного М. М. Майоровим, більшовики міста розгорнули широку масово-політичну і військово-організаторську роботу, що сприяла активізації боротьби трудящих. Незважаючи на терор окупаційних і гетьманських властей, постійно зростала організованість і масовість робітничого руху. У перших лавах борців виступав київський пролетаріат. Страйкували металісти, робітники Варшавських верфей, шкіряних і лісопильних заводів, майже два місяці — 1000 друкарів. Коли в середині липня 1918 р. на Україні розпочався загальний страйк залізничників, робітники Головних залізничних майстерень, працівники різних служб Київського залізничного вузла приєдналися до нього¹¹.

⁷ Києвщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920), с. 28—29.

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 262.

⁹ Шоловцев Ю. В. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 — липень 1918 рр.). Харків, 1972, с. 133—135.

¹⁰ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 213.

¹¹ Гражданская война на Украине. Сб. документов и материалов. К., 1967. Т. I, кн. I, с. 288—291.

Протягом місяця залізничники, незважаючи на масові арешти і переслідування, дезорганізували роботу цього виду транспорту. Їх підтримали робітники ряду підприємств міста. Участь київських більшовиків у діяльності Центрального страйкового комітету (його функції виконував страйком Київського вузла) визначала його політичну спрямованість.

За умов поглиблення кризи окупаційного режиму восени 1918 р. під керівництвом обласного ревкому, очолюваного А. С. Бубновим, розпочалася безпосередня підготовка до збройної боротьби за відновлення Радянської влади. З цією метою серед населення було проведено велику роз'яснювальну роботу. У підпільній друкарні до середини листопада (часу її розгрому державною вартою) випущено 100 тис. листівок, з 22 вересня почалося видання нелегального органу київських обласного і міського комітетів КП(б)У — газети «Киевский коммунист»¹². Наприкінці жовтня на більшості київських заводів працювали партійні осередки.

З перемогою революції у Німеччині і анулюванням 13 листопада 1918 р. Радянською Республікою Брестського договору створилися сприятливі умови для розгортання визвольної боротьби народних мас України, яку очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд.

Київські обласний, губернський і міський комітети КП(б)У розгорнули роботу по викриттю антинародної суті Директорії, створеної 14 листопада українськими буржуазними націоналістами при підтримці німецьких імперіалістів. Претендуючи на роль нового органу влади, Директорія, що виїхала до Білої Церкви, вдалася до обману мас, закликаючи їх до збройної боротьби проти гетьмана і одночасно шукаючи підтримки у держав Антанти. В одній з відозв обласного комітету наголошувалося, що «до робітничо-селянського повстання примазуються контрреволюціонери і зрадники з Центральної ради». В місті також розповсюджувалися Маніфест Робітничо-селянського уряду України і спеціальний бюлетень, присвячений роз'ясненню подій, що відбувалися тоді. Для проведення агітаційної та пропагандистської діяльності у військах Директорії Київський обком КП(б)У створив військово-політичний центр¹³. Більшовики показували справжнє обличчя Директорії і в ході виборчої кампанії до Київської Ради робітничих депутатів. На цих виборах вони здобули переконливу перемогу (у виконкомі Ради їм належало 7 місць з 11). Головою виконкому Ради було обрано А. С. Бубнова. Війська Директорії, які на час виборів вступили у місто, вдалися до жорстоких розправ. Від рук націоналістів у Києві загинули понад 100 комуністів і безпартійних робітників.

З визволенням Києва 5 січня 1919 р. частинами 1-ї Української радянської дивізії трудящі міста приступили до відновлення органів Радянської влади, будівництва нового ладу. Комуністи міста добилися великих успіхів на виборах до Ради робітничих депутатів (вони одержали більшість місць і у виконкомі — 22 з 32) та при обранні делегатів на губернський і III Всеукраїнський з'їзди Рад. У роботі губернського з'їзду Рад взяли участь 99 комуністів з 162 делегатів, а на Всеукраїнському з'їзді вони разом з співчуваючими становили 80% представників Київщини¹⁴.

Дороговказом у діяльності трудящих Києва стали рішення III з'їзду КП(б)У і III Всеукраїнського з'їзду Рад, спрямовані на встановлення єдиного фронту Української Соціалістичної Радянської Республіки з іншими радянськими республіками. III Всеукраїнський з'їзд Рад законодавчим шляхом закріпив історичні завоювання українського на-

¹² На захист революції. К., 1977, с. 102—103.

¹³ Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Хрестоматія. вип. другий, 1934, с. 388.

¹⁴ Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 13, 19, 20 февр.

роду, затвердивши першу Конституцію УСРР, і прийняв рішення вважати столицею України Київ. Сюди у другій половині березня 1919 р. переїхали Радянський уряд республіки — Рада Народних Комісарів і Центральний Комітет КП(б)У.

Під керівництвом міської партійної організації робітники Києва, в лавах яких налічувалося 47 670 чол.¹⁵, поряд із здійсненням соціалістичних перетворень у промисловості доклали чимало зусиль для ліквідації господарської розрухи і саботажу підприємців. На липень у Києві було націоналізовано 89 підприємств — машинобудівні заводи, взуттєві фабрики, електростанцію, трамвай, залізничний транспорт тощо. За допомогою робітників Радянської Росії було відновлено роботу багатьох підприємств, особливо тих, що працювали для потреб Червоної Армії, — «Арсеналу», Південноросійського заводу (колишнього Гретера і Криванека) та ін.¹⁶ Значна увага була приділена і налагодженню виробництва боеприпасів, військового спорядження, обмундирування тощо.

Міськком партії, Рада робітничих депутатів приділяли велику увагу поліпшенню становища робітників, зокрема їх житлово-побутових умов. Багато сімей робітників переселились у квартири буржуазії, вирішувалися питання працевлаштування безробітних, адже в місті їх налічувалося 13 тис. До липня понад 7,5 тис. з них були забезпечені роботою. Створення у 54-верстій смузі навколо Києва сільськогосподарських комун дало можливість працевлаштувати ще 8 тис. робітників і селян-бідняків. Крім того, у фонд допомоги безробітним виділялися значні кошти, їм видавалися безкоштовні обіди. В різних районах міста відкривалися робітничі їдальні (на червень їх існувало вже 15), а також дитячі, які відвідували близько 4 тис. хлопчиків і дівчаток¹⁷. Було запроваджено карткову систему і класовий принцип розподілу продуктів.

Навесні 1919 р. Київ став важливим центром діяльності іноземних комуністичних груп. У підпіллі пліч-о-пліч з українськими братами боролися трудящі багатьох зарубіжних країн. Після визволення міста в ньому одразу оформилась організація іноземних груп комуністів — німецьких, угорських, чехословацьких, болгарських і югослов'янських¹⁸.

З утворенням національних комуністичних організацій при ЦК КП(б)У ряд груп іноземних комуністів, що входили до складу Федерації при ЦК РКП(б), ухвалили перенести на Україну центр своєї діяльності. Це рішення було підтримане Бюро Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу. Наприкінці березня 1919 р. Федерація іноземних комуністичних груп РКП(б) перенесла свою діяльність у Київ. До складу Федерації на Україні входило вісім комуністичних груп, організаційно оформлених при ЦК КП(б)У: болгарська, грецька, німецька, польська, румунська, угорська, чехословацька та югослов'янська^{19–24}. Працювали й групи, які не входили до неї, — французька, англо-американська, мусульманська і з червня — італійська. 9 травня 1919 р. у Києві було створено Управління по формуванню інтернаціональних частин при Народному комісаріаті у військових справах УСРР.

У зв'язку з наступом денікінських військ у Донбасі ЦК РКП(б), В. І. Ленін поставили перед ЦК КП(б)У, командуванням Українського

¹⁵ История городов и сел Украинской ССР. Киев. К., 1979, с. 227.

¹⁶ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 189; Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 26, 28 марта.

¹⁷ Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 16 апр., 1, 8 июня; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920), с. 224.

¹⁸ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920), с. 171.

^{19–24} ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 107, арк. 31, 48; спр. 95, арк. 65; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977, с. 36.

фронту завдання — будь-якою ціною зупинити ворога, мобілізувавши для цього робітників великих промислових центрів республіки у віці від 18 до 40 років. І хоча заколот атамана Григор'єва ускладнив його виконання, відволікши значні сили, у ті дні лише в Києві до лав Червоної Армії влилися 2796 робітників²⁵.

В умовах відчайдушних спроб міжнародного імперіалізму спільно з внутрішньою контрреволюцією задушити Радянську державу трудящі України підтримали ленінську ідею військово-політичного союзу радянських республік. Висловлюючи їх волю, ЦВК Рад України спільно з Київською Радою робітничих депутатів, Київським повітовим з'їздом селянських депутатів (в його роботі взяли участь 200 чол. від усіх волостей) та представниками фабзавкомів і профспілок міста 19 травня звернувся до урядів радянських республік із закликом об'єднати збройні сили і матеріальні ресурси²⁶. Ініціативу Радянської України підтримали всі радянські республіки. 1 червня 1919 р. відбулося історичне засідання ЦВК РСФРР за участю представників України, Литви, Латвії, Білорусії, на якому прийнято рішення про створення військово-політичного союзу радянських республік. Форми тісного політичного і економічного співробітництва, що склалися з перших днів існування суверенних соціалістичних республік, були доповнені в плані їх військової єдності. В. І. Ленін вважав декрет ЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. договором, «...який означає тісну федерацію...»²⁷

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок у справі захисту соціалістичної революції, робітники Києва відгукнулися на заклик В. І. Леніна подати продовольчу допомогу пролетарям Радянської Росії. Вони відраховували односторонній заробіток на придбання продовольства для голодуючих дітей Півночі, трудящих Москви і Петрограда. 29 травня з Києва вирушив маршрутний поїзд ім. III Інтернаціоналу (35 вагонів) з продуктами для захисників Петрограда²⁸. У свою чергу, російські робітники надіслали українським братам мануфактуру та інші промислові товари. Тільки в квітні трудящі Києва одержали від робітників Москви і Твері 545 тис. аршинів тканин, нитки тощо, а у червні — ще 23 вагони мануфактури (близько 3 млн. аршинів)²⁹. Сюди надходили також устаткування, сировина, паливо тощо.

Надійним бойовим помічником комуністів міста була Київська спілка робітничої молоді, створена ще в 1917 р. Вона виступила ініціатором скликання Всеукраїнського з'їзду комуністичних організацій молоді і провела велику організаторську роботу по згуртуванню революційної молоді України. Напередодні з'їзду створений київськими комсомольцями загін взяв участь у ліквідації контрреволюційних банд отамана Зеленого. В боротьбі з бандитами загинуло багато відважних бійців-комсомольців Києва, і кращим пам'ятником їм стало створення на I Всеукраїнському з'їзді комуністичних організацій молоді (червень 1919 р.) Комуністичної Спілки Робітничої Молоді України — складової частини РКСМ³⁰.

Зміцнення органів Радянської влади, перші успіхи в соціалістичному будівництві викликали шалений опір куркульської контрреволюції. Комуністи, комсомольці, безпартійні робітники Києва виявили надзвичайну самовідданість і героїзм у боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Для ліквідації її банд були створені бойові

²⁵ ЦДАРА, ф. 25680, оп. 1, спр. 92, арк. 20.

²⁶ Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 20, 21 мая.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 96.

²⁸ Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 16 марта, 28 июня; Українська РСР в період громадянської війни. К., 1968. Т. II, с. 272.

²⁹ Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 24 апр., 8 июня.

³⁰ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979, с. 82, 86, 89

групи, до складу яких поряд з солдатами Київського гарнізону, моряками Дніпровської флотилії увійшли комуністи і комсомольці міста. Тимчасовим політкомісаром при штабі військ, що діяли проти банд у районі Києва, Політбюро ЦК КП(б)У призначило М. О. Скрипника, підкресливши цим самим особливу загрозу контрреволюційних виступів для оборони республіки в цілому, для тилу Червоної Армії³¹.

Велика мобілізаційна робота була проведена в Києві у відповідь на лист В. І. Леніна «Всі на боротьбу з Денікіним!», з яким ЦК РКП(б) звернувся до всіх партійних організацій. Ще 16 червня Київська Рада робітничих і червоноармійських депутатів на спільному засіданні з представниками фабзавкомів і профспілок ухвалила провести мобілізацію чоловіків віком від 18 до 40 років³². 20 червня бюро Київського губкому партії прийняло рішення мобілізувати 50% комуністів і співчуваючих на фронт, а військово-мобілізаційний відділ комсомольської організації оголосив мобілізацію всіх членів. Були переведені на воєнне становище всі радянські установи, на 25—75% скорочено штати наркоматів, що дало можливість вивільнити додаткові людські резерви для фронту. 12 липня в Києві було запроваджено осадний стан. Всією роботою по обороні міста керував створений 27 червня Комітет оборони, який очолив голова Київської Ради А. В. Іванов. У ті дні на заводах і фабриках неодноразово виступали видатні партійні й радянські діячі України С. В. Косіор, Г. І. Петровський, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, М. І. Подвойський, О. М. Коллонтай та багато інших³³. Майже всі члени ЦК КП(б)У були направлені на керівну політичну роботу в Червону Армію. Київська партійна організація мобілізувала на фронт близько 2 тис. комуністів³⁴.

В умовах жорстокого терору, розв'язаного денікінцями у захопленому ними Києві, робітники під керівництвом партійного підпілля продовжували боротьбу за відновлення Радянської влади. У місті діяв підпільний партійний комітет у складі п'яти чоловік (секретар А. З. Каменський), який видавав нелегальну газету «Коммунист». На заводах «Арсенал», Гретера і Криванека, в артекладі, на залізниці працювали підпільні комуністичні групи. Підпільникам удалося зірвати мобілізацію робітників до денікінської армії, зібрати цінні розвідувальні дані, які були передані командуванню партизансько-повстанських загонів, що діяли на Київщині, і частин Червоної Армії³⁵.

Вагомим був внесок трудящих Києва у захист завоювань соціалістичної революції і на завершальному етапі громадянської війни. З відновленням Радянської влади на Україні ЦК РКП(б) приділив значну увагу зміцненню Київської партійної організації. На роботу в Київ* було направлено С. В. Косіора, що одночасно залишався й секретарем ЦК КП(б)У, В. П. Затонського, Я. А. Яковлева. До складу парторганізації міста влилося чимало комуністів з числа командированих ЦК РКП(б) на Україну.

В умовах господарської розрухи, коли не працювала більшість підприємств та електростанція, майже не було палива і сировини, не вистачало продовольства, Київська партійна організація правильно підійшла до розв'язання складної проблеми нормалізації життя у місті, відновлення народного господарства. Значну увагу в той час було приділено посиленню впливу комуністів у профспілках, ізоляції меншовиків та представників інших дрібнобуржуазних партій, які зміцнили свої позиції в них у період денікінщини. В результаті очищення робіт-

³¹ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 226.

³² Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 17 июня.

³³ Известия исполкома Киевского Совета рабочих депутатов, 1919, 26, 27 июля.

³⁴ Кулик І. Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни. К., 1957, с. 71.

³⁵ Героическое подполье. В тылу денкинской армии. М., 1976, с. 351—355.

* З визволенням Харкова від денікінців він став столицею республіки.

ничих організацій від контрреволюційних елементів зростала роль профспілок у консолідації робітників Києва. До новообраного 12 лютого 1920 р. Центрального бюро профспілок міста увійшло 7 комуністів з 11 його членів³⁶. Вже в січні 1920 р. почали випускати першу продукцію «Арсенал», Південноросійський, Деміївський та інші заводи міста.

Зживалися рішучі заходи для якнайшвидшого налагодження роботи залізничного транспорту, що перебував у катастрофічному стані. Зокрема, 8 лютого в Києві відбувся перший суботник, в якому взяли участь понад 1000 комуністів, комсомольців і безпартійних — переважно залізничники. Саме в ході відбудови залізничного транспорту яскраво проявилася роль комуністичних суботників як дійсно масової форми участі трудящих у боротьбі з розрухою. Так, під час Всеукраїнського суботника (початок березня 1920 р.) працювали 20 тис. киян³⁷. Високою продуктивністю праці було відзначено «Тиждень фронту і транспорту», який розпочався в місті 15 лютого. Залізничники щодня працювали понад норму по одній годині і відраховували свій одноденний заробіток у фонд фронту. Їх приклад наслідували робітники і службовці інших підприємств. За допомогою робітників міста (адже до ремонту рухомого складу були залучені всі заводи) залізничники вже в лютому відремонтували 419 паровозів³⁸. А в березні 1920 р. працівники станції Київ-II виступили ініціаторами нового трудового почину — збільшення робочого дня на дві години для відбудови залізничного транспорту³⁹. Мешканці міста приділяли також значну увагу відновленню водного транспорту республіки, ремонту пароплавів Дніпровської військової флотилії.

Трудящі Києва активно підтримували політику Комуністичної партії, про що свідчила блискуча перемога більшовиків на виборах до Київської Ради робітничих і червоноармійських депутатів на початку квітня 1920 р., яким передувала гостра політична боротьба. З 1057 її депутатів 734 були комуністами і 68 співчуваючими їм⁴⁰ (загалом 74%), у той час як меншовики одержали 3,8% мандатів, ліві есери — 6,5%, бундівці та інші партії — менше 2%.

25 квітня 1920 р. війська буржуазно-поміщицької Польщі, яка виступала ударною силою нового антирадянського походу, підготовленого імперіалістичними колами Антанти і США, напали на Радянську країну. Їх головні удари на Україні були спрямовані на Київ і Одесу. Саме у Київ рвалися разом з двома арміями загарбників націоналістичні війська Петлюри, які заради визнання міжнародним імперіалізмом Директорії «верховною владою на Україні» знову зрадили інтереси українського народу.

В ті дні, коли знекровлені в боях з денікінцями частини Червоної Армії, чисельність яких становила лише п'яту частину військ противника, героїчно стримували наступ інтервентів, кияни виявили зразки самовідданості й організованості. 25 квітня відбулося спільне засідання Реввійськради 12-ї армії і бюро губкому партії, на якому були визначені завдання Київської партійної організації по мобілізації сил на відсіч ворогові і організації оборони міста. Київська губернська партконференція, що проходила тоді ж, прийняла рішення оголосити всіх комуністів міста мобілізованими, а організацію перевести на воєнний стан, зосередивши всі сили на розв'язанні воєнних завдань⁴¹. У перші два

³⁶ Коммунист, 1920, 13 февр.

³⁷ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920), с. 354; Шевченко И. И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян 1919—1920. К., 1958, с. 289.

³⁸ Нариси історії Київської обласної партійної організації, с. 249.

³⁹ Українська РСР в період громадянської війни. К., 1970. Т. III, с. 110, 112.

⁴⁰ Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 233.

⁴¹ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920), с. 382—383, 384.

дні губком надіслав на фронт 312 комуністів. А коли ЦК КП(б)У 27 квітня визнав за необхідне провести мобілізацію комуністів Волинської, Подільської та Київської губерній, Київська парторганізація виконала це завдання протягом доби⁴². Оголосили себе мобілізованими всі депутати Київської Ради, 25% своїх членів ухвалили надіслати на фронт профспілки міста. 2 тис. бійців Київського гарнізону влилися до складу 12-ї армії, коли її бійці зайняли ірпінські позиції⁴³.

29 квітня Київська Рада на своєму надзвичайному засіданні закликала всіх трудящих до зброї. Мобілізовані одразу ж направлялись у розпорядження Реввійськради 12-ї армії. Всією роботою, зв'язаною з обороною міста, керував ревком у складі А. В. Іванова, А. П. Любченка та І. В. Вардіна. За її ходом уважно слідкував В. І. Ленін. 4 травня у розмові по прямому проводу він цікавився станом справ у Києві⁴⁴.

6 травня радянські війська після жорстоких оборонних боїв були змушені залишити місто. В обозі польських окупантів у Київ повернулася контрреволюційна націоналістична Директорія на чолі з Петлюрою. Комуністична партія, як і в період навали німецьких імперіалістів та денікінців, керувала боротьбою трудящих у тимчасово окупованому місті.

З визволенням 12 червня 1920 р. Червоною Армією Києва його трудящим знову довелося розпочати відбудовчі роботи, адже, тікаючи з міста, окупанти зруйнували промислові підприємства, мости, залізничні колії тощо. Завдяки героїчній праці робітничого класу, всіх киян у стислі строки було відновлено роботу багатьох заводів і фабрик, забезпечено випуск ними необхідної фронтові продукції.

6 вересня відбулися об'єднані збори Київського губкому КП(б)У, губревкому, губернської Ради профспілок, членів правлінь профспілок, фабзавкомів і представників гарнізону. Виконуючи директиву ЦК РКП(б), В. І. Леніна про виділення на боротьбу з Врангелем кращих працівників, збори ухвалили направити на фронт передових представників робітничого класу Києва⁴⁵⁻⁴⁸. Протягом вересня Київський губком КП(б)У направив на фронт 140 комуністів, міська комсомольська організація — 200 чол., 600 чол. з Києва та губернії вирушили за профспілковою мобілізацією⁴⁹.

У мобілізації трудящих Києва на боротьбу з врангелівцями важливу роль відіграла ідейно-політична діяльність міської партійної організації. Тільки з 20 липня по 20 жовтня 1920 р. вона провела 354 мітинги, більшість з яких була присвячена питанням організації допомоги фронтові⁵⁰. Робітники і службовці відраховували для фронту 1—3-денний заробіток, працювали понаднормово, щотижня виходили на суботники. Цим самим робітничий клас наближав довгождану перемогу.

В роки громадянської війни трудящі Києва під керівництвом міської партійної організації внесли гідний вклад у зміцнення інтернаціональної єдності народів нашої Батьківщини, яка була вирішальною умовою перемоги молодій Радянській країні над об'єднаними силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, мужньо відстоювали завоювання соціалістичної революції, закладали перші цеглини у величну будову соціалістичного суспільства.

⁴² Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. документов и материалов. К., 1967. Т. III, с. 61; Коммунист, 1920, 29 апр.

⁴³ Українська РСР у період громадянської війни, т. III, с. 167.

⁴⁴ Нариси історії Київської обласної партійної організації, с. 252.

⁴⁵⁻⁴⁸ Коммунист, 1920, 9 сент.

⁴⁹ История городов и сел Украинской ССР. Киев, с. 241.

⁵⁰ В борьбе за власть Советов на Украине. К., 1977, с. 324.

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ), Н. І. ТКАЧ (Київ)

УЧАСТЬ КИЯН У СОЦІАЛІСТИЧНІЙ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Фундамент економічної могутності Радянської багатонаціональної держави закладався в роки перших п'ятирічок. Соціалістична індустріалізація була вирішальною ланкою ленінського плану будівництва соціалізму в нашій країні. Її успішне здійснення залежало від тісного співробітництва і взаємодопомоги усіх радянських республік, об'єднаних у єдину державу. «Історія не знає держави,— відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— яка в найкоротші строки зробила б так багато для всебічного розвитку націй і народностей, як СРСР — соціалістична Вітчизна всіх наших народів. Їх єдність гартувалась і міцніла в ході індустріалізації, колективізації сільського господарства і культурної революції, в боротьбі за побудову соціалізму»¹.

Курс на соціалістичну індустріалізацію, проголошений у грудні 1925 р. XIV з'їздом ВКП(б), забезпечував створення високорозвинутої важкої промисловості, технічну реконструкцію сільського господарства та інших галузей економіки, досягнення техніко-економічної незалежності Країни Рад, зміцнення її обороноздатності, ліквідацію господарської відсталості республік, населених пригнобленими в минулому народами, зміцнення суспільної власності на засоби виробництва, зростання чисельності робітничих кадрів, піднесення провідної ролі робітничого класу в радянському суспільстві.

Найбільш розвинутим промисловим центрам і районам Російської Федерації та України відводилася головна роль у справі технічного переозброєння народного господарства всієї країни. Зокрема, у господарських планах надавалося великого значення прискореному розвитку Донбасу, міст Придніпров'я і Харкова. Київ, однак, не входив спочатку до числа міст, які розвивалися динамічно. У 1926/27 господарському році обсяг валової продукції промисловості міста збільшився тільки на 1,8%². Таке становище треба було виправляти. Виступаючи на конференції комуністів Київського округу в листопаді 1927 р., М. О. Скрипник відзначив, що Київ — «...майбутня столиця Соціалістичної Української Радянської Республіки, і ми повинні заздалегідь забезпечити, щоб тут була достатня пролетарська база»³.

Комуністи очолили боротьбу трудящих за перетворення Києва у велике індустріальне місто. Вони піклувалися про піднесення політичної і трудової активності мас, поліпшення організації виробництва, зростання рядів партії за рахунок представників робітничого класу.

Розробляючи перший п'ятирічний план, ЦК КП(б)У та уряд Радянської України приділили, зокрема, велику увагу перспективам розвитку київської промисловості. II конференція КП(б)У (квітень 1929 р.) особливо підкреслила необхідність прискорити індустріалізацію Києва, як й інших міст, «...що в дореволюційний період були торговими центрами і ще й досі не дістали достатнього індустріального

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС.— Радянська Україна, 1982, 21 лют.

² Робота Київської міської ради IX скликання. Березень 1927 р.— грудень 1928 р. К., 1928, с. 24.

³ Стенографічний звіт XIII округової конференції Київської організації КП(б)У 10—19 листопада 1927 р. К., 1927, с. 185.

розвитку»⁴. Згідно з рішеннями XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) Київ у майбутньому мав перетворитися на значний центр середнього машинобудування. За п'ятирічку промисловість міста (без «Арсеналу» і підприємств електроенергетики) одержала 115,3 млн. крб.⁵, що набагато перевищувало початкову суму, передбачену київським окрпланом (50 млн. крб.)⁶.

Завдяки високим темпам розгортання капітального будівництва кількість працюючих у великій промисловості Києва зросла з 21,2 тис. у 1929 р. до 48,7 тис. у 1932 р., тобто більше ніж удвоє⁷. Особливо прискорено зростали робітничі кадри в легкій і хімічній галузях, машинобудуванні. Наприкінці першої п'ятирічки у Києві сформувався значний загін індустріальних робітників. Переважну частку нового поповнення становили приїжджі. Зокрема, за планом постачання робочої сили для промисловості і транспорту, затвердженим міськпарткомом на 1931 р., треба було підготувати 17424 чол. З них слід було навчити у ФЗУ — 589, на курсах — 967, перекваліфікувати — 1886, перемістити з інших підприємств — 1613 і завербувати з інших міст і сільської місцевості — 12 369 робітників. Залучаючи десятки тисяч робітників у своє господарство, Київ разом з тим був справжньою кузницею кадрів для багатьох новобудов країни. Лише за останні п'ять місяців 1930 р. міськпартком відрядив на постійну роботу за межі міста 357 кваліфікованих робітників і 132 інженерно-технічні працівники, 1500 робітників на керівну роботу в середніх ланках, а також спеціально для Донбасу (по мобілізації комуністів) — 65 слюсарів, токарів і monterів⁸.

Провідну роль на виробництві відігравали кадрові робітники — носії славних революційних і трудових традицій робітничого класу. Вони користувалися в пролетарському середовищі високим авторитетом, особистим прикладом показували зразки свідомого ставлення до потреб виробництва, виявляли ініціативний підхід до розв'язання проблеми підвищення продуктивності праці. Відчуваючи свою відповідальність за справи на виробництві і в більш широкому розумінні — за долю соціалістичного будівництва в країні, вони йшли в партію і становили основну кількість нового поповнення її рядів. Сьомі роковини з дня смерті В. І. Леніна робітники всієї країни, в тому числі Києва, відзначили масовим вступом у партію. У своїй заяві до партбюро робітник кабельного заводу з 38-річним стажем А. Солдатов писав: «Партія Леніна веде робітничий клас до кращого майбутнього. Прошу прийняти мене до партії. Обіцяю останні свої роки віддати будівництву соціалізму»⁹.

Зростання партійних рядів дало змогу у 1930 р. створити окрему міську партійну організацію (раніше райкоми партії підпорядковувалися безпосередньо окружкому). За невеликий період, що минув між першою (вересень 1930 р.) і другою (липень 1931 р.) міськими партійними конференціями, чисельність комуністів Києва збільшилася з 19 095 до 25 799 чол.¹⁰ З кожних ста комуністів 86 були робітниками¹¹.

Яскравим показником великого морального впливу кадрових робітників на весь колектив, їх відповідального ставлення до інтересів виробництва стала кампанія по боротьбі з плинністю робочої сили. Істотне збільшення плинності на підприємствах у 1929—1930 рр. пояс-

⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 583.

⁵ Статистично-економічний довідник м. Києва за 1929—1935 рр. К., 1936, с. 210.

⁶ Матеріали п'ятирічного перспективного плану Київщини. К., 1929, с. 367.

⁷ Статистично-економічний довідник м. Києва за 1929—1935 рр., с. 128.

⁸ Маркітан П. Київська парторганізація в боротьбі за завершення побудови фундаменту соціалістичної економіки. К., 1931, с. 17—18.

⁹ Ударний кабельний (Орган партійної організації, завкому професіонал і комітету ЛКСМУ Київського кабельного заводу), 1931, 27 січ.

¹⁰ За індустріалізацію, за колективізацію, 1931, № 11—12, с. 53.

¹¹ Історія городів и сел Украинской ССР: Киев. К., 1979, с. 302.

нювалося, насамперед, значним зростанням питомої ваги нових кадрів у промисловості. Вони ще не були міцно зв'язані з робітничими колективами і часто залишали роботу, ставлячи під загрозу виконання виробничих планів. Восени 1930 р. практика боротьби з плінністю робочої сили покликана до життя важливу патріотичну ініціативу кадрових робітників — самозакріплення на підприємстві до кінця першої п'ятирічки. Добровольці оголошували себе мобілізованими і давали урочисту обіцянку на загальних зборах трудового колективу не залишати підприємства. На 1 жовтня 1930 р. у Києві, за даними індустріальних спілок, самозакріпилося 48,1% робітників. На 1 лютого 1932 р. по 43 основних підприємствах міста зобов'язалися не залишати свого робочого місця вже 58% робітників¹². На деяких підприємствах з великими революційними і трудовими традиціями відносна кількість тих, хто самозакріпився, була значно більшою (зокрема, на «Арсеналі» — 84%)¹³.

Кадрові робітники відігравали провідну роль у масовому соціалістичному змаганні, яке розгорнулося в Радянській країні з початку 1929 р. Перший у Києві господарсько-політичний договір на змагання було укладено в квітні 1929 р. між трудовими колективами кабельного заводу і заводу «Фізико-хімік»*. Їх приклад наслідували «Ленінська кузня» і трикотажна фабрика ім. Рози Люксембург¹⁴. На підприємствах з'явилися ударні бригади, кількість яких швидко зростала.

У січні 1930 р. ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ оголосили ленінський набір до лав ударників. ЦК ВКП(б) схвалив їх ініціативу і поставив конкретні завдання щодо дальшого розвитку соціалістичного змагання¹⁵. В ході цієї важливої кампанії масовість змагання істотно зросла. В цьому патріотичному русі брали участь 70% робітників міста. Тут налічувалося понад 2900 ударних бригад (27 тис. чол.), 800 ударних цехів (3 тис. чол.) і 12 тис. ударників, які змагалися індивідуально¹⁶.

Провідну роль у розвитку соціалістичного змагання та ударництва відігравали партійні організації. Комунисти і комсомольці організували й очолювали ударні бригади, показували в них зразки високопродуктивної праці. На шести підприємствах — вагонобудівному заводі (пізніше — ім. Ф. Е. Дзержинського), «Фізико-механіку», кабельному, ім. Артема, 4-й взуттєвій і музичній фабриках ударниками були всі або майже всі члени партії і комсомольці¹⁷.

Важливим напрямом розгортання творчої активності робітничого класу в його боротьбі за дострокове виконання першої п'ятирічки була участь широких мас робітників в розробці і обґрунтуванні планових завдань, в удосконаленні народногосподарського планування. У квітні 1930 р. президія ВЦРПС виступила з пропозицією про організацію робітничих бригад, які мали разом з інженерно-технічними працівниками встановити оптимальне навантаження кожної машини й агрегату, можливу економію робочої сили, палива, енергії, сировини¹⁸. Ініціативу профспілок підтримав XVI з'їзд ВКП(б), який поставив перед ними завдання добиватися «...активної і діяльної участі в складанні господарських планів»¹⁹. У липні 1930 р. колектив Ленінградського машинобудівного заводу ім. Карла Маркса склав перший зустрічний план,

¹² Київський міський державний архів (далі — КМДА), ф. Р-1, оп. 1, спр. 2614, арк. 20.

¹³ За індустріалізацію, за колективізацію, 1931, № 4—5, с. 33.

* Пізніше цей завод мав назви — «Фізико-механік», «Точприлад». Після Великої Вітчизняної війни не відбудовувався.

¹⁴ Обмінємось досвідом!, 1929, № 1, с. 8.

¹⁵ Правда, 1930, 25 янв.

¹⁶ За індустріалізацію, за колективізацію, 1930, № 8, с. 3.

¹⁷ КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 2514, арк. 54.

¹⁸ Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964: Док. и материалы профсоюз. М., 1965, с. 76.

¹⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1980. Т. 4, с. 445.

який перевищував за своїми показниками заводську програму третього року п'ятирічки. Через газету «Правда» ленінградці звернулися до трудящих із закликом наслідувати їх приклад. Серед тих, хто підтримав цю патріотичну ініціативу, були й кияни. Так, на «Ленінській кузні» збільшення випуску продукції згідно з зустрічним планом на 1931 р. становило 11,1%. На «Більшовику» випуск продукції зріс на 6 млн. крб. проти затверджених трестом контрольних цифр²⁰.

За пропозицією комсомольців ленінградського заводу «Красный путіловец» у липні 1930 р. виникли планово-оперативні групи з робітників-ударників, спеціалістів, представників партійної і громадських організацій, адміністрації, які розробляли зустрічні плани. Масове утворення таких груп відбулося у 1931 р. Вони називалися осередками або бригадами. Поширеним методом перевірки реальності зустрічних промфінпланів у той час стали перевірочні десятиденки. На київських підприємствах («Арсенал», «Ленінська кузня», швейна фабрика, кабельний завод та ін.) вони нерідко використовувалися як додаткова форма боротьби з проривами у виконанні плану²¹.

Творчо розвинувши почин ленінградців, металурги Маріупольського заводу ім. Ілліча в грудні 1930 р. висунули нову форму оперативного планування — змінно-зустрічну: зустрічні зобов'язання бралися перед початком роботи в кожній зміні, а їх виконання по кількісних і якісних показниках ставало відомим наступного дня. Першим у Києві досвід маріупольців запровадив колектив заводу «Червоний плугатар». Починаючи з квітня 1931 р. тут за ініціативою парткому перед початком робочого дня у бригадах відбувалися 10-хвилинні наради, на яких плановики встановлювали завдання для кожного працівника і кожного верстата, а робітники брали зустрічні зобов'язання²². На «Арсеналі» першим запровадив змінно-зустрічне планування з 14 червня складальний цех²³. У липні 1931 р. цей приклад наслідували «Ленінська кузня», «Більшовик», кабельний завод²⁴. Через рік у місті налічувалося не менше тисячі бригад, які застосовували змінно-зустрічне планування²⁵.

У 1931 р. ленінградські робітники виступили з новою ініціативою, яка відіграла особливо велику роль у боротьбі радянського робітничого класу за дострокове виконання першої п'ятирічки. Це був рух за складання техпромфінплану — плану, обгрунтованого з технічного боку. Перший в країні зустрічний промфінплан з детальною розробкою всіх планових позицій щодо норм, розцінок, витратних коефіцієнтів було складено на ленінградському заводі «Светлана». В цілому за своїм змістом він уже наближався до сучасних планів: економічні показники органічно ув'язувалися в ньому з раціоналізаторськими пропозиціями. У Києві розробка техпромфінпланів найбільш ґрунтовно здійснювалася на «Арсеналі», заводах ім. О. Г. Письменного, ім. Артема, «Червоному двигуні», «Більшовику»²⁶.

Активна участь робітничого класу в розробці техпромфінпланів викликала бурхливе зростання масштабів раціоналізаторського та винахідницького руху. Вперше цей рух став масовим. Зокрема, високо-ефективні винаходи та рацпропозиції висунули в той час тисячі київських робітників та інженерів. Творчі знахідки новаторів відіграли велику роль в освоєнні нової техніки і технології, у виконанні напружених зустрічних планів.

Великий вклад у розвиток передової технології зварювання у суднобудуванні зробив майстер Київської верфі Б. О. Діденко. Як відзна-

²⁰ КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 2614, арк. 20.

²¹ Там же.

²² За індустріалізацію, за колективізацію, 1931, № 11—12, с. 4.

²³ Червонопрапорник (завод «Арсенал»), 1931, 19 черв.

²⁴ Ударник, 1931, № 18, с. 2.

²⁵ Ударник, 1932, № 11—12, с. 1.

²⁶ За індустріалізацію, за колективізацію, 1933, № 5—6, с. 48.

чалоя у висновку електрозварювального комітету ВУАН, підписаному професором Є. О. Патеном, запропонований цим майстром метод складання і зварювання судна дав цілком задовільні результати. Виготовлений за новою технологією в листопаді 1931 р. корпус буксирного 150-сильного пароплава виявився таким міцним, що його переобладнали у військовий корабель. Це було перше в країні і одне з перших у світі судно з суцільнозвареним корпусом²⁷.

Київський завод «Червоний двигун» освоїв випуск двигунів внутрішнього згорання. Проте найбільш вагому деталі до них — магнето (магнітоелектричний генератор змінного струму) продовжували закуповувати в Німеччині по 40 крб. золотом за одніцю. Група працівників заводу — інженер Д. Лаар, токар В. Котляр, слюсар В. Вишневський і слюсар-моторист Г. Копан взялися створити магнето власної конструкції. Їх напружена і тривала праця увінчалася успіхом, і 29 вересня 1931 р. «Правда» повідомила про те, що радянське магнето існує. Після всебічних його випробувань в експериментальному центрі НАТІ «Червоний двигун» налагодив випуск повністю укомплектованої продукції²⁸.

Добре було налагоджено раціоналізаторську роботу на кабельному заводі. Його колектив за власною ініціативою вирішив освоїти виробництво кабеля для врубових машин. Перші спроби були невдалими, гумове покриття розривалося при невеликих зусиллях. Але більша частина працівників гумового цеху наполегливо працювала, продовжуючи вірити в успіх. Ентузіасти ставили експеримент за експериментом у неробочий час — вечорами й ночами. Нарешті, вдалося одержати врубовий кабель, який за добротною не поступався зарубіжному. За 10 місяців 1931 р. завод відвантажив у Донбас 594 км цієї гостродефіцитної продукції, позбавивши тим самим країну від імпоротної залежності²⁹. Значний вклад у це досягнення колективу вніс начальник гумового цеху, висуванець-робітник, комсомолец Л. Б. Грабін. Всього на кабельному заводі у рядах винахідників налічувалося у той час понад 40 робітників та інженерів³⁰.

Здійснюючи заходи, передбачені у постанові ЦК ВКП(б) від 26 жовтня 1930 р. «Про становище масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва»³¹, міський партійний комітет і міськрада Києва організували перший в Радянському Союзі завод винаходів (нині — завод «Комуніст»). Це позитивно вплинуло на розвиток раціоналізаторського руху. У 1931 р., за даними по 69 підприємствах, надійшло 17 794 рацпропозицій, з яких 8693 впроваджено у виробництво; економічний ефект дорівнював в умовно-річному обчисленні 5637 тис. крб. На рік раніше економічний ефект від 2843 впроваджених рацпропозицій становив 960 тис. крб.³² Отже, за короткий час в раціоналізаторській роботі стався великий злам.

Першу п'ятирічку промисловість СРСР виконала за чотири роки і три місяці. Цей трудовий подвиг радянського робітничого класу січневий (1933 р.) об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) назвав фактом, найвидатнішим в сучасній історії³³. У Києві немало трудових колективів справилося з п'ятирічним завданням набагато раніше. За 2,5 роки вийшли на рівень завдань п'ятирічки кабельний і дубильний заводи, кондитерська фабрика ім. Карла Маркса³⁴. Менше трьох років вико-

²⁷ История ордена Ленина завода «Ленинская кузница»: Сб. док. и материалов. К., 1967, с. 174.

²⁸ КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 4355, арк. 6; Ударник, 1932, № 2—3, с. 17.

²⁹ Ударний кабельний, 1931, 20 груд.

³⁰ За індустріалізацію, за колективізацію, 1930, № 1, с. 63.

³¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. 1917—1967. М., 1967. Т. 2, с. 244.

³² Ударник, 1932, № 11—12, с. 2; № 16—17, с. 2.

³³ КНРС в резолюциях... К., 1980, т. 5, с. 63.

³⁴ Ударник, 1931, № 11—12, с. 3.

нували п'ятирічне завдання колективи деревообробної фабрики ім. В. Н. Боженка і шкіряного заводу ім. М. В. Фрунзе. З роки, 2 місяці і 22 дні знадобилося колективу заводу «Більшовик», щоб доповісти про виконання п'ятирічних планів. За 3 роки і 3 місяці виконав передбачені на 5 років плани завод ім. Артема, за 3 роки, 4 місяці і 25 днів — «Ленінська кузня»³⁵. Вся київська промисловість за перші 9 місяців 1931 р. дала близько 430 млн. крб. валової продукції, тоді як за планом на 1932/33 господарський рік мала дати 420 млн. крб.³⁶ Отже, робітники Києва в цілому виконали першу п'ятирічку менше, ніж за три роки.

У січні — лютому 1934 р. XVII з'їзд ВКП(б) схвалив другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1933—1937 рр., що був спрямований на завершення його соціалістичної реконструкції³⁷. Київ у другому п'ятиріччі мав зміцнити своє значення як міста із зростаючим машинобудуванням, перетворитися на один з центрів виготовлення машин точної механіки та електротехнічної індустрії³⁸. Передбачалося широко розгорнути виробництво будівельних матеріалів, розвинути хімічну промисловість, посилити роль Києва як центру легкої та харчової промисловості³⁹. Винятково велику роль у дальшому розвитку господарства міста відіграло перенесення згідно з рішенням XII з'їзду КП(б)У (січень 1934 р.) столиці Радянської України з Харкова в Київ.

З перших же років другої п'ятирічки головна увага зосереджувалася на організації і розвитку виробництв, що забезпечували техніко-економічну незалежність СРСР⁴⁰. Партія і уряд спрямували зусилля трудящих на дальше піднесення нового промислового будівництва, на реконструкцію та розширення багатьох старих підприємств. Районами новобудов ставали такі місцевості Києва, як Дарниця, Святошино і Телічка. За роки перших двох п'ятирічок у місті було збудовано понад 30 нових фабрик і заводів⁴¹. Починаючи з 1928 р. промислове будівництво у Києві провадилося переважно у напрямі спорудження металообробних підприємств, продукція яких за 10 років зросла в 14,4 раза. У 1938 р. Київ дав країні машин на суму 286 млн. крб., тобто в 17 разів більше, ніж у 1927 р.⁴² Основні фонди державної промисловості збільшилися з 43 млн. крб. в 1928 р. до 485 млн. крб. в 1937 р.⁴³

З реконструкцією існуючих та будівництвом нових заводів і фабрик відбувалися значні зрушення в характері промислового виробництва столиці, в структурі його асортименту. Підприємства Києва освоїли випуск устаткування для металургійної, хімічної, легкої і будівельної промисловості, верстатів-автоматів, трамвайних вагонів, контрольно-вимірвальних приладів, апаратури для сигналізації та блокування, радіоприладів, рентгенівської апаратури тощо⁴⁴. Місто було єдиним на Україні, де виготовлялася кабельна продукція, річкові судна, устаткування для комунального господарства, лабораторій тощо⁴⁵.

Механізми для річкового транспорту СРСР, які раніше імпортувалися, з 1933 р. почав випускати завод «Ленінська кузня»⁴⁶. На «Більшовику» протягом другої п'ятирічки виробництво хімічної апаратури досягло 25% обсягу продукції проти 4% у першій п'ятиріччі⁴⁷.

³⁵ КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 3914, арк. 10; ф. Р-11, оп. 3, спр. 114, арк. 1.

³⁶ Ударник, 1931, № 29—30, с. 5.

³⁷ КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 72.

³⁸ Проблеми другої п'ятирічки. К., 1932. Зб. 1, с. 24.

³⁹ КМДА, ф. Р-11, оп. 1, спр. 1031, арк. 54; Соціалістичний Київ, 1934, № 7—8, с. 3.

⁴⁰ КМДА, ф. Р-11, оп. 2, спр. 72, арк. 5.

⁴¹ Там же, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10306, арк. 3.

⁴² Пролетарська правда, 1939, 23 жовт.

⁴³ КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10306, арк. 3.

⁴⁴ Статті-довідки. К., 1948, с. 66.

⁴⁵ Соціалістичний Київ, 1936, № 5, с. 3.

⁴⁶ Пролетарська правда, 1933, 5 жовт.

⁴⁷ Завод «Більшовик», К., 1967, с. 46, 47.

На рівні краших зарубіжних зразків були нові токарні верстати середньої потужності, які у 1934 р. почав виготовляти завод «Арсенал»⁴⁸. Великою перемогою колективу заводу «Трансигнал» стало освоєння виробництва апаратури для автоматичного регулювання дорожнього руху⁴⁹. Завод «Червоний екскаватор» налагодив випуск екскаваторів, автобетономішалок, забезпечуючи тим самим будівельну індустрію машинами для механізації трудомістких процесів⁵⁰, завод ім. Лепсе — запасних частин для імпортних та вітчизняних тракторів⁵¹. Манометри, бензолічильники, роботоміри, глибокоміри та іншу продукцію, яку раніше ввозили з-за кордону, почав виготовляти єдиний на той час завод «Точприлад»⁵². Багато нових видів продукції освоїли підприємства хімічної, деревообробної, легкої, харчової промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також підприємства промкооперації Києва. Чималих успіхів добились трудящі і в справі освоєння товарів широкого вжитку, за виробництвом яких столиця Української РСР стала одним з найбільших центрів Радянського Союзу. У 1937 р. промисловість міста випустила такого роду продукції на 59,1 млн. крб. (в цінах 1926/27 р.)⁵³. Виготовлена у Києві, вона надходила у найвіддаленіші райони Радянського Союзу.

Розвиток промисловості міста, освоєння нових видів продукції вимагали значної кількості технічно освічених, кваліфікованих кадрів. Загальна кількість зайнятих у державній промисловості Києва у 1937 р. становила 73,7 тис. чол.⁵⁴, а в промисловій кооперації — 17,5 тис.⁵⁵ У 1938 р. на всіх підприємствах міста налічувалося понад 9,3 тис. інженерно-технічних працівників⁵⁶. Понад третина загальної кількості робітників промисловості була зайнята в металообробній галузі, більше чверті — на виробництві одягу і взуття⁵⁷. Наприкінці другої п'ятирічки питома вага жінок на заводах і фабриках зросла до 42,6%⁵⁸. Багато з них були передовиками виробництва, займали керівні посади. В їх числі О. Паволоцька — перша стахановка фабрики ім. Рози Люксембург, Н. А. Веремєнко — начальник цеху кондфабрики ім. К. Маркса, П. В. Гусятникова — начальник цеху заводу «Укркабель» та ін.

Підвищувався культурно-технічний рівень робітників і службовців. Промислово-виробничий персонал мав змогу набувати необхідних знань в індустріально-технічних інститутах і технікумах, на робітфаках, курсах, у школах ФЗУ і в гуртках. Весною 1933 р. за ініціативою робітників-комсомольців Уральського машинобудівного заводу виникла нова форма контролю за технічним навчанням — громадсько-технічний екзамен. Пізніше він був перетворений на державний технічний екзамен, обов'язковий для всіх робітників провідних професій. На підприємствах Києва, як і всієї країни, складання такого екзамену почалося з 1 лютого 1935 р. Першою почала працювати екзаменаційна комісія на заводі «Ленінська кузня», яка мала атестувати 1200 представників багатьох професій⁵⁹.

У вирішенні завдань піднесення культурно-технічного рівня працівників і вдосконалення системи технічного навчання велику роль

⁴⁸ Пролетарська правда, 1934, 2 лип.

⁴⁹ Киевские машиностроители. К., 1948, с. 95.

⁵⁰ 50 лет завода «Красный экскаватор». К., 1958, с. 52.

⁵¹ Пролетарська правда, 1933, 7 листоп.; 1934, 13 січ.; 1937, 2 лют.

⁵² Пролетарська правда, 1933, 7 листоп.; Техническая пропаганда, 1934, № 4, с. 29.

⁵³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 311, арк. 3, 36.

⁵⁴ Народногопідприємствий план м. Києва на 1936 рік. К., 1936, с. 209; КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10306, арк. 3.

⁵⁵ Радянський Київ, 1939, № 8, с. 21.

⁵⁶ Пролетарська правда, 1939, 1 берез.

⁵⁷ Народногопідприємствий план м. Києва на 1936 рік, с. 210.

⁵⁸ Пролетарська правда, 1938, 28 черв.

⁵⁹ Пролетарська правда, 1935, 14 лют.

відіграли рішення грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), який вказав на необхідність зробити навчання по технічному мінімуму загальним і обов'язковим для всіх робітників⁶⁰. Підвищення культурно-технічного рівня та політичної освіченості кадрів сприятливо відбилися на дальшому розвитку соціалістичного змагання. Як і по всій країні, в перші роки другої п'ятирічки у Києві поширився ізотовський рух. Колективи багатьох підприємств столиці Радянської України підтримали заклик трудящих передових заводів Москви і Московської області включитися в похід ім. XVII з'їзду ВКП(б). Чимало з них, зокрема заводи «Точприлад», «Трансигнал», деревообробний комбінат, достроково виконали виробничу програму січня 1934 р.⁶¹ У жовтні того ж року з ініціативи кращих бригадирів трикотажної фабрики ім. Розі Люксембург серед працівників легкої промисловості Київщини розгорнулося змагання бригад високої якості продукції⁶². Серед робітників Києва знайшла підтримку ініціатива колективу Московського авіаційного заводу ім. В. Р. Менжинського, який став початківцем змагання за відмінну якість продукції. Піонером цього руху в місті став завод «Більшовик», де з березня 1935 р. у чавунно-ливарному цеху запроваджено оплату за якість продукції⁶³. За прикладом робітників Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова колективи підприємств Києва включилися також у рух за відмову від державних дотацій і перехід на беззбиткову роботу.

3 вересня 1935 р. соціалістичне змагання набуло вищої на той час форми, що яскраво відбилося у русі, який розгорнувся за почином шахтарів Донбасу і дістав назву стахановського. Увібравши всі риси попередніх форм соціалістичного змагання і збагативши їх досконалим опануванням техніки виробництва, цей рух, за словами С. В. Косіора, дав можливість іншими очима подивитися на виробничу потужність десятків і сотень наших підприємств, на їх продуктивність⁶⁴. На великих київських підприємствах цей рух почався з ініціативи кращих ударників-відмінників та ізотовців і вже з перших років дав прекрасні результати щодо перевиконання норм виробітку⁶⁵. Одним з перших стахановців у Києві став О. П. Бондаренко — робітник заводу «Більшовик», який з 14 вересня 1935 р. почав виконувати норму на 300—500%. Його приклад наслідували десятки і сотні передовиків-стахановців київських підприємств⁶⁶.

У справі дальшого поширення стахановського руху і узагальнення досвіду передовиків велику роль відіграла I Всесоюзна нарада робітників і робітниць — стахановців промисловості і транспорту, яка відбулась у листопаді 1935 р. і після якої рух новаторів набув масового характеру. Зокрема, на заводі «Арсенал» до кінця 1935 р. вже 350 робітників показували приклади винятково високої продуктивності праці⁶⁷ і серед них — токар-раціоналізатор Г. Я. Царик⁶⁸.

Внаслідок розгортання стахановського руху випуск продукції державної промисловості Києва у 1935 р. збільшився у порівнянні з 1934 р. на 138 млн. крб., продуктивність праці — на 132%, а собівартість продукції знизилася на 6,5%. План 1935 р. державна промисловість не тільки виконала, а й перевиконала по всіх показниках⁶⁹.

⁶⁰ КПРС в резолюціях..., т. 5, с. 229.

⁶¹ Пролетарська правда, 1934, 26, 30 січ.

⁶² Пролетарська правда, 1934, 3, 4 жовт.

⁶³ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 710, оп. 1, спр. 444, арк. 50, 51.

⁶⁴ Косіор С. В. Итоги декабрьского Пленума ЦК ВКП(б). К., 1937, с. 13.

⁶⁵ КОДА, ф. 710, оп. 1, спр. 789, арк. 1, 33.

⁶⁶ Там же, спр. 794, арк. 21, 22, 23; Постишев П. П. Стахановці — нові люди епохи соціалізму. К., 1935, с. 13; КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 7955, арк. 2; Пролетарська правда, 1937, 1 серп.

⁶⁷ Партробітник України, 1935, № 24, с. 26, 27, 29.

⁶⁸ Пролетарська правда, 1935, 20 груд.

⁶⁹ Народногоосподарський план м. Києва на 1936 р., с. 4.

Питання роботи промисловості і транспорту у зв'язку із стахановським рухом розглянув грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б)⁷⁰. У світлі його рішень січневий (1936 р.) Пленум ЦК КП(б)У накреслив конкретні завдання щодо перебудови роботи промисловості республіки і дальшого розвитку стахановського руху⁷¹. Ці історичні рішення дали новий імпульс розгортанню трудового патріотичного руху. Зокрема, у Києві з'явилися стахановські бригади, цехи і колективи підприємств, серед них — цех дитячого взуття 8-ї взуттєвої фабрики і пошивний цех 4-ї взуттєвої фабрики, завод «Червоний екскаватор», музкомбінат⁷². З кінця 1935 р. почали проводитися стахановські зміни і доби (на заводах «Більшовик» і судноремонтному), а з січня 1936 р. — декади, які увійшли в практику більшості металообробних підприємств Києва та області⁷³. 9 лютого 1936 р. пленум Київського міськкому КП(б)У розглянув питання про стан партійної роботи в зв'язку з проведенням стахановської декади і висунув ряд цінних пропозицій щодо її поліпшення⁷⁴.

Виконувалися рішення грудневого (1935 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і про заміну застарілих технічних норм новими. Так, на заводі «Ленінська кузня» запровадження нових норм почалося у квітні 1936 р., а на «Червоному гумовику» — в червні 1936 р.

Могутнім фактором поширення передових методів роботи стали стахановські виробничі наради, які вперше виникли на київських підприємствах. Узагальнивши досвід їх діяльності, бюро Київського обкому КП(б)У 20 січня 1936 р. прийняло постанову «Про стахановські виробничі наради на підприємствах», згідно з якою на такі виробничі підрозділи покладалися обов'язки щодо підведення підсумків новаторських методів роботи, розроблення заходів по їх застосуванню і усунення всього, що заважало успішному розвитку новаторського руху⁷⁵. Стахановські виробничі наради знайшли поширення і на підприємствах Москви, Ленінграда, Іваново, Ростова, Баку, Харкова та інших міст Радянського Союзу⁷⁶.

У результаті великої організаторської і політико-виховної роботи партійних, комсомольських та громадських організацій країни значно зросли ряди стахановців. Зокрема, на початок жовтня 1935 р. їх питома вага становила 1,5% загальної кількості робітників Києва, а на 1 лютого 1936 р. — 25,8%⁷⁷. На кінець 1936 р. стахановцями були понад половина всіх робітників промисловості міста⁷⁸. Широко розгорнувся в той час і рух «двохсот-» та «трьохсотпроцентників».

Піднесення трудової активності робітників і зростання їх культурно-технічного рівня створили сприятливі умови для дальшого розвитку масового винахідництва і раціоналізаторства. У цій справі велику роль відіграв перший обласний з'їзд винахідників Київщини, який відбувся на початку 1933 р.⁷⁹, а також Всесоюзний конкурс на кращий осередок товариства винахідників, що розгорнувся в березні того ж року за постановою III пленуму Всесоюзного товариства⁸⁰. В результаті конкурсу зросли ряди членів товариства винахідників і колективних бригад. Об-

⁷⁰ КПРС в резолюціях., т. 5, с. 225—237.

⁷¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, с. 835, 836, 837.

⁷² Пролетарська правда, 1935, 8, 24 груд.; 1936, 21, 22 січ.; КОДА, ф. 710, оп. 1, спр. 785, арк. 34 зв.

⁷³ Завод «Більшовик», с. 47, 48; Пролетарська правда, 1936, 22 січ.

⁷⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 5, арк. 1—11.

⁷⁵ Пролетарська правда, 1936, 21 січ.

⁷⁶ Пролетарська правда, 1936, 11 берез.

⁷⁷ КМДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 7953, арк. 2.

⁷⁸ Пролетарська правда, 1936, 26 груд.

⁷⁹ За винахідництво, 1933, № 1, с. 14.

⁸⁰ За винахідництво, 1933, № 4—5, с. 1.

⁸¹ КОДА, ф. 710, оп. 1, спр. 745, арк. 5; За винахідництво, 1933, № 10—11, с. 35

ласне журі конкурсу висунуло на одержання всесоюзної премії заводи «Арсенал» і «Точприлад»⁸¹.

За період між XVI і XVII з'їздами ВКП(б), за даними 20 основних київських підприємств, винахідники і раціоналізатори подали 58 тис. пропозицій, заощадивши тим самим державі 16 млн. крб.⁸² У жовтні 1934 р. відбувся зліт кращих раціоналізаторів і винахідників Києва, який пройшов під гаслом — перетворити підприємства міста на вогнища високої технічної культури і високої якості продукції⁸³. У 1935 р. на заводі «Більшовик» почався конкурс на кращу раціоналізаторську групу. Цю ініціативу схвалила Центральна рада Всеукраїнського товариства винахідників, яка оголосила республіканський конкурс на кращі цех і групу в організації винахідницької і раціоналізаторської справи⁸⁴.

У середині 1936 р. винахідники-стахановці Києва відгукнулися на заклик винахідників Московського машинобудівельного заводу ім. Серго Орджонікідзе відзначити роковини стахановського руху могутнім розгортанням соціалістичного змагання⁸⁵. Під час його проведення було досягнуто нових значних успіхів як групами раціоналізаторів, так і окремими винахідниками, створювалися нові бригади колективної творчості. У справі дальшого розвитку винахідницької думки велику роль відіграла постановка ЦК КП(б)У від 19 червня 1937 р. «Про стан роботи Центральної ради Товариства винахідників на Україні». ЦК зобов'язав товариство мобілізувати своїх членів на розв'язання актуальних завдань розвитку народного господарства⁸⁶.

На київських підприємствах за роки довоєнних п'ятирічок вирости сотні досвідчених винахідників і раціоналізаторів, які разом з численними учасниками стахановського руху добивалися високих результатів на виробництві, успішно боролися за дострокове виконання поставлених завдань. За роки другої п'ятирічки продуктивність праці робітників промисловості Києва зросла на 62,5%⁸⁷. Якщо у 1933 р. у місті випускалося продукції на суму 434 млн. крб., то в 1937 р. — на 1042 млн. крб.⁸⁸ Порівняно з початком першої п'ятирічки обсяг промислового виробництва зріс більш як у 10 разів. Металообробні підприємства давали 31,6% всієї промислової продукції міста⁸⁹. Потужність енергозброєності господарства столиці у 1937 р. досягла 102,7 млн. кВт⁹⁰. Ці величні досягнення свідчать про те, що колективи промислових підприємств Києва своєю самовідданою працею, завдяки розгортанню соціалістичного змагання і стахановського руху, своєї творчій думці внесли гідний вклад в розвиток матеріально-технічної бази соціалізму.

Здійснене в історично найкоротші строки перетворення Києва в індустріальне місто є великою заслугою міської партійної організації, яка змогла мобілізувати десятки тисяч киян на доблесну працю. Разом з тим це — наслідок успішного розвитку єдиного народногосподарського комплексу країни, плідотворного співробітництва і братерської дружби усіх народів СРСР. Перші радянські п'ятирічки омолодили древній Київ, дали йому змогу зайняти гідне місце серед найбільших промислових центрів Країни Рад. Трудящі міста-героя, міста-трудівника, примножуючи славні традиції творців соціалістичної індустріалізації, у братній сім'ї народів Союзу РСР зустрічають 1500-літній ювілей Києва новими досягненнями у виконанні величних завдань, накреслених XXVI з'їздом КПРС.

⁸² КОДА, ф. 288, оп. 1, спр. 86, арк. 2.

⁸³ Пролетарська правда, 1934, 26 жовт.

⁸⁴ За винахідництво, 1935, № 3, с. 13, 38.

⁸⁵ За винахідництво, 1936, № 8, с. 7.

⁸⁶ За винахідництво, 1937, № 6, с. 13.

⁸⁷ Соціалістичний Київ, 1937, № 10, с. 20.

⁸⁸ Партархів Київського міськкому Компартії України, ф. Р-1, оп. 1, спр. 10306, арк. 3; Пролетарська правда, 1939, 24 черв.

⁸⁹ История городов и сел Украинской ССР: Киев, с. 297, 299.

⁹⁰ Соціалістичний Київ, 1937, № 5, с. 4.

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНИКІВ КИЄВА (1941—1943 рр.)

З перших днів фашистської окупації Києва населення міста розгорнуло активну боротьбу проти ненависного ворога. Її натхненником і керівником стала Комуністична партія. Діючи відповідно до директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. та постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», Центральний Комітет КП(б)У заздалегідь вжив необхідних заходів до підготовки в місті партійного та комсомольського підпілля. На час вступу фашистських військ у Київ тут були створені й залишені для керівництва підпільною мережею нелегальні основний та запасний міські комітети КП(б)У, 9 райкомів партії, а також 37 організацій і груп, загалом понад 646 учасників підпілля¹. Після того, як основний і запасний міські комітети у зв'язку з арештами припинили свою діяльність, їхні функції з липня 1942 р. виконував Залізничний підпільний райком КП(б)У на чолі з О. С. Пироговським (посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу).

У винятково складній обстановці, зумовленій невсипущим стеженням з боку гестапо і поліції, безперервними провокаціями та жорстокими репресіями окупантів, радянські люди застосовували різноманітні форми боротьби проти насадженого фашистами «нового порядку». Партійне підпілля дбало про їх правильне поєднання, про те, щоб кожна з них якнайповніше відповідала специфічним умовам такого великого міста, як Київ. При цьому партійні органи керувалися вказівкою В. І. Леніна, який вчив, що для досягнення успіху в боротьбі необхідно опанувати всі її форми, «...навчитися з максимальною швидкістю доповнювати одну форму другою, замінити одну другою...»².

Історія комуністичного підпілля в період окупації Києва дістала належне висвітлення у радянській історіографії. Проте одна з найважливіших форм його діяльності — бойова — розкрита в літературі недостатньо. Тим часом київське підпілля з перших і до останніх днів боротьби у тилу ворога першочергову увагу приділяло зриву заходів фашистських окупантів засобами диверсій, саботажу, бойкоту на промислових підприємствах і транспорті, створенню збройних груп підпільників і їх бойовій діяльності, налагодженню та зміцненню організаційних зв'язків з партизанами, що діяли на прилеглий до Києва території, здійсненню керівництва ними, поданню всебічної допомоги партизанським формуванням.

Автор цієї статті, використовуючи ряд нових матеріалів, ставить своєю метою проаналізувати зародження, розвиток і основні результати диверсійної й бойової діяльності київського підпілля, що являла собою складову частину народної боротьби в тилу фашистів.

Вже зразу після приходу окупантів київські підпільники здійснили ряд вдалих диверсій. Вони були проведені під керівництвом штабу ди-

¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 1, с. 293.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 84.

версійно-підривної роботи, очолюваного В. С. Кудряшовим. До його складу входили також Г. Є. Левицький, І. М. Сікорський, С. А. Пашенко, Ф. Ф. Ревуцький та інші. Відзначаючи, що в Києві «є багато замінованих зон», начальник оперативного тилового району групи армій «Південь» в оперативних зведеннях за 29 і 30 вересня 1941 р. писав: «Штаб 454-ї охоронної дивізії і управління польової комендатури, що діяли там, зазнали значних втрат особового складу внаслідок вибухів»³. Були також висаджені в повітря будівлі станції Київ-товарний, депо ім. Андреева, двох основних цехів паровозо-вагоноремонтного заводу, головних залізничних майстерень та ряд інших об'єктів, які збиралися використати окупанти. Відчутних ударів завдали гітлерівцям створені у листопаді 1941 р. Залізничним райкомом КП(б)У шість бойових підпільних груп на станціях Київ-товарний, Київ-пасажирський та в депо ім. Андреева⁴.

Комуністична партія поставила перед населенням окупованих міст і сіл важливе завдання — всіма засобами перешкоджати спробам фашистів використати наявний промисловий потенціал в інтересах вермахту. Робітники і службовці Києва не пропускали жодної нагоди для того, щоб влаштувати аварії на підприємствах і на транспорті, псувати й приховувати важливі деталі машин, інструменти, зривати строки випуску продукції, всіляко погіршувати її якість, у масовому порядку ухилятися від праці на фашистів. Ці народні форми боротьби були надзвичайно ефективні.

Підпільний міськком партії звертав особливу увагу радянських патріотів на необхідність постійно здійснювати диверсійні операції на Київському залізничному вузлі, що мав важливе стратегічне значення. В результаті масового саботажу і диверсій, які проводилися під керівництвом Залізничного райкому КП(б)У, фашистам було завдано великих збитків. На станції Київ-товарний підпільники за період окупації розбили близько 400 вагонів з різними військовими вантажами. Робилося це шляхом підкладання непридатних і вузьких «башмаків» під час пропуску вагонів із сортувальної гірки. Наскільки досконалою була техніка диверсій, можна судити з такого прикладу. Шеф станції Шмідт вирішив особисто перевірити роботу обслуговуючого персоналу, щоб виявити саботажників. І навіть на його очах керівники підпілля комуністи П. М. Засенко, А. А. Равинський та комсомолец О. М. Рахманов зуміли розбити 10 вагонів з вантажами. Тільки в червні 1943 р. було виведено з ладу 78 автомашин, що направлялися залізницею на фронт. Патріоти систематично псували станційне обладнання, влаштовували зіткнення поїздів та інші аварії⁵.

Велику диверсійну роботу проводила підпільна партійна організація депо Київ-Московський, очолювана О. М. Тимошуком. Перший диверсійний акт він здійснив особисто, підклавши міну в тендер паровоза. У травні 1942 р. було пошкоджено ще два локомотиви. Підпільники І. Т. Мироненко, Х. М. Якубов, Г. В. Кошман, Г. І. Лебедєв та інші зривали графіки ремонту залізничної техніки, виконували його недоброякісно. Особливо поширеним був такий метод: коли в депо на промивання заходив «гарячий» паровоз, у приміщенні навмисно створювалися сильні протяги, від чого деформувалися труби локомотивів, і вони на тривалий час виходили з ладу. Нерідко в циліндри закладалася металева стружка, що приводило до швидкого псування деталей. Завдяки цьому кількість пошкоджених паровозів тільки в депо станції Дарниця доходила до 40%⁶.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 81, 88.

⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 86, арк. 13.

⁵ Там же, спр. 1, арк. 210.

⁶ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немяты В. Н. Коммунистическая партия в годы Великой Отечественной войны. К., 1980, с. 225.

Влаштували залізничники й великі диверсії. Так, у донесеннях 197-ї фельдкомендатури зазначалося, що 9 і 19 травня 1942 р. на дільниці Дарниця — Бровари було пущено під укіс два ешелони з військово-вослужбовцями вермахту⁷. У жовтні 1942 р. на тому ж перегоні в результаті успішних дій підпільників зазнав аварії ще один ворожий військовий ешелон⁸, а 22 квітня 1943 р. був пошкоджений залізничний міст, рух на якому припинився на цілих три тижні⁹. Відзначаючи велику активність дарницького підпілля, військовий комендант Києва у червні 1943 р. писав: «У Київ-Дарницю постійно вели питки діяльності партизанів... Керівництво диверсіями, що влаштовуються на київській та ніжинській дільницях залізниці, здійснюється з Дарниці»¹⁰. Намагаючись знешкодити комуністичне підпілля, фашисти заарештували і розстріляли 168 залізничників. Але диверсії не припинилися.

Відчутних ударів завдавали ворогові на водних комунікаціях підпільники Подільського району. Лише в березні 1943 р. вони потопили на Дніпрі захоплені фашистами судна «Арсеналець», «Ванда Василевська» і «Кам'янське». Київська підпільна молодіжна група на чолі з комсомольцем башкиром за національністю Б. Фатхинуровим знищила в Дніпрі загалом 25 вагонів зерна та іншого продовольства, що належало фашистському інтендантству, три вагони обмундирування, 70 електромоторів та інше майно¹¹. Підпільники Києва, які діяли на залізничному й водному транспорті, систематично розкривали вантажі окупантів і забирали боєприпаси, вибухівку та зброю. Чого не могли взяти з собою — псували. Протягом 1941—1943 рр. патріоти влаштували 19 аварій поїздів, розбили 50 паровозів, близько 600 вагонів, розгромили 18 складів із зброєю, обмундируванням та продовольством, потопили 15 пароходів і катерів¹².

Широко розгорнулася диверсійно-підривна робота й на тих підприємствах, які фашисти намагалися використати в своїх цілях. На «Ленінській кузні», наприклад, тривалий час саботаж і диверсії здійснювала підпільна група на чолі з А. В. Шохіним. Всіляко шкодили ворогам і робітники, організаційно не зв'язані з підпіллям. Про розмах цієї роботи свідчать, зокрема, такі дані. В автоцеху вищевказаного заводу було виведено з ладу понад 200 моторів, близько 150 коробок передач, 40 відремонтованих автомашин¹³. Коли на підприємстві окупанти створили цех для ремонту зенітних гармат і туди надійшло 25 пошкоджених зеніток, підпільники під керівництвом П. Фишенка організували саботаж: у спеціальну рідину, що наливалася у відкатники гармат, добавлялася вода, а деталі виготовлялися недоброякісно. Незважаючи на всі заходи, вжиті фашистами, з цеху не вийшло жодної справної гармати. Коли це з'ясувалося під час випробування зеніток на полігоні, П. Фишенко був заарештований і розстріляний¹⁴.

На заводі «Більшовик» діяльність радянських патріотів спрямовував заступник секретаря підпільного міськкому КП(б)У В. Г. Хохлов. У лютому 1942 р. на цьому підприємстві було здійснено велику диверсію — перерізано підземні кабелі і шланги повітряної мережі пневматичної станції та ін.¹⁵

Неодноразово фашисти робили спроби налагодити роботу на заводі ім. Держинського, який вони намагалися пристосувати для ремонту воєнної техніки. Однак підпільники з організації «Смерть німецьким

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 159, арк. 24, 81.

⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 193, арк. 88.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 217, арк. 12.

¹⁰ Там же.

¹¹ Очерки по истории Башкирской АССР. Уфа, 1966, Т. 2, с. 449.

¹² Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. М., 1978, с. 101.

¹³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 206, арк. 18.

¹⁴ Там же, арк. 14—15.

¹⁵ Там же, спр. 1, арк. 462.

окупантам!» на чолі з Г. С. Кочубеєм зірвали ці плани. У травні 1942 р. на підприємстві вибув з ладу стиковий апарат, у липні — вулканізаційний, у серпні зламалася електрозварювальна машина, а потім «раптово» загорівся склад напівфабрикатів¹⁶.

Сміливо діяв на складі фірми «Вайс» (вул. Земська, буд. 32) радянський патріот М. Блюков, який підтримував зв'язок з підпільним Залізничним райкомом партії. У квітні 1942 р. за завданням О. С. Пироговського він підпалив цей склад. Під час пожежі згоріло кілька автомашин з причепами, що були завантажені цінним устаткуванням і паланим. У травні того ж року гестапівці вистежили М. Блюкова і розстріляли його¹⁷. Коли фашисти спробували налагодити виконання великого військового замовлення на заводі «Спорт», патріоти за вказівкою секретаря підпільного Подільського райкому КП(б)У Т. Ф. Подія і за його безпосередньою участю також вдалися до підпалу. Згоріли майже всі цехи підприємства. Виконання замовлення було зірване¹⁸.

Великої шкоди фашистським господарникам завдали підпільники на чолі з В. В. Удовиченком на хлібозаводі № 3, М. Ф. Маливанчуком — на ТЕЦ, Г. М. Антоненком — на заводі «Трансигнал», О. В. Грачовим — на будівництві військових об'єктів, М. Ф. Тонковидом — на судноверфі, М. Ф. Грищенком — на Чоколівському лісозаводі, Л. П. Воробйовим — на Фарицькому вагоноремонтному заводі, Д. Я. Нестеровським — на заводі «Арсенал».

Під час масового вигнання фашистів з окупованої території комуністичне підпілля багатьох міст і сіл, у тому числі й Києва, відіграло велику роль у збереженні соціалістичної власності від її вивезення до Німеччини або від знищення ворогом. Як відомо, відступаючи, фашисти нещадно руйнували та грабували заводи і фабрики, колгоспи і радгоспи, застосовуючи тактику «випаленої землі». В цих умовах ЦК КП(б)У, Раднарком УРСР та Президія Верховної Ради республіки звернулися до населення України з відозвою, у якій, зокрема, говорилося: «Ховайте від гітлерівців устаткування, закопуйте цінні деталі в землю, зберігайте їх. Прийде Червона Армія, — і вам це устаткування буде необхідне для відбудови своїх заводів і фабрик»¹⁹.

Відповідаючи на цей заклик, члени підпільних організацій таких київських підприємств, як «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», трамвайне депо ім. Шевченка, хлібозавод № 3 та інших, ризикуючи життям, зберегли від вивезення та знищення гітлерівцями багато цінного устаткування і механізмів. З наближенням радянських військ до міста підпільники із зброєю в руках захищали свої підприємства від фашистів. Після вигнання ворога завдяки врятованому обладнанню вдавалося швидко налагоджувати випуск продукції. При цьому радянські патріоти виявляли величезну самовідданість і героїзм. Так, комуніст С. Т. Завина, працюючи на автопідприємстві, систематично бракував якісні деталі і ховав їх, а на машини ставив зношені. Після приходу Червоної Армії він зібрав з прихованих деталей та механізмів сім автомашин і передав їх військовій частині²⁰.

Активну участь у патріотичному русі за збереження народного майна взяли представники радянської інтелігенції міста. Так, підпільна антифашистська група на чолі з М. Ф. Тесленком не допустила вивезення до Німеччини майже 185 найменувань цінного обладнання для кіностудії художніх фільмів, що набагато прискорило після визволення Києва її відбудову та введення в дію²¹. Працівники заводу «Більшовик» А. Д. Кривенко і А. С. Морозов сховали від гітлерівців медикаменти,

¹⁶ Там же, спр. 193, арк. 52.

¹⁷ Там же, спр. 86, арк. 25.

¹⁸ Там же, спр. 1, арк. 294.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 531.

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 193, арк. 96.

²¹ Там же, спр. 1, арк. 405.

медичні інструменти, перев'язні засоби загалом на 115 тис. крб. і передали їх для потреб Червоної Армії²². Тисячі цінних експонатів зберегли від вивезення до Німеччини й працівники музеїв міста.

Підпільники Києва активно допомагали населенню уникати вигнання до нацистського «рейху». Чим впертіше намагалися окупанти загнати радянських людей на фашистську каторгу, тим більшою була їх протидія гітлерівським людоловам. «Населення настроєне проти відправки до Німеччини і всіма засобами прагне ухилитися від неї»,— зазначалося в таємному документі, підписаному начальником поліції безпеки і СД Київського генералкомісаріату Ерлінгером²³. В іншому документі про становище в окупованому місті визнавалося, що фашистам доводиться вдаватися до постійних облав, «схожих майже на полювання за людьми»²⁴.

Організацією допомоги особам, яким загрожувало вигнання до Німеччини, постійно займалися підпільні райкоми та міськкоми партії, нелегальні низові організації. Під їх керівництвом патріоти робили все можливе, йшли на великий ризик, щоб врятувати радянських людей, насамперед молодь, від фашистського рабства. Так, підпільник Ф. Є. Комах, який працював охоронником на київському пересильному пункті, випустив на волю велику групу «завербованих». Частина з них він переховував у себе вдома. Маючи фальшиві печатки, Ф. Є. Комах постачав врятованим необхідні документи, завдяки чому ці люди уникали вивезення до Німеччини²⁵. Безпартійний патріот, майстер цеху на заводі «Більшовик» А. Є. Баланенко за завданням керівника підпільної організації, що діяла на цьому підприємстві, І. А. Лозенка підібрав ключі до відповідного кабінету і викрав списки 120 учнів школи ФЗН, які підлягали вивезенню до Німеччини, а самих учнів попередив, щоб вони сховалися²⁶. Директор хлібозаводу № 3 А. В. Лебідь врятував від мобілізації на каторжні роботи 25 робітників²⁷.

Уникнути вигнання до «рейху» допомагали киянам і патріотично настроєні медичні працівники, яких фашисти примушували працювати на біржах праці, вербувальних та пересильних пунктах. Щоб звільнити «завербованих» від необхідності їхати до Німеччини, лікарі Г. О. Леончук і Т. Р. Крижановський, наприклад, робили їм фальшиве гіпсування ніг та рук, видавали фіктивні довідки²⁸. Загалом протягом 1942—1943 рр. підпільники й партизани Києва та Київщини врятували від фашистської каторги 30 тис. чол.²⁹

За період окупації міста в диверсійній та бойовій діяльності комуністичного підпілля тією чи іншою мірою брали участь близько 1500 патріотів, у тому числі майже 800 комуністів, які спиралися на підтримку широких мас антифашистськи настроєного населення³⁰. Розгортання народної боротьби в тилу гітлерівців глибоко непокоїло окупантів. Дійшло до того, що головне командування групи армій «Південь» з метою «відвернення партизанського руху в місті» розглядало питання про «своєчасне усунення» з нього чоловічого населення³¹.

Найактивнішою і найдійовішою формою всенародної боротьби в тилу ворога були, як відомо, бойові дії партизанських формувань. У Києві ці дії мали свою специфіку, зумовлену характерними міськими умовами, а також великою насиченістю міста поліцейсько-каральними

²² Там же, спр. 282, арк. 17, 21.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 502.

²⁴ Там же, спр. 476, арк. 396.

²⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 219, арк. 32.

²⁶ Там же, спр. 282, арк. 21.

²⁷ Там же, спр. 219, арк. 37.

²⁸ Там же, спр. 1, арк. 405; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 70.

²⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1292, арк. 22.

³⁰ Там же, арк. 23.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 491, арк. 86.

органами. Найбільш ефективними тут були дії невеликих за складом бойових груп, які під безпосереднім керівництвом Київського підпільного міськкому партії створювалися вже на початковій стадії його діяльності. Відповідали за цю важливу ділянку роботи члени міськкому В. С. Кудряшов, С. А. Пашенко та Г. І. Кулик. Фактично в місті діяв штаб по підготовці бойових резервів для партизанських загонів та постачанню їх зброєю і боєприпасами. Перед кожним підпільним райкомом було поставлено завдання добирати кадри для формувань народних месників. У Подільському та Залізничному районах міста, зокрема на Солом'янці та Лисій Горі, створювалися бази озброєння³². Особлива увага приділялася організації втеч військовополонених з фашистських таборів смерті і залученню їх до збройної боротьби проти окупантів. Загалом з вересня 1941 по листопад 1943 р. підпільники Києва врятували 3520 бійців і командирів Червоної Армії, що потрапили в полон³³.

У листопаді 1941 р. міськком партії поставив перед підпільниками завдання створювати бойові групи у таборах військовополонених. Першу таку групу організував у районі Наводницького моста підпільник М. А. Сорока. До неї входили командири Червоної Армії комуністи К. М. Дивонін і П. А. Клопотовський та ін.³⁴ Група розгорнула серед військовополонених значну роз'яснювальну та організаційну роботу. Незабаром їй вдалося влаштувати втечу К. М. Дивоніна, який був переправлений у с. Андрушки Житомирської області.

Бойові групи підпільників міста здійснили ряд успішних замахів на фашистів та їх пособників. Так, патріоти під керівництвом В. С. Кудряшова з грудня 1941 по травень 1942 р. знищили десятки зрадників і провокаторів. Учасниця цієї групи Т. Й. Маркус особисто знищила трьох гестапівців. Доповідаючи в Берлін про обстановку в Києві у квітні — травні 1943 р., начальник поліції безпеки і СД міста констатував: «Останнім часом комуністична активність знову надзвичайно зросла. Вона проявляється в посиленому створенні груп та збільшенні кількості терористичних актів...»³⁵.

Результатом пошуків підпільниками найдоцільніших форм допомоги партизанам стало створення за рішенням Київського підпільного міськкому КП(б)У в квітні 1942 р. міського партійно-комсомольського партизанського загону, куди ввійшли й колишні військовополонені. Загалом у ньому налічувалося 100 бійців. На кінець липня 1942 р. загін окремими частинами вийшов у район бойових дій на півночі Чернігівщини, але був оточений переважачими силами ворога і після жорстокого тривалого бою розгромлений³⁶.

Приблизно в той же період кілька бойових груп партизанського резерву, що загалом налічували 180 бійців — головним чином колишніх військовополонених, створив на Житомирщині К. М. Дивонін. Організуючи втечі бійців і командирів Червоної Армії з таборів смерті, М. А. Сорока відбирав з них найбільш сміливих та підготовлених, забезпечував документами, одержаними від В. С. Кудряшова, переодягав для конспірації у поліцейську форму, озброював і через зв'язкових М. С. Родіну та А. Є. Ширмовську переправляв у розпорядження К. М. Дивоніна. Для формування бойових груп з числа колишніх військовополонених у навколишні села неодноразово виїздили В. С. Кудряшов, С. А. Пашенко, Г. І. Кулик, М. А. Сорока та інші київські підпільники. На кінець 1942 р. ці групи діяли в 19 районах Київської, Житомирської та Чернігівської областей³⁷.

³² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 15, арк. 49.

³³ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 1292, арк. 22.

³⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 160.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 200.

³⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 163—164; Дубина К. В годы тяжелых испытаний. К., 1962, с. 189.

³⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 161.

Наприкінці того ж року резервні формування під керівництвом К. М. Дивоніна об'єдналися з групами, які очолював С. П. Маленко. У квітні 1943 р. вони вийшли в Житомирські та Макарівські ліси, утворивши там три партизанські загони. Їхні дії координував і спрямовував Периферійний штаб партизанського руху на чолі з К. М. Дивоніном, П. А. Клопотовським та С. П. Маленком. Однак СД натрапило на слід К. М. Дивоніна та С. П. Маленка, і в травні 1943 р. вони були заарештовані й повішені у м. Овруч Житомирської області. А ще раніше, в січні 1943 р., гестапівці схопили і закатували М. А. Сороку³⁸.

Комуністичне підпілля Києва справило великий вплив на розвиток партизанського руху в Київській та сусідніх областях. Він виявився головним чином у поповненні загонів народних месників надійними людьми, насамперед визволеними з полону радянськими військовослужбовцями, серед яких було чимало кваліфікованих військових спеціалістів, а також у постачанні партизанам зброї, вибухівки, медикаментів, продовольства, які вони викрадали або діставали за гроші в окупантів.

Київські підпільники підтримували тісні зв'язки з обласним з'єднанням «За Батьківщину!» під командуванням І. М. Бовкуна. Зокрема, наприкінці 1942 р. підпільна організація заводу «Більшовик» через робітницю М. Труш налагодила з ним контакти. Кандидати в члени партії лікарі А. Г. Калганов, В. П. Трифонов та К. В. Соколов зуміли дістати і передати народним месникам 100 кг медикаментів та медичних інструментів. Крім того, патріоти з цього підприємства роздобули для з'єднання 150 гвинтівок, 2 кулемети, 2 автомати, 17 тис. патронів та 180 гранат. Лави партизанів поповнили більш як 200 визволених з полону воїнів Червоної Армії, а також робітників заводу³⁹.

Активно підтримувала з'єднання «За Батьківщину!» підпільна організація «Смерть німецьким окупантам!», яка переправила партизанам близько 230 бійців, а також зброю і боеприпаси — три ручних кулемети, 280 гранат, 100 гвинтівок, 22 пістолети, 30 тис. патронів, тол та ін.⁴⁰ У травні 1943 р., уникаючи арешту, в з'єднання прибув керівник згаданої організації Г. С. Кочубей, який став тут політруком роти. У серпні того ж року він загинув як герой у нерівному бою з ворогом.

Понад 400 визволених з полону бійців і командирів направила в обласне партизанське з'єднання дарницька група патріотів на чолі з Л. М. Воробйовим та нелегальна організація Дарницького вагоноремонтного заводу⁴¹. Завдяки допомозі київських підпільників з'єднання «За Батьківщину!» зросло до 3 тис. чол. За час бойових дій партизани цього формування вбили і поранили більше 5 тис. окупантів та їх пособників, пустили під укіс 69 ешелонів, захопили великі трофеї⁴². Під їх контролем перебувала значна зона на північ від Чернігова, так звана «партизанська республіка»⁴³.

Як одне з найважливіших своїх завдань розглядали всебічну допомогу партизанам підпільники «Ленінської кузні». З листопада 1942 по травень 1943 р. керівник заводської нелегальної організації А. В. Шохін та її член П. І. Перевертун переправили в партизанські загони Київщини «Перемога» під командуванням С. Є. Науменка та ім. В. І. Леніна на чолі з Г. М. Кузьменком близько 200 чол. Відправка відбувалася так: невеликими групами люди, які мали влитися в лави народних месників, збиралися в різних задалегідь визначених місцях. У певний час сюди під'їжджала машина і вивозила їх за місто до Вишгородської

³⁸ Григорович Д. Ф. Указ. соч., с. 96.

³⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 385.

⁴⁰ Там же, спр. 193, арк. 55.

⁴¹ Там же, спр. 72, арк. 15; История Киева. К., 1964. Т. 2, с. 476.

⁴² Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. док. и материалов. К., 1978, с. 197.

⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. К., 1975. Т. 2, с. 230.

водокачки. Там на них чекав провідник, який і доставляв поповнення у розташування партизанів⁴⁴. У грудні 1942 р. А. В. Шохін був затриманий жандармерією за підозрою у зв'язках з партизанами. Через тиждень його випустили, але встановили посилене стеження. А. В. Шохін змушений був перейти на нелегальне становище, а в травні 1943 р. разом з 18 іншими підпільниками переправитися в партизанський загін «Перемога»⁴⁵.

Для організації партизанського руху у Фастівському районі туди були направлені професор Київського медінституту П. М. Буйко (по смертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу), секретар Ленінського райкому ЛКСМУ Ф. Г. Павлов і директор середньої школи В. І. Гатті.

У серпні 1942 р. підпільники міста встановили тісні зв'язки з Київським партизанським з'єднанням. Протягом наступного року лише підпільні організації Печерського району під керівництвом П. І. Щербаківа та «Київський робітник», яку очолював кандидат в члени ВКП(б) С. Г. Самовольський, направили в його загони 112 чол., а також передали велику кількість зброї, боєприпасів і медикаментів⁴⁶. 484 озброєні бійці, головним чином з числа колишніх військовополонених, поповнили партизанські загони області завдяки зусиллям підпільного Залізничного райкому партії, патріотів з організацій «Арсеналець» та під керівництвом М. С. Короля, підпільників Подільського району⁴⁷. Загалом з 1941 по 1943 р. комуністичне підпілля Києва направило в партизанські формування близько 2 тис. чол., а також передало їм майже 50 кг вибухівки, 2,5 тис. гранат, 25 кулеметів, 550 автоматів, понад 1000 гвинтівок, 714 пістолетів, 133 тис. патронів та на 130 тис. крб. медикаментів⁴⁸.

Важливе значення мала й розвідувальна робота, що її проводили київські підпільники. Так, патріотична група під керівництвом інженера С. А. Райського, зв'язана з організацією «Арсеналець», у 1943 р. встановила дислокацію фашистських частин та укріплень на лівому березі Дніпра і через партизанів з'єднання «За Батьківщину!» передала зібрані відомості радянському командуванню⁴⁹.

Організаторська, ідейно-політична та матеріально-технічна допомога, що її подавало київське підпілля партизанам, зростала в міру посилення антифашистської боротьби. У вересні 1942 р. було створено Київський підпільний обком партії на чолі з І. В. Сергієнком (посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу), який зустрічався з О. С. Пироговським⁵⁰. Це певною мірою сприяло посиленню впливу київського підпілля на розвиток партизанського руху в Київській області. У травні 1942 р. управління 197-ї фельдкомендатури (територія Київщини та Черкащини) констатувало, що район її дії «не можна розглядати як умиротворений. Постійна поява партизанів вимагає підтримання високого ступеня пильності військ охорони, польової жандармерії...»⁵¹. Через рік та ж сама інстанція дійшла такого висновку: «Численні великі й дрібні операції, здійснювані партизанами в останні тижні, а також концентрація партизанських сил навколо Києва можуть мати метою відтягнути з міста наші війська з тим, щоб обрушити на

⁴⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 226, арк. 16.

⁴⁵ Там же, арк. 17.

⁴⁶ Там же, спр. 86, арк. 50; спр. 15, арк. 150.

⁴⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1 оп. 9, спр. 125, арк. 293; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 101; спр. 86, арк. 53; спр. 130, арк. 24.

⁴⁸ Тронько П. Т., Овчаренко П. М. Солдаты киевского подполья.— В кн.: Герои подполья. М., 1972. Вып. 1, с. 296.

⁴⁹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 130, арк. 27.

⁵⁰ А. Я. Палажченко. Комиссар незримых баррикад. М., 1976, с. 95—96.

⁵¹ ЦДАЖР УРСР, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 217, арк. 12.

нього свій удар. Це партизанам цілком вдалося. Тим більша небезпека нависла над Києвом»⁵².

Занепокоєння фашистів можна зрозуміти. Якщо в 1942 р. на території Київщини діяло 5 партизанських загонів (594 бійці), то вже влітку 1943 р.— 54 загони народних месників і 30 підпільно-диверсійних груп, у яких загалом налічувалося близько 20 тис. чол., у тому числі 3 тис. комуністів і 2,5 тис. комсомольців⁵³. Підпільники, партизани та члени диверсійних груп Києва й області за час своєї діяльності провели більш як 900 бойових операцій, зокрема влаштували 218 аварій на залізничному транспорті, висадили в повітря 202 залізничні та шосейні мости, підбили і підпалили 66 танків, 903 автомашини, розгромили 229 поліцейських куштів, 48 ворожих гарнізонів, 252 районні й сільські управи, майже 650 складів і заготівельних пунктів⁵⁴.

Підпільні організації Києва подали істотну допомогу багатьом партизанським формуванням, насамперед очолюваним М. М. Тарану-щенком, В. П. Челігою, Є. І. Мирковським, а також рейдуючим з'єднанням під командуванням О. М. Сабурова, С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова. Київ та Київщина, як і багато інших міст і областей України, завдяки активній діяльності партизанів та підпільників стали справжніми «зонами бур» у тилу ворога. Так і не здійснився (було відкладено «з обережності») намір рейхскомісара України Еріха Коха перенести свою резиденцію з Ровно до Києва⁵⁵.

У суворій, сповненій смертельної небезпеки боротьбі мужніли й загартовувалися патріоти-підпільники. Безмежна віра в правоту своєї справи, полум'яна любов до Радянської Батьківщини, відданість ідеям Комуністичної партії допомагали їм переносити будь-які труднощі, не шкодуючи свого життя, йти на подвиги.

Завдяки героїчній діяльності партійного підпілля, що спиралося на підтримку всього населення, найбільше з окупованих фашистами радянських міст стало одним з найважливіших центрів народної боротьби в тилу ворога. Комуністи-підпільники Києва не тільки добилися ефективного поєднання всіх її форм, а й поширили свій вплив на діяльність підпілля і партизанів багатьох населених пунктів Київської, Житомирської, Чернігівської, Полтавської, Вінницької та Кіровоградської областей. Це вело до зриву планів і заходів окупаційних властей та дальшого послаблення ворожого тилу.

⁵² Там же.

⁵³ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1292, арк. 24; спр. 1295, арк. 21.

⁵⁴ Там же, спр. 1292, арк. 25.

⁵⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 533, арк. 5.

М. Р. ПЛЮЩ (Київ), Ю. В. СИВОЛОБ (Київ)

ТРУДЯЩІ СТОЛИЦІ УРСР У РУСІ ЗА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА

Підвищення ефективності виробництва партія розглядає як корінну проблему розвитку економіки. Найбільш узагальнений показник цього— прискорене зростання продуктивності праці. Головними напрямками боротьби за підвищення ефективності виробництва є розширення і докорінне оновлення виробничих фондів, зниження трудомісткості виробів, підвищення ефективності капітальних вкладень, якості продукції, вдосконалення цін, матеріального і морального заохочення робітників.

«Всесірне підвищення ефективності виробництва,— зазначив на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— принципова основа сучасного економічного розвитку, найважливіше господарсько-політичне завдання нинішнього етапу комуністичного будівництва»¹.

Озброєні рішеннями XXVI з'їзду партії, трудящі Києва, як і всієї УРСР наполегливо трудяться над втіленням у життя широкій програми економічного і соціального розвитку. Своєю творчою працею вони вносять гідний вклад у прискорення темпів науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва і якості продукції. Передові колективи міста часто виступають ініціаторами патріотичних починань, які знаходять підтримку в багатьох колективах республіки і країни. Тільки за роки десятої п'ятирічки на київських підприємствах впроваджено 48,8 тис. заходів по новій техніці, створено 431 зразок нових машин, устаткування і засобів автоматизації, освоєно 778 найменувань нових видів продукції, вивільнено від важкої фізичної праці майже 97 тис. працівників, у результаті чого підвищилася продуктивність праці і якість продукції, зекономлено чимало сировини та електроенергії, зріс рівень автоматизації й механізації виробничих процесів².

Велика роль у вирішенні завдань підвищення ефективності суспільного виробництва належить працівникам машинобудівної промисловості. На цьому наголошувалося на XXVI з'їзді КПРС. «Основа основ науково-технічного прогресу,— відзначав у Звітній доповіді з'їзду Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— це розвиток науки. Але широко відчинити двері для нового може насамперед **машинобудування**. Те передове, що створює наукова й інженерна думка, машинобудування покликане без зволікання освоювати, втілювати у високоефективні, надійні машини, прилади, технологічні лінії»³.

Київ— великий центр машинобудівної промисловості республіки. Тут зосереджені потужні заводи, на яких готуються риболовні траулери і річні судна, літаки, верстати-автомати, мотоцикли, екскаватори, різноманітне устаткування для хімічної, легкої, харчової, поліграфічної та інших галузей промисловості. В країні і за її межами добре відома продукція заводів і фабрик міста, досягнення киян у виготовленні електровимірювальних приладів і апаратів, штучних алмазів та інструменту з них, радіотехнічних і оптичних приладів, електронно-об-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 127.

² Вечірній Київ, 1982, 9 лют.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 52.

числювальних машин, фотоапаратів і запасних частин для сільськогосподарських машин.

Завдання підвищення ефективності виробництва на основі прискорення темпів науково-технічного прогресу, зміцнення союзу науки і виробництва постійно перебувають у центрі уваги Київського міського Компартії України, радянських і господарських керівників. Вони виступають ініціаторами проведення оглядів ефективності впровадження наукових розробок, конференцій з питань наукової організації праці та підвищення ефективності виробництва. Завдяки постійному контролю і перевірці стану впровадження нової техніки на підприємствах міста в 1971—1975 рр. було комплексно механізовано й автоматизовано понад 500 цехів і дільниць, встановлено близько 700 автоматизованих і механізованих потокових ліній, введено більше тисячі нових технологічних процесів і 77 підсистем автоматизованого управління виробництвом⁴.

Могутнім фактором підвищення ефективності виробництва є підготовка кваліфікованих кадрів. Значну роль у цій справі відіграють народні університети, зокрема, університети науково-технічного прогресу. Так, велику увагу питанням підвищення загальноосвітнього рівня робітників приділяє партком заводу «Арсенал». У 1977 р. тут 77,1% робітників мали вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і середню освіту⁵.

Успішне розв'язання завдань підвищення ефективності суспільного виробництва залежить від підвищення якості роботи наукових закладів, зміцнення зв'язків науки і виробництва. Партійні організації Києва постійно тримають у полі зору питання розвитку науки і техніки, впровадження у виробництво нових машин і механізмів, прогресивної технології. Широкий партійний актив, вчені, передовики і новатори виробництва, інженерно-технічні працівники беруть активну участь у розробці організаційних, соціально-економічних і технічних заходів, спрямованих на прискорення темпів науково-технічного прогресу. Спільними зусиллями розробляються плани впровадження нової техніки, технічного переозброєння виробництва, модернізації діючого устаткування. Велику роботу у цій справі проводять міська рада сприяння науково-технічному прогресу і комісії, організовані при міському партії. До їх складу входять відповідальні працівники міського партії, вчені, керівники підприємств, інженерно-технічні працівники, передовики і новатори виробництва. Рада координує діяльність первинних організацій, вчених і спеціалістів щодо подання науково-технічної допомоги колективам підприємств, конструкторським бюро у розв'язанні завдань підвищення ефективності їх роботи, якості продукції, продуктивності праці. На засіданнях комісії розглядаються актуальні питання розробки і впровадження нових знарядь праці, технологічних процесів тощо.

У десятиріччя п'ятиріччі основна увага приділялася дальшому зміцненню зв'язків науки і виробництва, впровадженню засобів комплексної механізації й автоматизації, розробці та виконанню цільових програм на підприємствах міста. Колективи підприємств століни у творчій співдружності з вченими освоювали виробництво нових машин і механізмів, впроваджували прогресивну технологію. Значних успіхів у цій справі добилися колективи виробничих об'єднань «Завод «Арсенал», ім. С. П. Корольова, заводів «Червоний екскаватор», верстатів-автоматів ім. М. Горького та ін. Так, на заводі «Арсенал» за перші два роки п'ятиріччя випуск продукції зріс в 1,7 раза, а продуктивність праці — у 1,5 раза⁶.

У 70-х роках масового поширення набув рух науковців і виробників за укладання договорів на творчу співдружність по прискоренню

⁴ Коммунист, 1975, № 16, с. 11, 14.

⁵ Сила творческого содружества. К., 1978, с. 67.

⁶ Вечірній Київ, 1978, 7, 11 січ.

впровадження наукових розробок, розв'язанню важливих завдань підвищення технічного рівня виробництва. Так, виробниче об'єднання «Київтрактородеталь» співробітничало з 12 інститутами АН УРСР. Спільні роботи вчених і виробничників прискорили створення автоматизованих ліній обробітку деталей, впровадження яких дало економію в сумі 1 млн. крб. на рік. Якщо в дев'ятій п'ятирічці було укладено 500 договорів про творчу співдружність між науковими закладами і підприємствами, то на січень 1980 р. понад 1500⁷.

Передові колективи міста добиваються підвищення ефективності виробництва на основі творчих пошуків поліпшення якості продукції, висвітлення й впровадження передового досвіду. Успішно ведеться робота в цьому напрямі на виробничому об'єднанні «Завод «Арсенал». В результаті впровадження комплексної системи управління якістю тут за роки десятої п'ятирічки питома вага виробів з державним Знаком якості зросла до 53% від загального обсягу продукції.

Велика робота в цьому напрямі проводилася в об'єднаннях ім. С. П. Корольова, «Електронмаш» ім. В. І. Леніна, «Київторгмаш», «Точелектроприлад», де обсяг продукції, що випускалася з державним Знаком якості, перевищив 60%, а на дослідно-показовому редукторному заводі досяг 80%⁸. Колектив останнього протягом семи місяців 1981 р. у ході соціалістичного змагання, що проходило під девізом: «Кожній годині — найвищу віддачу!», виробив понад план близько 1300 редукторів⁹.

Позитивну роль у мобілізації колективів міста на посилення боротьби за поліпшення якості продукції відіграють науково-технічні ради по якості, створені при райкомах партії та при міській Компартії України. Великих успіхів у цій справі добилися приладобудівники «Точелектроприладу». Комплексна система організації виробництва утвердилася і на заводі ім. І. І. Лепсе виробничого об'єднання «Київтрактородеталь». Завдяки впровадженню бригадного методу роботи підвищилася відповідальність і активність робітників підприємства, помітно зросла роль рад бригад як форми участі трудящих в управлінні виробництвом. Багато з них достроково виконали десяту п'ятирічку.

Більш як у 20 країн світу поставляє свою продукцію колектив Київського верстатобудівного виробничого об'єднання ім. М. Горького. Верстатобудівники неодноразово виступали з новаторськими починами, які одержували підтримку на багатьох підприємствах країни. Об'єднання успішно розв'язує завдання створення нової техніки, підвищення технічного рівня і продуктивності верстатів, з випередженням графіку забезпечує випуск їх найбільш прогресивних видів. На підприємстві створюються й випускаються високопродуктивні металорізальні автомати, які, крім традиційних токарних операцій, можуть здійснювати фрезерування, поперечне свердлування та інші операції. Середня віддача таких верстатів у 1,5 раза вища порівняно з іншими автоматами. На літо 1980 р. колектив об'єднання виготовив більше 1500 металообробних автоматів нових моделей, економічний ефект від впровадження яких становив понад 17 млн. крб.¹⁰

Колектив виробничого об'єднання «Електронмаш» ім. В. І. Леніна багато років підряд іде в перших рядах підприємств міста, які добиваються високих показників у праці. Вся основна його продукція випускається із Знаком якості, а обсяг виробництва за роки десятої п'ятирічки зріс на 112%, тоді як в цілому по галузі — лише на 49%¹¹. Еконо-

⁷ Сила творческого содружества, с. 7; Прапор комунізму, 1980, 24 січ.

⁸ Правда, 1981, 8 авг.

⁹ Прапор комунізму, 1981, 21 серп.

¹⁰ Правда, 1980, 10 июля.

¹¹ Машура Р. Я., Стырник И. А., Косовский А. К. Опыт и проблемы встречного планирования в десятой пятилетке. Информация УкрНИИТИ «Новое в науке, технике и производстве». К., 1980, с. 5—6.

мічне обґрунтування зобов'язань, оперативне підбиття підсумків, широка гласність, уміле поєднання моральних і матеріальних стимулів допомагають організувати в об'єднанні трудове суперництво, добиватися ефективності виробництва.

Важливу роль у боротьбі за збереження трудових, матеріально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів відіграли особові рахунки економії. Ініціатором цього руху стало ордена Трудового Червоного Прапора виробниче об'єднання «Київторгмаш». Його досвід схвалили міськком Компартії України, Міністерство машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів СРСР, ЦК профспілки робітників машинобудування і приладобудування¹².

Велике значення у боротьбі за підвищення ефективності виробництва відіграють плани економічного і соціального розвитку Києва. Вони передбачають всебічний розвиток продуктивних сил на основі науково-технічного прогресу, більш удосконаленої організації і структури промисловості міста, високого рівня організації праці. Добре зарекомендували себе комплексні плани підвищення продуктивності праці, договори творчої співдружності інженерно-технічних працівників і робітників. Вони сприяють створенню атмосфери творчого пошуку.

Могутнім фактором зростання творчої активності має у боротьбі за підвищення ефективності й якості роботи є соціалістичне змагання. «За самою суттю своєю, — підкреслив на XXVI з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, — воно ґрунтується на високій свідомості та ініціативі людей. Саме ця ініціатива допомагає виявляти і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи»¹³.

У розвитку соціалістичного змагання, посиленні його впливу на економічне, соціально-політичне і духовне життя суспільства важливу роль відіграють трудові колективи великих адміністративних центрів, міст з високорозвинутою промисловістю, транспортом, наукою, сферою обслуговування, що мають міцні революційні і трудові традиції. В їх число входить і столиця Радянської України — Київ, трудящі якого йдуть у перших рядах учасників змагання.

Завдяки постійному цілеспрямованому керівництву партії, профспілок і комсомолу питома вага киян, які беруть участь у процесі трудового суперництва, протягом трьох останніх десятиріч залишається стабільно високою. Якщо в 1951 р. вона становила 95% працюючих, то нині — близько 97%, або понад 1270 тис. чол.¹⁴

Значного поширення у місті в дев'ятій і десятій п'ятирічках набув рух за розробку і виконання зустрічних планів. Одним з перших у республіці зустрічний план у 1973 р. розробив колектив виробничого об'єднання «Точелектроприлад»¹⁵. З того часу це підприємство працює за напруженими зустрічними планами, які стимулюють робітників до максимального використання резервів, автоматизації виробництва, впровадження прогресивних форм організації праці. Наприкінці минулої п'ятирічки понад 40% робітників об'єднання були охоплені бригадною організацією праці, що сприяло успішному виконанню зустрічних планів. Слід зазначити, що за роки десятої п'ятирічки прибуток цього передового підприємства збільшився майже на 198%¹⁶. Таких колективів у Києві налічується чимало.

Успішність виконання соціалістичних зобов'язань і зустрічних планів великою мірою зумовлена злагодженою роботою суміжних підприємств, розвитку змагання між якими партія приділяє велику увагу, вба-

¹² Прапор комунізму, 1981, 17 груд.

¹³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

¹⁴ Див.: Історія городів и сел Украинской ССР. Киев, К., 1979, с. 405; Поточний архів Української республіканської ради професійних спілок (далі — ПА УРРПС). Зведений статистичний звіт за 1980 р.

¹⁵ Робітнича газета, 1974, 2 листоп.

¹⁶ Машура Р. Я., Стырник И. А., Косовский А. К. Указ. соч., с. 5—6.

чаючи у ньому дійову підйому поліпшення процесу кооперації праці. Одними з перших у республіці у змагання суміжників включилися київські підприємства: шкіркомбінат № 6, взуттєві фабрики № 1, 4, 6, заводи «Вулкан», шкірсировинний, головне підприємство «Укрдеталь-фурнітур» та Бердичівський шкірзавод № 1. З аналогічним починком виступили і колективи ряду львівських підприємств. Ініціативу суміжників Києва і Львова схвалили ЦК Компартії України, Мінлегпром УРСР і Республіканський галузевий комітет профспілки¹⁷. У змагання суміжників включилися Київський комбінат хімічного волокна і Дарницький шовковий комбінат, київська фабрика ім. Рози Люксембург і Черкаський завод штучного волокна та багато інших підприємств республіки¹⁸.

Однією з важливих форм змагання є «Робітнича естафета» — змагання між будівельниками та їх постачальниками. Заслуговує на увагу починання робітників будівельно-монтажного тресту № 1 комбінату «Київпромбуд», які розгорнули з 30 своїми суміжниками змагання за дострокове введення в дію пускових об'єктів. У результаті цього колектив тресту достроково вже в липні 1980 р. виконав п'ятирічку, ввів у дію понад 150 об'єктів, 25 з них — раніше передбачених строків¹⁹.

В останнє десятиріччя широко розгорнулося змагання «Договору тисяч» у легкій промисловості. У роки десятої п'ятирічки у нього активно включилися колективи торговельних організацій, що дало змогу охопити змаганням весь цикл: від виробництва товарів до їх реалізації. Одними з перших у республіці це зробили київські трудівники. Наприклад, співдружність колективів київського універмагу «Україна» і промислових підприємств міста сприяла оновленню номенклатури виробів народного споживання на 60% і підвищенню продуктивності праці торговельників — на 5,8%²⁰.

Трудові колективи столиці Радянської України свої зусилля спрямовували і спрямовують на вирішення проблеми економії всіх видів ресурсів. Важливу роль у цій справі відіграв Лист ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ від 12 лютого 1970 р. «Про поліпшення використання резервів виробництва і посилення режиму економії в народному господарстві»²¹. Цей документ було широко обговорено на партійних, профспілкових, комсомольських і виробничих зборах у 3066 трудових колективах міста, в яких взяли участь понад 1171 тис. чол., або 87,1% від загальної кількості працюючих. Більш як 65 тис. робітників внесли конкретні пропозиції щодо поліпшення режиму економії. Наприклад, робітники київського заводу ім. Лепсе внесли ряд пропозицій по зменшенню кількості працюючих, за вивільнення у 1970—1972 рр. майже 600 чол. при збільшенні обсягу виробництва на 10, а продуктивності праці — на 25%²².

Робітники Києва виступають ініціаторами багатьох цінних ініціатив, спрямованих на збільшення обсягу виробництва при зменшенні кількості працюючих. До таких починів відноситься насамперед рух багатостатників у легкій промисловості. Одним з його ініціаторів є Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР, ткаля Дарницького шовкового комбінату Л. К. Кондратьєва, яка вже в дев'ятій п'ятирічці обслуговувала 75 ткацьких верстатів замість 30 за нор-

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 127, арк. 57—58; оп. 262, спр. 33, арк. 122; Об'єднаний архів Української республіканської ради професійних спілок, ф. Р-2605, оп. 8, спр. 5827, арк. 20, 26.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-5000, оп. 1, спр. 603, арк. 44.

¹⁹ Правда України, 1980, 29 июля.

²⁰ Уткин Э. А. Социалистическое соревнование смежных коллективов. М., 1978, с. 101.

²¹ Див.: КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981. Т. 10, с. 188—204.

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 78, арк. 11.

мою²³. Проте вона не спинилася на досягнутому. Напередодні XXV з'їзду КПРС Л. К. Кондратьєва разом із своїми подругами А. Т. Золотовою та П. Г. Волковинською стали обслуговувати по 104 верстати. Але цей рекорд не втримався довго. У 1977 р. ткалі цього ж комбінату М. Богуш, В. Бородій і Т. Клановець стали працювати на 126 верстах²⁴. Завдяки цьому М. Богуш за десять п'ятирічку виконала 13 річних завдань. Такого ж результату досягла і М. Галушко — прядильниця Київської бавовняної фабрики, делегат XXVI з'їзду КПРС²⁵.

Значних успіхів трудящі Києва домоглися і в змаганні за ощадливе ставлення до робочого часу. Почини, спрямовані на досягнення цієї мети, є своєрідною квінтесенцією усіх ініціатив, що народжуються у ході боротьби за економію, оскільки, як підкреслював К. Маркс, будь-яка економія у кінцевому рахунку зводиться до економії часу²⁶. На початку десятиї п'ятирічки київські робітники, делегати XXV з'їзду КПРС А. Я. Донченко, І. І. Бушма, І. В. Кібіткіна та інші виступили з почином «Кожному дню п'ятирічки — найвищу віддачу!», який набув значного поширення в республіці²⁷.

Особливо масовим і дійовим змагання за ощадливе ставлення до робочого часу стало в ході всенародної трудової вахти на честь XXVI з'їзду КПРС. У червні 1980 р. група київських робітників звернулася до всіх трудящих міста із закликом розгорнути змагання під девізом: «Кожній робочій годині — найвищу віддачу!». Схвалена ЦК Компартії України і Київським міськкомом партії ця ініціатива набула поширення не тільки в Києві, а й по всій республіці²⁸. Якщо в серпні 1980 р. у цьому русі брали участь 87 тис. киян, то вже у жовтні — майже 250 тис., а у 1981 р. — понад 650 тис. чол.²⁹.

За роки десятиї п'ятирічки в цілому по Києву тільки від надпланового зниження собівартості продукції було заощаджено понад 100 млн. крб., з інших джерел економії отримано 170 млн. крб. додаткового прибутку³⁰.

До найважливіших напрямів боротьби за ефективність виробництва поряд з економією ресурсів належить поліпшення якості продукції. Одними з перших у республіці підтримали ініціативу львівських виробничників по розробці комплексної системи управління якістю продукції (КСУЯП), схваленої ЦК КПРС, колективи «Укркабелю», «Точелектроприладу», «Ленінської кузні» та інших київських підприємств. Це дало змогу їм підняти рівень якості продукції, а частину виробів випускати із державним Знаком якості. Так, «Укркабель» довів випуск продукції вищої категорії до 30%, а «Ленінська кузня» — до 50%. «Точелектроприлад» від впровадження заходів по підвищенню якості продукції отримав у дев'ятій п'ятирічці понад 3 млн. крб. прибутку³¹.

В десятиї п'ятирічці, згідно із затвердженим бюро Київського міськкому партії комплексним планом підвищення якості продукції, дійові системи управління якістю були впроваджені на 100 підприємствах міста і більше ніж на 150 знаходилися у 1980 р. у стадії розробки³². Завдяки широко розгорнутому соціалістичному змаганням пи-

²³ Опыт организации социалистического соревнования в десятой пятилетке. Материалы сессии научного совета по проблемам социалистического соревнования при АН УССР и Укрсовпрофе. К., 1978, с. 28.

²⁴ Вечірній Київ, 1978, 4 жовт.; Прапор комунізму, 1981, 6 лют.

²⁵ Прапор комунізму, 1981, 15 січ., 7 лют.

²⁶ Див.: Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 117.

²⁷ ПА УРРПС. Про патріотичні починання трудових колективів і передовиків виробництва республіки, викликаних рішеннями XXV з'їзду КПРС. Постанова Президії Укрпрофради від 31 березня 1976 р.

²⁸ Прапор комунізму, 1980, 28 черв.; Рад. Україна, 1980, 3 лип.

²⁹ Прапор комунізму, 1980, 12 серп., 11 жовт.; Прапор комунізму, 1981, 17 черв.

³⁰ Прапор комунізму, 1981, 15 січ.

³¹ Коммунист, 1975, № 16, с. 18.

³² Прапор комунізму, 1980, 1 лют.

тома вага виробів вищої категорії якості досягла в цей період 21%, у 6,7 раза перевищивши рівень 1975 р. Тільки за 1980 р. кількість виробів із державним Знаком якості зросла на 26,3% і становила понад 1920 найменувань. А на багатьох передових підприємствах процент високоякісної продукції значно перевершує середні показники по місту і республіці в цілому, зокрема, на виробничому об'єднанні «Юність» — 42%, трикотажній фабриці «Киянка» — 60%, виробничому об'єднанні «Завод «Арсенал» — понад 30% і т. п.³³

У справі підвищення ефективності виробництва важлива роль належить руху за комуністичне ставлення до праці. Цей рух виник у період вступу нашого суспільства у стадію зрілого соціалізму з ініціативи московських робітників і невдовзі охопив всю країну. Масового поширення набув він і в робітничих колективах Києва. Одними з перших вступили у боротьбу за право називатися бригадами комуністичної праці молоді робітники заводів «Червоний екскаватор» (бригадир Ю. Куций), «Більшовик» (бригадир М. Лашевський) і ряду інших підприємств. Першою цього почесного звання була удостоєна бригада Юрія Куцога, якому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Першим підприємством міста, яке домоглося звання колективу комуністичної праці, був завод «Точелектроприлад»³⁴.

З того часу рух став дійсно масовим і високоєфективним. Якщо в 1960 р. у Києві налічувалося лише 6 підприємств, 4 тис. бригад, змін, дільниць і цехів та близько 20 тис. виробничників, які здобули почесне звання, то в 1980 р. у столиці Радянської України було вже 128 підприємств, 7891 цехів, дільниць, відділень, понад 200 тис. бригад і 535 тис. ударників комуністичної праці³⁵.

Саме ударники і колективи комуністичної праці є заспівувачами соціалістичного змагання трудящих Києва за підвищення ефективності виробництва, виконання рішень XXVI з'їзду КПРС. Ділом відповідаючи на заклик партії, передові робітники міста активно включилися у соціалістичне змагання за виконання планів одинадятої п'ятирічки.

Велика роль у русі за підвищення ефективності виробництва належить передовикам і новаторам, винахідникам і раціоналізаторам. При їх активній участі вирішується багато важливих питань прискорення темпів науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, економії сировинних, паливно-енергетичних і трудових ресурсів. Загін винахідників і раціоналізаторів Києва щині становить майже 160 тис. чол. За роки десятої п'ятирічки від впровадження їх пропозицій на підприємствах і в організаціях міста одержано 367 млн. крб. економії³⁶.

В авангарді руху за підвищення ефективності виробництва і якості продукції йдуть колективи виробничих об'єднань «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна, «Київтрактородеталь», «Точелектроприлад», «Більшовик», заводів «Червоний екскаватор», «Київпродмаш», а також колективи будівельних організацій Головкивміськбуду, «Київметробуду» та ін.

Впевненою ходою крокують трудівники столиці Радянської України назустріч 60-річчю утворення СРСР та 1500-річчю заснування Києва. Прагнучи відзначити 60-річчя утворення Союзу РСР новими трудовими зверненнями, передові колективи міста виступили з ініціативою розгорнути соціалістичне змагання під девізом: «30-денну ударну вахту дружби — на честь кожної союзної республіки!». На честь ювілею вони взяли підвищені соціалістичні зобов'язання. Колектив виробничого об'єднання ім. М. Горького зобов'язався виготовити на

³³ Правда України, 1980, 6 сент.; Прапор комунізму, 1981, 15 січ., 5 лют.; Известия, 1979, 4 нояб.

³⁴ История Киева. К., 1964. Т. 2, с. 601—602, 625.

³⁵ Там же, с. 603; ПА УРПС. Зведений статистичний звіт за 1980 р.

³⁶ Прапор комунізму, 1981, 22 груд.

місяць раніше строку заплановані на 1982 р. З види верстатів нових моделей та 1 автоматичну лінію. Завдяки впровадженню передових методів роботи, зокрема бригадного методу праці з оплатою за єдиним нарядом, це зобов'язання верстатобудівники виконали успішно. Передова комплексна бригада В. К. Лизогубенка 17-го ремонтно-механічного цеху завоювала звання колективу комуністичної праці і зобов'язалася достроково завершити одинадцятку п'ятирічку.

В об'єднанні розгорнувся масовий рух, що проходив під девізом: «Берегти метал — народне багатство!». Це давало змогу верстатобудівникам працювати раз на місяць на зекономленому металі. Вагомих результатів у цій справі добилися творчі бригади, очолювані комуністами В. С. Гавришенком і Б. І. Ковальським³⁷.

Звернення до всіх киян «Гідно зустрінемо 1500-річний ювілей рідного міста!» знайшло відгук у виробничих колективах та у науковців столиці України. Кияни розгорнули похід за перетворення Києва у місто високопродуктивної праці, високої культури і зразкового громадського порядку. З великим піднесенням працювали будівельники міста на спорудженні Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, метробудівці достроково здали в експлуатацію нову лінію київського метро — станції Площа Толстого та Республіканський стадіон.

Своєю працею, активною громадсько-політичною діяльністю завоювали визнання й авторитет серед киян депутати міськради Герої Соціалістичної Праці, бригадир токарів виробничого об'єднання «Більшовик» М. Г. Сукретний, токар заводу «Арсенал», заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР В. П. Щербина та шліфувальник цього ж підприємства, член бюро Київського міськкому партії А. Я. Донченко, лауреати Державної премії УРСР фрезерувальники І. О. Чуб, П. І. Іванов (з-д «Арсенал»), шліфувальниця «Точелектроприладу» Г. Г. Серафименко, крутильниця виробничого об'єднання «Хімволокно» Г. В. Іванова та багато інших.

Отже, трудящі Києва, як і весь радянський народ, з великим творчим піднесенням працюють над виконанням завдань одинадцяті п'ятирічки, вносять вагомий вклад у прискорення технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва, готують гідну зустріч знаменним датам.

³⁷ Прапор комунізму, 1981, 31 серп.; Прапор комунізму, 1981, 18 груд.

П. Д. ОВЧАРЕНКО (Київ), Л. А. ШЕВЧЕНКО (Київ)

КИЇВ — ОДИН З ЦЕНТРІВ РАДЯНСЬКОЇ НАУКИ

XXVI з'їзд КПРС дав високу оцінку діяльності вчених усіх братніх республік. «Радянська наука, — підкреслено в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва на форумі комуністів, — займає провідні позиції у найважливіших галузях знання. Економічна міць країни надійно гарантує дальший прогрес на шляху комуністичного будівництва»¹. Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії й Радянського уряду столиця Української РСР перетворилася у великий центр передової сучасної науки. Зміцнення науково-технічного потенціалу — складової і невід'ємної частини багатонаціональної радянської науки — характерна тенденція сучасного розвитку міста.

Розвиваючи плідне співробітництво з науковими колективами Москви, Ленінграда, всіх братніх республік, вчені Києва вносять вагомий вклад у розквіт радянської науки, забезпечення її ефективних зв'язків з практикою комуністичного будівництва. У доповіді на урочистих зборах, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький зазначив: «Істотним фактором поглиблення інтернаціоналізації всіх сторін життя радянського суспільства є динамічна сфера науково-технічного прогресу. За останні роки вчені України досягли нових вагомих успіхів у розвитку фундаментальних і прикладних досліджень. Вони стали можливими завдяки міцніючим зв'язкам, творчій співдружності з науковими і виробничими колективами Москви, Ленінграда, союзних республік»^{1-а}.

У столиці республіки успішно діє штаб української радянської науки — Президія Академії наук УРСР, яку очолює видатний учений, двічі Герой Соціалістичної Праці академік Б. Є. Патон. Тут зосереджено 44 інститути АН УРСР, Рада по вивченню продуктивних сил республіки, Головна астрономічна обсерваторія АН УРСР, Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР, різноманітні наукові товариства тощо. Крім того, плідно працює велика кількість кафедр та лабораторій 18 вузів. Всього у Києві зосереджено понад 300 науково-дослідних і проектних установ².

Постійне розширення діапазону творчості київських учених, необхідність забезпечення інтенсивного розвитку ряду актуальних наукових напрямів зумовили створення нових наукових підрозділів. Так, у системі АН УРСР з 60-х років почали працювати інститути напівпровідників, кібернетики, хімії високомолекулярних сполук, молекулярної біології і генетики, держави і права та ін. Лише за роки десятої п'ятирічки тут було створено інститут соціальних і економічних проблем зарубіжних країн. Тоді ж було організовано науково-дослідні інститути — ветеринарний, автоматизованих систем управління в будівництві, а також Київський філіал Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Функціонування такої розга-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 39.

^{1-а} Щербицький В. В. Могутня сила вікової дружби, монолітної єдності народів-братів. — Комуніст України, 1979, № 3, с. 25.

² Прапор комунізму, 1981, 29 січ.

луженої мережі наукових установ забезпечує розвиток теоретичних і прикладних досліджень.

Протягом 60—70-х років значно активізувалася дослідницька діяльність київських вузів, що стало однією з найхарактерніших особливостей сучасного етапу розвитку радянської вищої школи. Зокрема, більш як з 30 важливих напрямів проводить дослідження колективів Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка. Серед його професорсько-викладацького складу — 20 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, більш як 200 докторів наук, професорів, майже 1 тис. кандидатів наук. Близько 2 тис. співробітників працюють у наукових установах університету. Поряд з проблемними лабораторіями, які займаються, головним чином, фундаментальними дослідженнями, в КДУ функціонують 5 галузевих і 2 великі базові лабораторії, безпосередньо зв'язані з підприємствами³. Київський університет — один із 70 вузів країни, що здійснюють великий обсяг досліджень важливого народногосподарського значення. У ньому впроваджено принципи організації наукової роботи, властиві суто науковим установам. Поєднані спорідненою тематикою кафедри об'єднуються у відповідні відділи, а останні — у відділення. Так, 145 кафедр університету об'єднано в 47 наукових відділів і 14 відділень⁴.

У загальній системі заходів, спрямованих на підтримання високого творчого потенціалу вчених Києва, поряд з переважною орієнтацією на дальшу інтенсифікацію наукової діяльності велике значення має також стабільне фінансування науково-дослідних робіт. Так, загальний обсяг коштів, витрачених на здійснення наукових досліджень в АН УРСР (по м. Києву) за 1976—1980 рр., досяг 497,4 млн. крб.⁵ Якщо в 1976 р. на одного наукового співробітника витрачалося в середньому 4 593 крб., то в 1980 р. — 5 676 крб., тобто на 23,5% більше⁶. Це дало можливість забезпечити розширення експериментально-дослідної бази наукових установ Києва. Значно збільшилася кількість електронно-обчислювальних машин, новітнього обладнання, приладів, інструментів тощо. У 1980 р. для київських установ АН УРСР було виділено матеріально-технічних ресурсів на 21,8%, у тому числі по групі наукового обладнання на 37,7% більше, ніж у 1979 р. Лише на придбання електронно-обчислювальної техніки та нових приладів було витрачено 25,3 млн. крб.⁷ Зокрема, значному поглибленню досліджень у галузі ядерної фізики та матеріалознавства сприяло введення в дію ядерного реактора, а також першого в нашій країні протонного мікроскопа та ізохронного циклотрона У-240 — на той час єдиного прискорювача подібного типу в СРСР⁸.

З розширенням фронту наукових досліджень, виникненням нових напрямів у науці зростала необхідність удосконалення системи оперативної підготовки висококваліфікованих кадрів. Кількість наукових працівників у Києві постійно зростала: якщо в 1975 р. їх налічувалося 43,6 тис. чол., то в 1980 р. — 47,9 тис.⁹

Особлива увага приділяється цільовій підготовці спеціалістів на кафедрах вузів, що функціонують на базі науково-дослідних інститутів. З 1967 р. при Інституті кібернетики АН УРСР було створено кафедру Московського фізико-технічного інституту. Його кафедри організовано

³ Вісник АН УРСР, 1981, № 9, с. 90, 95.

⁴ Там же, с. 96.

⁵ Архів Президії АН УРСР (далі — АП АН УРСР), ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 272, 276.

⁶ Дані Управління статистики Київського міськвиконкому.

⁷ Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. К., 1979. Т. 8, кн. 2, с. 544.

⁸ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 276, 284.

⁹ Дані Управління статистики Київського міськвиконкому.

також при академічних інститутах електрозварювання, металофізики, фізіології та ін.¹⁰ В Інституті проблем міцності успішно працює кафедра Київського політехнічного інституту. Подібна практика сприяє повнішому задоволенню потреб дослідницьких установ у спеціалістах найновіших наукових дисциплін, а також дає можливість випускникам вузів активно включатися до наукової діяльності¹¹.

Важливою формою підготовки кадрів залишається аспірантура. Лише в системі АН УРСР щорічний набір аспірантів становить понад 600 чол. Навчання проводиться з 14 галузей науки й 220 спеціальностей¹².

Поряд з цим здійснюється систематична робота по забезпеченню наукових установ та вузів Києва фахівцями високої кваліфікації — докторами наук. В результаті протягом останніх років значно поліпшився якісний склад основного наукового персоналу столиці України. Якщо в 1975 р. налічувалося 1847 докторів наук, то в 1980 р. — 2008. За цей же час кількість кандидатів наук збільшилася з 15,5 тис. до 17,5 тис. чол.¹³

Серед науковців Києва є чимало визначних учених, які внесли величезний вклад у розвиток вітчизняної і світової науки. Не тільки в Радянській країні, а й далеко за її межами високо оцінено творчий доробок президента АН УРСР, двічі Героя Соціалістичної Праці Б. Є. Патона, а також таких учених-київ, як М. М. Амосов, О. К. Антонов, В. М. Глушков, О. С. Давидов, П. Г. Костюк, Ю. О. Митропольський, К. М. Ситник, В. І. Трефілов, та багатьох інших. Характеризуючи в цілому рівень розвитку науково-дослідної роботи в столиці Радянської України, XXVIII конференція Київської міської партійної організації (січень 1981 р.) у своїй резолюції відзначила: «Місто Київ володіє потужним науково-технічним потенціалом»¹⁴.

Цілком закономірно, що високий науковий авторитет Києва визначається тим вагомим вкладом, який вносять колективи його вчених у реалізацію накресленої КПРС програми створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини.

Необхідність забезпечення ідеологічних і культурних умов перемоги комунізму зумовлює зростання ролі суспільних наук на сучасному етапі. Найважливішим завданням радянських суспільствознавців є глибоке і всебічне розкриття закономірностей економічного, соціального й духовного прогресу побудованого в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства — вищого досягнення сучасної цивілізації¹⁵.

Колективи наукових установ Києва мають значний доробок у розвитку багатьох галузей суспільних наук. Так, результатом тривалої творчої праці співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України є створення «Нарисів історії Комуністичної партії України». У 1977 р. побачило світ четверте видання цієї книги. Оpubліковано також 2 томи третього видання документів «Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». Видано збірник «Комуністична партія України — бойовий загін КПРС» та інші праці.

Важливою подією в ідейно-політичному, науковому й культурному житті України було видання восьмитомної (у десяти книгах) «Історії

¹⁰ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 3, арк. 9.

¹¹ Комуніст України, 1979, № 2, с. 73.

¹² АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 16, арк. 211.

¹³ Дані Управління статистики Київського міськвиконкому.

¹⁴ Вечірній Київ, 1981, 17 січ.

¹⁵ См.: Федосеев П. Н. Зрелый социализм и общественные науки.— Коммунист, 1981, № 16, с. 42.

Української РСР». У ході її підготовки Інститут історії АН УРСР зумів об'єднати значні сили провідних науковців (15 наукових установ та 20 вищих навчальних закладів). Великий внесок у підготовку цієї фундаментальної праці зробили вчені Академії наук СРСР, у тому числі академіки М. П. Кім, І. І. Мінц, О. Л. Нарочницький, Б. О. Рибаків¹⁶. «Історія Української РСР» удостоєна Державної премії Української РСР (1980 р.).

Активно і плідно працює колектив Інституту археології АН УРСР — головний координатор археологічних досліджень у республіці. Щорічно він організовує і здійснює керівництво роботою понад 200 археологічних експедицій на території УРСР. Вчені-археологи внесли значний вклад у вивчення стародавньої історії рідного міста, зокрема, науково аргументувавши його 1500-річний вік.

Широке коло питань досліджується в різноманітних галузях економічної науки. В установах АН УРСР, галузевих інститутах, на відповідних кафедрах вузів Києва розробляються актуальні проблеми політичної економії, історії народного господарства і економічної думки, статистики і демографії, економіки окремих галузей народного господарства тощо. Вивчаються також питання управління практичною економікою, перспективного розвитку районів та розміщення продуктивних сил. Вченими-економістами було підготовлено ряд важливих наукових праць. У 1966 р., наприклад, вийшло в світ фундаментальне дослідження П. М. Першина «Аграрна революція в Росії» (у двох томах), яке було удостоєно Державної премії СРСР (1969 р.). У роки десятої й одинадятої п'ятирічок вчені-економісти приділяли велику увагу поглибленому науковому аналізу тенденцій економічного розвитку, структурних зрушень і напрямів дальшого підвищення ефективності суспільного виробництва.

Значний вклад у розвиток радянської філософської та правової наук вносять науковці, які працюють в інститутах філософії та держави і права АН УРСР, а також на кафедрах київських вузів. За видатні заслуги у розвитку вітчизняного правознавства академіку АН УРСР В. М. Корецькому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці (1980). У 1981 р. Державної премії Української РСР удостоєна «Історія государства и права Украинской ССР».

Розвиток літературо- та мовознавства на Україні нерозривно пов'язаний з іменами таких видатних учених Києва, як академіки О. І. Білецький, І. К. Білодід, академік АН УРСР Л. А. Булаховський. Свідченням дальших досягнень радянського шевченкознавства, піднесення його світового значення було присудження київським ученим Є. П. Кирилюку, Є. С. Шаблювському, І. Д. Назаренку в 1964 р. Ленінської премії за цикл досліджень, присвячених творчості і світогляду великого сина українського народу, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка.

Серед фундаментальних узагальнюючих праць, що побачили світ протягом останніх років, слід відзначити восьмитомну «Історію української літератури». Вагомим результатом досліджень колективу Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР стала синтетична праця «Історія українського мистецтва», відзначена Державною премією УРСР 1971 р. Видано також двотомний «Шевченківський словник» — першу в нашій країні персональну літературну енциклопедію. Видавництво «Наукова думка» продовжує публікувати п'ятдесятитомне зібрання творів І. Франка.

Творчу працю суспільствознавців Києва високо оцінили Комуністична партія і Радянський уряд. Про це свідчать нагороди, яких удостоєні за свою діяльність наукові колективи, що працюють у га-

¹⁶ Комунист України, 1980, № 11, с. 85.

лузі гуманітарних наук. Так, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР нагороджені орденами Трудового Червоного Прапора, Інститут історії АН УРСР та Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР — Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР.

В умовах сучасної науково-технічної революції провідну роль у дальшому розвитку всіх галузей знань відіграють математичні науки. У наукових установах столиці Радянської України проводяться, зокрема, дослідження практично з усіх теоретичних і прикладних математичних дисциплін. Велика увага приділяється широкому застосуванню їх результатів у народному господарстві республіки й усієї країни. Інститут математики АН УРСР досяг визначних успіхів у галузі нелінійних диференціальних рівнянь та нелінійних коливань¹⁷.

Вчені Києва вносять помітний вклад у розвиток циклу фізичних наук. Розгортанню їх досліджень великою мірою сприяли праці з математичної фізики академіків М. М. Крилова та М. М. Боголюбова, які тривалий час жили й творили у нашому місті. Винятково важливе значення для дальшого прискорення науково-технічного прогресу мають дослідження з теоретичної та ядерної фізики, а також фізики напівпровідників та радіофізики. Особливо значних успіхів досягнуто в галузі фізики твердого тіла. Плідно працюють київські вчені і в інших галузях фізичної науки, зокрема таких, як фізика елементарних частинок та плазми, низьких температур, біофізика, технічна фізика, астрофізика та ін.

Успішно розвивається в столиці Української РСР кібернетика. Початок її розвитку слід віднести до 1951 р., коли група вчених під керівництвом академіка С. О. Лебедева створила першу в нашій країні електронну цифрову обчислювальну машину¹⁸. З 1957 р. на базі лабораторії обчислювальної техніки Інституту математики АН УРСР почав діяти Обчислювальний центр — цим було започатковано Інститут кібернетики АН УРСР. Уже в 1964 р. за цикл досліджень з теорії цифрових автоматів його колишнього директора академіка В. М. Глушкова було удостоєно Ленінської премії. Розроблена ним загальна теорія стала науковою основою аналізу й синтезу кібернетичних пристроїв, конструювання нових електронних цифрових перетворювачів. Наприкінці 60-х — на початку 70-х років у Києві інтенсивно проводилися дослідження, спрямовані на дальший розвиток теоретичних основ кібернетики, практичного застосування її методів та технічних засобів.

Результатом творчої співдружності науковців Києва з їх колегами з інших міст України та братніх союзних республік є досягнення в галузі математичного машинобудування. В місті проєктувалися й виготовлялися такі цифрові автомати, як «Київ» (1960 р.), перша в СРСР керуюча машина широкого профілю «Дніпро» (1961 р.), «Промінь» (1962 р.), «Мир» (1964 р.) та ін.¹⁹ Тут завершено розробку ЕОМ найсучаснішого типу — «Мир-2», «Дніпро-2», «Київ-70» та системи ЕОМ «Сварог»²⁰.

До серійного виробництва було передано гібридні обчислювальні машини типу «Ритм», «Асор», «Екстрема», «Структура» та ін., призначені для розв'язання масштабного кола завдань управління конкретними галузями народного господарства, наприклад, роботою

¹⁷ Історія Академії наук Української РСР. У 2-х книгах. К., 1967. Кн. 2. с. 239.

¹⁸ Див.: Патон Б. До висот науки. К., 1977, с. 14.

¹⁹ Історія Академії наук Української ССР. К., 1979, с. 105.

* Патон Б. Назв. праця, с. 15.

енергосистем та атомних електростанцій²¹. Важливе місце в розробках київських учених-кібернетиків займає створення АСУ. Так, розроблена ними вперше в країні АСУ «Львів» ефективно застосовується в управлінні підприємствами з масовим і багатосерійним характером виробництва. Типова АСУ «Кунцево» використовується для керівництва підприємствами багатомоноклатурного типу.

Вже стало традиційним лідерство наукових колективів Києва в деяких перспективних галузях хіміко-технологічних та біологічних наук. Це, наприклад, стосується біохімії м'язової діяльності та центральної нервової системи. Успіхи тут невіддільні від імені видатного вченого, Героя Соціалістичної Праці, академіка О. В. Палладіна (1885—1972 рр.) — засновника радянської біохімічної школи.

Дальшого розвитку набули дослідження з біофізики, молекулярної біології, мікро- та гідробіології, цитології і вірусології, ботаніки тощо. Їх результати допомогли у розв'язанні багатьох важливих проблем сільського господарства, освоєння природних ресурсів і охорони природи, практичної медицини. Київські вчені-патофізіологи та нейрофізіологи виконують свої роботи на рівні сучасних вимог світової науки. Плідно працюють розміщені у Києві інститути ботаніки та зоології. Їх співробітники підготували унікальні багатотомні видання «Флора УРСР» та «Фауна УРСР»²².

В столиці України успішно розвиваються численні галузі технічних наук. Далеко за межами нашої країни відомий своїми дослідженнями і успіхами у впровадженні їх результатів у виробництво Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Тут вивчаються фізико-технічні проблеми зварювання, окремі його методи, розробляється технологія цих процесів та обладнання для їх здійснення. Світове визнання дістала розроблена його співробітниками технологія електрошлакового зварювання, яка поклала початок новій галузі промисловості — спеціальній електротметалургії. За це відкриття директор інституту академік Б. Є. Патон та науковий співробітник Г. З. Волошкевич разом з групою виробничників у 1957 р. були удостоєні Ленінської премії²³. Протягом останніх років колективом створено і впроваджено у виробництво ряд найсучасніших методів електронно-променевого, аргонно-дугового й мікроплазмового зварювання, а також зварювання вибухом тощо²⁴.

Вагомим вкладом київських учених у космічну технологію зварювання було створення апаратури, яку в жовтні 1969 р. випробувано в умовах навколосемного простору на космічному кораблі «Союз-6». Так, вперше у світі в космічному вакуумі та невагомості було проведено зварювання металів²⁵. У роки десятої п'ятирічки було розроблено комплекс обладнання «Північ-1» для контактного зварювання потужних газопроводів великого діаметру в екстремальних кліматичних умовах. За допомогою такого комплексу зварювання 6—8 стиків проводиться за одну годину, в результаті чого продуктивність праці зростає у 8 разів. Кожна така установка дає економічний ефект 800 тис. крб. на рік²⁶.

Творча діяльність Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР відзначена високими урядовими нагородами — орденами Леніна та Трудового Червоного Прапора. Праці цього колективу, виконані у співдружності з іншими підприємствами й організаціями, були

²¹ Гонкаль В. Е., Пельх В. М., Стогний Б. С. Академия наук Украинской ССР. К., 1979, с. 97.

²² История Академии наук Украинской ССР, с. 432, 441.

²³ Там же, с. 228.

²⁴ На магістралях науки. К., 1976, с. 103—115.

²⁵ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 5, арк. 206.

²⁶ Рудич Ф. М. Ленінські принципи управління науково-технічним прогресом.— Комуніст України, 1980, № 10, с. 33.

удостоєні 6 Ленінських та 29 Державних премій СРСР і УРСР, його успіхи у справі впровадження наукових розробок у виробництво відзначалися на XXVI з'їзді КПРС²⁷. Інститут є головним у країні в галузі зварювання і спеціальної електрометалургії.

Вагомих результатів досягли київські вчені у розробці проблем матеріалознавства, насамперед у створенні нових матеріалів з особливими, наперед заданими властивостями. Розвиток цього важливого напрямку — одне з найактуальніших завдань сучасної науки, від розв'язання якого значною мірою залежить сучасний рівень промислового машинобудування. До видатних досягнень науки і техніки належить розробка теоретичних основ і методів виробництва надтвердих матеріалів, зокрема штучних алмазів, а також виготовлення з них різноманітних інструментів, які широко і з великим економічним ефектом застосовуються у промисловості. Вперше алмаз синтезовано в нашій країні в 1960 р. в лабораторних умовах групою наукових співробітників Лабораторії високих тисків АН СРСР під керівництвом Л. Ф. Верещагіна. В нашій республіці перші штучні алмази було одержано в Києві в 1961 р. колективом Українського науково-дослідного інституту синтетичних надтвердих матеріалів та інструментів (нині — Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР). Для створення штучних алмазів колектив цього інституту розробив спеціальні напівавтоматичні пристрої та апаратуру, які здатні одночасно розвивати тиск понад 100 тис. атмосфер і підтримувати температуру понад 2500°²⁸. Близько 70% алмазних інструментів, що виготовляються в країні, одержують з металізованих алмазів за технологією, створеною киянами²⁹.

Значних успіхів досягнуто науковцями столиці Радянської України у вивченні властивостей тугоплавких металів та сплавів. Вперше в країні в Інституті проблем міцності АН УРСР під керівництвом академіка АН УРСР Г. С. Писаренка було зібрано комплекс даних про властивості тугоплавких і жаростійких матеріалів при високих (до 3000°) температурах.

Швидкими темпами розвивається така перспективна галузь, як порошкова металургія. Це дає вченим можливість конструювати принципово нові металічні матеріали, а також створювати новітні види спеціалізованого обладнання. Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР (до 1964 р. — Інститут металокераміки та спеціальних сплавів) є головним у Радянському Союзі з проблем порошкової металургії. В 1967 р. за видатні успіхи у розвитку матеріалознавства та підготовку висококваліфікованих наукових кадрів його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Київ посідає одне з перших у країні місць за ефективністю практичної реалізації результатів науково-дослідних робіт. Багатий досвід киян у цій справі широко пропагується й успішно застосовується і в інших містах Радянського Союзу. Знаменно, зокрема, що діяльність Академії наук Української РСР у справі посилення народногосподарського використання досягнень науки в 1976 р. була схвалена ЦК КПРС, а також дістала високу оцінку Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва. В 1979 р. ЦК КПРС схвалив діяльність АН УРСР по створенню нових прогресивних технологій на базі фундаментальних досліджень.

Слід відзначити, що народногосподарське використання досягнень науки є одним з найбільш дійових і перспективних напрямів наукового співробітництва братніх республік СРСР. Яскравий тому доказ — практика міжреспубліканських взаємозв'язків учених Києва. Десятки

²⁷ Правда, 1981, 12 нояб.

²⁸ Мойсеев В. А. Синтетичні алмази. К., 1974, с. 59.

²⁹ Прапор комунізму, 1978, 11 трав.

мільйонів карбованців становить щорічний економічний ефект від впровадження актуальних розробок, здійснених співробітниками інститутів електрозварювання, кібернетики, проблем матеріалознавства. Так, введення в експлуатацію розробленого вченими-ливарниками нового методу розливу сталі із застосуванням залізного порошку на одному лише заводі «Красное Сормово» (м. Горький) дає економію понад 250 тис. крб. на рік³⁰. Проекти та технічна документація київських науковців з успіхом використовуються на найважливіших будовах нашої країни — Волзькому та Камському автогігантах, БАМі, на газопроводах Оренбург—Західний кордон СРСР, Тюмень — Центр³¹.

Велику роботу здійснюють і галузеві відомчі інститути. Так, Київський проектно-конструкторсько-технологічний інститут будівельних та шляхових машин обслуговує підприємства не лише України, а й Прибалтики, Білорусії, Кавказу, Середньої Азії. Впровадження розробок інституту за межами республіки в одному лише 1975 р., наприклад, дало 6,5 млн. крб. економії³².

Прикладом братерської взаємодопомоги є співробітництво київських учених-конструкторів і авіабудівників Узбекистану. Створений конструкторами Києва всесвітньовідомий літак АН-22 («Антей») складається в цехах заводу, що знаходиться в столиці Узбекиської РСР — Ташкенті³³.

Активно творчу діяльність по зміцненню союзу науки і виробництва розгорнули й вузи столиці УРСР, насамперед університет та політехнічний інститут. Так, якщо в дев'ятій п'ятирічці вчені Київського держуніверситету одержали 164 авторські свідоцтва за свої розробки, то в десятій — 213³⁴. Київський політехнічний інститут зайняв протягом останніх років перше місце серед вузів країни за кількістю одержуваних щорічно авторських свідоцтв³⁵.

На прикладі Києва можна наочно переконатися у прискореному перстворенні науки в реальну й могутню продуктивну силу соціалістичного суспільства. Без неї нині не обходиться жодна галузь економіки. Так, 90 розробок з економічним ефектом понад 22 млн. крб. впровадили у першому році одинадцятої п'ятирічки вчені АН УРСР тільки у Києві, а в цілому по країні — 300 розробок на суму 240 млн. крб. Широкі плани накреслили і вчені вузів міста, вони впровадять протягом одинадцятої п'ятирічки 270 науково-технічних розробок з економічним ефектом 19 млн. крб., а по країні в цілому — 720 розробок на суму 75 млн. крб.³⁶

Відбувається постійний пошук нових якісних форм і факторів підвищення ефективності прикладної науки. Це — і комплексні плани наукових досліджень та впровадження їх результатів, і науково-технічні цільові програми, і, нарешті, створення академічних науково-технічних об'єднань. Товариш Л. І. Брежнев на зустрічі з керівниками академії наук соціалістичних країн відзначив: «Здійснюючи наскрізне планування всіх робіт — від наукової ідеї до її практичного втілення, українські вчені добиваються істотного скорочення строків впровадження результатів наукових досліджень у практику»³⁷.

На постійне зміцнення наукового потенціалу, забезпечення безперешкодного впровадження цінних ідей учених у виробництво спрямо-

³⁰ АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 8, арк. 69.

³¹ Див.: Патон Б. Є. Союз науки і виробництва.— Комуніст України, 1976, № 5, с. 38.

³² Вечірній Київ, 1975, 4 листоп.

³³ Правда Востока, 1978, 28 окт.

³⁴ Прапор комунізму, 1981, 18 лют.

³⁵ Прапор комунізму, 1981, 12 берез.

³⁶ Див.: Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес. К., 1980, с. 62.

³⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6. с. 295.

вана невтомна діяльність міської партійної організації. В столиці УРСР сформувалася струнка система партійного керівництва науково-технічним прогресом. При Київському міськкомі партії діє, зокрема, громадська Рада по прискоренню науково-технічного прогресу. До її складу входять партійні і радянські працівники, вчені, інженери, кваліфіковані робітники. Рада аналізує ефективність роботи наукових і виробничих колективів, проводить науково-практичні семінари, конференції, екскурсії та інші заходи з метою обміну передовим досвідом, контролює діяльність 23 спеціалізованих комісій, у складі яких налічується понад 500 чол. Участь представників різних відомств у роботі останніх дає можливість, минаючи міжгалузеві перегородки, прискорювати впровадження прогресивних технологій, розв'язання інших важливих соціально-економічних завдань розвитку міста. Велику роботу, наприклад, провела комісія по прискоренню використання на підприємствах Києва синтетичних надтвердих матеріалів та інструменту. Нею було обстежено 130 заводів, для кожного з яких складено й реалізовано конкретний план впровадження алмазного інструменту. За участю комісій для 90 підприємств Києва було здійснено підготовку великої групи фахівців нових професій, пов'язаних з алмазною обробкою матеріалів. Київ зайняв одне з провідних місць серед промислових центрів країни за рівнем використання синтетичних надтвердих матеріалів та інструментів з них.

Дійовою формою зміцнення зв'язків науки й виробництва стали договори про творчу співдружність між науковими установами та промисловими підприємствами. Київський міськком Компартії України рекомендував цей почин до широкого впровадження. У 1978 р. у місті вже було укладено близько 1500 таких договорів. Їх виконання дало можливість впровадити у промислове виробництво 400 наукових розробок³⁸. Нині підприємства міста мають з інститутами і вузами більш як 2500 договорів, більшість з яких — про творчу співдружність. Виник новий тип договору — комплексний. Перший такий договір було укладено між Київським заводом верстатів-автоматів ім. Горького й 18 інститутами. Програмою цього комплексного договору передбачається провести роботи з 97 тем, що дасть економічний ефект розміром 3,3 млн. крб.³⁹

У сучасних умовах дедалі більшого значення набуває програмно-цільовий метод розв'язання актуальних науково-технічних і соціально-економічних проблем. За пропозицією Київського міськкому Компартії України вченими й спеціалістами розроблено 7 міських комплексних цільових програм. Вони передбачають широку автоматизацію і механізацію виробництва на його підприємствах, скорочення частки ручної праці, зниження металомісткості вироблюваної продукції, підвищення ефективності капітального будівництва, а також включають комплекс питань з охорони навколишнього середовища, збереження й переробки сільськогосподарських продуктів, удосконалення організації торгівлі. У здійсненні цих програм беруть активну участь науково-дослідні установи Києва⁴⁰.

Крім того, в одинадцятій п'ятирічці вчені Києва виконують разом з науковцями всієї республіки, а також колективами підприємств та об'єднують програми республіканського значення: «Енергокомплекс», «Метал», «Матеріалоемість», «Агрокомплекс», «Цукор»⁴¹. Інститут електрозварювання АН УРСР у 1981 р., наприклад, брав участь у здійсненні 12 комплексних та 11 загальносоюзних і республіканських цільових програм⁴².

³⁸ Сила творческого содружества. К., 1978, с. 5; Известия, 1976, 4 нояб.

³⁹ Прапор комунізму, 1982, 29 січ.; Остафійчук В. Ф. Назв. праця, с. 40; Сила творческого содружества, с. 105.

⁴⁰ Вечірній Київ, 1981, 17 січ.; 1982, 20 берез.

⁴¹ Коммунист, 1981, № 12, с. 15.

⁴² Правда, 1981, 12 нояб.

Про великий обсяг науково-дослідних робіт у Києві свідчить той факт, що за роки десятої п'ятирічки їх виконано на суму 1 млрд. 375 млн. крб.⁴³

Зміцнення наукового потенціалу Києва відбувається при активному творчому співробітництві з ученими Москви, Ленінграда, інших наукових центрів. Міжреспубліканські контакти київських учених відзначаються багатогранністю форм, глибиною змісту і плідною результативністю. Разом зі своїми колегами з інших братніх республік вони проводять спільні дослідження важливих комплексних тем, беруть участь у реалізації цільових програм, організують представницькі наукові форуми, здійснюють науково-інформаційні зв'язки тощо. Одним з типових прикладів участі київських учених у міжреспубліканському співробітництві є здійснення комплексної програми «Академія наук УРСР—АвтоЗІЛ», яка стала органічним продовженням більш ніж двадцятирічної співдружності Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР та московських автомобілебудівників. Кінцевою метою програми є створення нових технологій, які б забезпечили безвідходне виробництво в машинобудуванні. Крім того, передбачається розв'язання проблем управління зварювальними операціями безпосередньо в цехах, а також розробка процесу безперервного лазерного зварювання⁴⁴.

Результатом творчої співдружності вчених Києва і спеціалістів ряду республік стало введення в дію унікального стану для прокатки ширококосмугових балок на Нижньотагільському металургійному комбінаті. Вчені Київського інституту автоматики ім. XXV з'їзду КПРС створили для стану цілий комплекс АСУ. Його колектив брав також участь у створенні складної багатоступінчатої системи автоматизованого управління станом «2000» для прокатки сталевих листів на Новоліпцевському металургійному заводі. В результаті переведення цього стану з ручного на автоматизоване управління досягнуто найвищої у світовій практиці продуктивності—6 млн. тонн сталевих листів щороку⁴⁵.

Розширюється й міжнародне співробітництво вчених. Київ підтримує широкі творчі зв'язки з численними науково-дослідними центрами зарубіжних країн. Форми цих контактів досить різноманітні. Вони передбачають спільну розробку актуальних наукових проблем у рамках двостороннього чи багатостороннього співробітництва; проведення міжнародних конгресів, з'їздів та конференцій; взаємообмін досвідом, інформацією, літературою тощо. Особливою масштабністю й ефективністю відзначається співробітництво в рамках РЕВ. Так, у 70-і роки більшість академічних установ Києва брали участь у спільній з країнами—членами РЕВ розробці проблем фундаментального й прикладного характеру. Деякі інститути виконують функції головних координаційних центрів з окремих наукових напрямів у рамках РЕВ. Так, Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР—Координаційний центр РЕВ з проблеми «Зварювання металів», Інститут геофізики—з проблеми «Планетарні геофізичні дослідження»⁴⁶. Колективи вищих навчальних закладів столиці Радянської України мають договори про творчу співдружність з рядом вузівських центрів соціалістичних країн.

Досвід столиці України свідчить, що, спираючись на могутній потенціал всієї багатонаціональної радянської науки, її наукові колективи вносять вагомий вклад у розвиток наукових знань. Перед ученими Києва, як і перед усіма радянськими науковцями, стоять ще відпові-

⁴³ Вечірній Київ, 1981, 17 січ.

⁴⁴ История Академии наук Украинской ССР, с. 32; Известия, 1976, 28 июля.

⁴⁵ Вечірній Київ, 1981, 20 листоп.

⁴⁶ Тонкаль В. Е., Пельх В. М., Стогний Б. С. Указ. соч., с. 218.

дальніші за своєю складністю та передбачуваними кінцевими результатами завдання, пов'язані з реалізацією рішень XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України в галузі науки і техніки, а також перспективної Комплексної програми науково-технічного прогресу до 1990 р. Їх виконання буде вагомим внеском учених у справу побудови комуністичного суспільства в СРСР.

У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслюється, що «курс партії, як відзначив XXVI з'їзд, передбачає нарощування матеріального і духовного потенціалу кожної республіки і разом з тим його максимальне використання для гармонійного розвитку всієї країни»⁴⁷. Цей генеральний курс є визначальною передумовою і запорукою дальших успіхів радянських учених, у тому числі й науковців Києва.

* * *

⁴⁷ Комуніст України, 1982, № 3, с. 5.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ВИДАТНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ

(До 75-річчя V з'їзду РСДРП)

Партія Леніна завжди надавала великого значення проведенню партійних з'їздів. Колективно вироблені на них рішення з програмних, тактичних та організаційних питань зміцнювали партію, націлювали її на розв'язання чергових завдань революційного перетворення суспільства. Видатною віхою в діяльності партії став V (Лондонський) з'їзд РСДРП. Він завершив важливий етап боротьби більшовиків за згуртованість партійних рядів на основі ленінських принципів, за розв'язання проблем, поставлених першою російською революцією.

За 2,5 роки революції в Росії відбулося три з'їзди РСДРП. Перший з них — III з'їзд РСДРП у 1905 р. був за складом більшовицьким, оскільки меншовики, відколовшись, скликали окрему конференцію. У більшовицькому дусі він вирішив проблеми стратегії і тактики пролетарської партії в буржуазно-демократичній революції. Вірність його оцінки характеру, особливостей і рушійних сил революції, виробленої ним тактики партії була підтверджена всім ходом боротьби. Розкольницькі дії та опортуністична тактика меншовиків перешкоджали розвитку революції. Під тиском місцевих соціал-демократичних організацій, що вимагали ліквідації розколу, меншовики змушені були піти на об'єднання з більшовиками, що завершилося в 1906 р. на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП. Але воно було формальним, оскільки більшовики і меншовики залишилися при своїх поглядах на основні проблеми організації мас, стратегії і тактики соціал-демократії в революції. До того ж, кількісна перевага на з'їзді меншовиків дала змогу їм одержати більшість в ЦК, перетворити його в орган проведення своєї опортуністичної лінії (блокування з кадетами, підпорядкування роботи РСДРП думській діяльності, помилкові заклики до часткових виступів та несвоєчасного загального страйку). Проти опортуністичної тактики меншовицької більшості ЦК рішуче виступали місцеві організації.

На порядок денний стало питання про негайне проведення чергового з'їзду РСДРП. У червні — вересні 1906 р. з критикою ЦК і вимогою скликання з'їзду виступили конференції Петербурзької організації РСДРП, Костромської губернії, Центрального району, Уралу, Північно-Кавказького союзу, Московський, Казанський, Саратовський, Мінський, Тверський комітети, з'їзд Соціал-демократії Польщі і Литви, ЦК соціал-демократії Латвії. Цю ідею підтримали II і III конференції Вузлової організації РСДРП Південно-Західної залізниці, Катеринославський комітет РСДРП та інші соціал-демократичні організації України¹. Під впливом цих організацій II Всеросійська конференція РСДРП у листопаді 1906 р. ухвалила скликати з'їзд партії у березні 1907 р.

У ході підготовки до чергового форуму РСДРП більшовики і меншовики розробили проекти резолюцій, які відображали різні тактичні платформи. Більшовицький проект, написаний В. І. Леніним, включав питання про сучасний момент, класові завдання пролетаріату в революції, ставлення до буржуазних партій, тактику соціал-демократії в Державній думі, про безпартійні робітничі організації та ін. Цей документ

¹ Пролетарий №№ 5 і 7, 1906, 30 сент., 10 ноябр.

був надрукований в легальній більшовицькій газеті «Новый луч» і нелегальному «Пролетарии» і надісланий на місця. Безпосередньо перед скликанням V з'їзду в статтях «Про тактику опортунізму», «Платформа революційної соціал-демократії», «Тактична платформа меншовиків» та інших В. І. Ленін піддав критиці опортуністичну суть платформи меншовиків, які прагнули пристосувати тактику пролетарської партії до інтересів ліберальної буржуазії. Платформи більшовиків обговорювались в ряді соціал-демократичних організацій, в тому числі в Луганській, Катеринославській, Київській та інших. Зустрічаючись з представниками партійних організацій України, В. І. Ленін, як свідчать спогади З. М. Щапа, цікавився, чи розраховують вони направити своїх делегатів на V з'їзд РСДРП². Для проведення передз'їздивської кампанії за завданням В. І. Леніна з Петербурга в Катеринослав і Донбас приїжджав Д. І. Лещенко³.

З'їзд намічалося провести в Копенгагені, але в останній момент уряд Данії під тиском царського уряду заборонив його проведення. Спроба перенести його у Швецію або Норвегію теж не мала успіху. Нарешті, коли меншовики готові були відмовитися від з'їзду, більшовики добилися дозволу на його проведення в Англії (Лондоні).

V (Лондонський) з'їзд РСДРП відбувся 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р. На ньому були присутні 303 делегати з ухвальним і 39 — з дорадчим голосом від 150 тис. членів партії з 145 парторганізацій (100 організацій РСДРП, 8 — Соціал-демократії Польщі і Литви, 7 — Соціал-демократії Латиського краю, 30 — Бунду). Серед делегатів з ухвальним голосом було 177 делегатів від РСДРП, у тому числі 89 більшовиків і 88 меншовиків, 45 представників Соціал-демократії Польщі і Литви, 26 латиських соціал-демократів і 55 бундівців. Були представлені 12 організацій РСДРП, 10 — меншовицької «Спілки» і 7 — Бунду, що діяли на Україні⁴. Від Луганської організації було обрано двох більшовиків — К. Є. Ворошилова («Антимекова») і К. М. Самойлову («Більшовикову»). По два делегати, в тому числі по одному більшовику, обрали Київська, Одеська та Харківська організації РСДРП, одного делегата з дорадчим голосом (Д. І. Лещенка) — направили більшовики Катеринослава. Більшовицькі делегати, обрані від Алмазно-Юр'ївської та Миколаївської організацій, не змогли прибути на з'їзд.

З самого початку роботи з'їзду серед його делегатів чітко визначилися два напрями. Меншовики і бундівці склали опортуністичний, більшовики і значна частина польських і латиських соціал-демократів, незважаючи на їх хитання, — революційний соціал-демократичний напрямок. Троцький прагнув створити групу центру з так званих нефракційних делегатів і представників національних соціал-демократичних організацій. Поступово «центр» розпався, Троцький відверто приєднався до меншовиків, частина делегатів з національних організацій — до більшовиків, які разом з польськими і латиськими соціал-демократами мали стійку більшість.

Вирішальну роль у забезпеченні перемоги більшовиків на з'їзді відіграв В. І. Ленін. Він був обраний до складу президії, головував на семи засіданнях (6, 7, 14, 15, 25, 34, 35), брав участь у роботі комісій, керував діяльністю більшовицької фракції. Володимир Ілліч виступив з доповіддю з основного питання про ставлення до буржуазних партій, брав участь в обговоренні інших питань. Він добивався, щоб не принижувалися принципи революційної соціал-демократії, а прийняті рішення були керівництвом до практичної дії.

² Матеріали по історії Катеринославської соціал-демократическої організації більшовиків и революційних подій 1904—1906 гг. Катеринослав, 1924, с. 489.

³ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 100.

⁴ Див.: Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1963, с. 621—627.

Неоднорідність складу делегатів визначила гостроту боротьби на з'їзді, яка розпочалася з виборів президії і затвердження порядку денного. На це було витрачено шість засідань. Меншовики і бундівці прагнули не допустити обговорення принципіальних теоретичних питань, вони намагалися звести роботу з'їзду до обговорення дрібних, поточних справ. Невеликою більшістю голосів їм вдалося не допустити включення в порядок денний, як це було і на попередньому, IV з'їзді РСДРП, запропонованого більшовиками питання про оцінку поточного моменту і класових завдань пролетаріату. Але в цілому більшовики домоглися включення в порядок денний важливих тактичних і організаційних питань. До них відносяться: 1) Звіт Центрального Комітету; 2) Звіт думської фракції та її організації; 3) Ставлення до буржуазних партій; 4) Державна дума; 5) Робітничий з'їзд і безпартійні робітничі організації; 6) Професійні спілки і партія; 7) Партизанські виступи; 8) Безробіття, економічна криза і локауті; 9) Організаційні питання; 10) Міжнародний конгрес; 11) Робота в армії; 12) Різне.

Головний зміст роботи з'їзду РСДРП визначила боротьба більшовиків за торжество пролетарської стратегії і тактики в буржуазно-демократичній революції та організаційних принципів партії нового типу, проти опортунізму меншовиків у тактичних і організаційних питаннях. Вже при обговоренні звітів меншовицького ЦК і думської фракції гостро дискутувалися корінні проблеми буржуазно-демократичної революції: про гегемонію пролетаріату, його союз з селянством, про ставлення до ліберальної буржуазії. В. І. Ленін та інші делегати-більшовики, підтримані частиною польських і латиських соціал-демократів, викривали опортуністичну лінію меншовицького ЦК і думської фракції. Вони довели, що ці помилки не були випадковими. Невірно оцінюючи характер і особливості першої революції в Росії, меншовицький ЦК намагався підкорити класову політику пролетаріату інтересам ліберальної буржуазії. У запропонованих більшовиками проектах резолюцій на звіт містилась оцінка діяльності ЦК і думської фракції та директиви для їх наступної роботи. Меншовики і бундівці розтягнули обговорення цих питань на 16 засідань і, скориставшись примиренством польської і латиської делегацій, зірвали прийняття більшовицьких резолюцій.

У центрі з'їздівських дебатів було питання про ставлення до буржуазних партій, яке проходило на 7 засіданнях в обстановці гострої, принципової боротьби між революційною і опортуністичною частинами з'їзду. Виступило чотири доповідачі: В. І. Ленін від більшовиків, А. С. Мартинов — від меншовиків, Р. Люксембург — від польських соціал-демократів, Р. А. Абрамович — від бундівців.

В. І. Ленін відзначав у доповіді, що джерело незгод у питанні про ставлення до буржуазних партій полягало в протилежній оцінці більшовиками і меншовиками характеру революції 1905—1907 років, їх різному ставленні до пролетаріату, селянства і ліберальної буржуазії. Хід революції довів помилковість поглядів меншовиків і підтвердив правильність тактики більшовиків. Не ліберальна буржуазія, а пролетаріат виступав гегемоном революції. Її перемога була можлива лише при умові дальшого зміцнення союзу пролетаріату і селянства. «Перемога сучасної революції в Росії,— говорив В. І. Ленін,— можлива тільки як революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства»⁵.

Викладаючи більшовицьку тактику щодо буржуазних партій, В. І. Ленін обґрунтував більшовицький проєкт резолюції і піддав критичні проєкт меншовиків. Він визначав ставлення до буржуазних партій аналізом класового змісту основних типів цих партій, враховував ставлення їх до революції. Безпощадна боротьба проти партій чорносотенних і монархічних («Союз руського народу», монархісти, «Рада об'єд-

⁵ Ленін В. І. V з'їзд РСДРП. 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р. — Повне зібр. творів, т. 15, с. 318.

наного дворянства») і партій великих поміщиків і торгово-промислової буржуазії («Союз 17 октября», торгово-промислова партія та інші) — так визначали більшовики тактику пролетарської партії до класових організацій великої буржуазії і кріпосників-поміщиків, які були тісно зв'язані з царизмом і відверто виступали проти революції. Більшовицький проект вимагав викриття контрреволюційності кадетів та інших партій ліберальної буржуазії, їх лицемірно-демократичної фразеології та поширюваних ними конституційних ілюзій, рішучої боротьби з їх прагненням покінчити з революцією через угоду з царизмом. Нарешті, він визначав ставлення до партій дрібнобуржуазної демократії (народних соціалістів, трудової групи і есерів): з врахуванням того, що вони виражали інтереси дрібнобуржуазних мас міста і села, але вагалися між ліберальною буржуазією і пролетаріатом; боротьба за звільнення цих партій від впливу лібералів; викриття їх псевдосоціалістичного характеру; залучення їх на бік соціал-демократії в боротьбі проти царизму, чорносотенців і кадетів. Більшовики допускали спільність дій з дрібнобуржуазними партіями в буржуазно-демократичній революції тільки при умові дотримання вимог програми і тактики революційної соціал-демократії.

Критикуючи опортуністичний характер меншовицького проекту, В. І. Ленін вказував, що він орієнтував на підтримку кадетів і засуджував аграрні вимоги селян. У ньому не було ні грана марксизму, а «...самостійна політика робітничої партії підмінюється політикою залежності від ліберальної буржуазії»⁶.

Для вироблення єдиного проекту резолюції було утворено комісію, яка більшістю голосів прийняла за основу проект польських соціал-демократів. Але меншовики і бундівці внесли до нього поправки, які змінили суть цього документу і змусили польську делегацію зняти свій проект з обговорення на пленарному засіданні. Більшість делегатів з'їзду (більшовики, польські і латиські соціал-демократи) прийняла за основу більшовицький проект. В. І. Ленін відзначав, що з'їзд згуртувався на цьому проекті заради двох основних положень пролетарської тактики: «По-перше, більшовицька резолюція на ділі здійснює соціалістичну критику непролетарських партій. По-друге, ця резолюція точно визначає тактику пролетаріату в даній революції, вкладаючи цілком ясний конкретний зміст у поняття «вождя» революції, вказуючи, з ким можна і треба «разом бити», кого бити і за яких саме умов»⁷. Щоб зірвати прийняття резолюції, меншовики, бундівці і Троцький влаштували справжню обструкцію. Протягом двох днів (на чотирьох засіданнях) вони внесли до проекту близько 80 поправок⁸. Більшість з них була відхилена. Резолюція «Про ставлення до непролетарських партій»* в цілому була прийнята 159 голосами проти 106 при 18, що утрималися⁹.

У зв'язку з тим, що робота з'їзду затягнулася і вичерпалися кошти на його утримання, два питання («Безробіття, економічна криза і локаут» і «Міжнародний конгрес») з порядку денного були зняті, а чотири («Державна дума», «Професійні спілки і партія», «Партизанські виступи», «Організаційні питання») — передані в комісії для підготовки проектів резолюцій. На останніх пленарних засіданнях ці проекти були обговорені, прийнято відповідні рішення.

У той час, коли працювали комісії, з'їзд обговорив питання про ставлення до агітації за скликання так званого «робітничого з'їзду»,

⁶ Там же, с. 323.

⁷ Там же, с. 356—357.

⁸ П'ятий (Лондонський) съезд РСДРП. Протоколи, с. 465—493.

* Обговорення питання про ставлення до буржуазних партій викладено В. І. Леніним в статті «Ставлення до буржуазних партій», яка опублікована в 1907 р. в Петербурзі в збірнику «Итоги Лондонского съезда РСДРП».

⁹ П'ятий (Лондонський) съезд РСДРП. Протоколи, с. 493.

ідею якого з 1905 р. пропагували меншовики з метою утворити «широку робітничу партію» з соціал-демократів, есерів і анархістів, тобто ліквідувати нелегальну революційну партію робітничого класу. Незважаючи на те, що більшість соціал-демократичних організацій Росії висловились проти опортуністичної ідеї «робітничого з'їзду», за збереження революційної пролетарської партії, меншовики винесли це питання на V з'їзд РСДРП. Виступи на ньому Аксельрода, Плеханова, Мартова, Лібера та інших лідерів опортуністів показали, що вони прагнули ліквідувати революційну пролетарську партію, замінивши її «широкою», «безпартійною», «робітничою» організацією. Більшовики, польські і латиські соціал-демократи нанесли поразку цим задумам. Більшістю голосів (165 — за, 94 — проти і 21, що утримався) з'їзд прийняв резолюцію «Робітничий з'їзд і безпартійні робітничі організації», в основу якої був покладений ленінський проект, складений до з'їзду¹⁰. В ній вказувалося, що «агітація за безпартійний робітничий з'їзд, підхплена анархо-синдикалістами для боротьби з соціал-демократичним впливом на робітничі маси, шкідлива для класового розвитку пролетаріату»¹¹. Резолюція була спрямована на збереження і дальше зміцнення революційної партії пролетаріату, посилення її керівної ролі в робітничому русі. Партійний форум підкреслив, що єдиною класовою організацією, що об'єднує свідому частину пролетаріату, є його політична партія.

Важливе місце в роботі з'їзду мало вироблення думської тактики партії, директив для роботи соціал-демократичної фракції, викладених в резолюції «Про Державну думу». В її основу покладений проект, написаний В. І. Леніним. Резолюція була прийнята переважною більшістю делегатів. В ній вказувалося, що основним завданням фракції є використання Думи як трибуни для викриття самодержавства і зрадницької політики ліберальної буржуазії, для пропаганди революційної програми і тактики РСДРП та зміцнення її зв'язків з масами. Фракція мала роз'яснювати народним масам цілковиту непридатність Думи для здійснення вимог пролетаріату і революційної дрібної буржуазії, особливо селянства, неможливість здійснити політичну свободу парламентським шляхом, поки реальна влада лишається в руках царського уряду, закликати до повалення царизму і скликання Установчих зборів. Соціал-демократична фракція, як одна з організацій партії, вказувалося в резолюції, повинна працювати під контролем і за директивами ЦК партії, підпорядковуючи думську роботу позадумській діяльності, революційній боротьбі робітничого класу.

До постанови «Про Державну думу» примикають ще два рішення. В резолюції «Про національне питання в зв'язку з діяльністю с.-д. думської фракції» доручалось фракції використовувати думську трибуну для висвітлення національного питання в Росії і зміцнення зв'язків з широкими масами населення пригноблених національностей. За пропозицією польських соціал-демократів, занепокоєних екстремістськими діями польської буржуазно-націоналістичної націонал-демократичної партії, спрямованими проти революційних сил, було ухвалено резолюцію «Про народову демократію», якою соціал-демократична фракція Думи зобов'язувалась невтомно і нещадно викривати контрреволюційну, чорносотенну фізіономію і діяльність націонал-демократів, «...як союзників царизму в боротьбі з революцією»¹².

З'їзд розглянув питання про ставлення до професійних спілок. Незважаючи на перешкоди, які ставив царський уряд, профспілковий рух на початку 1907 р. став масовим. На Україні в той час діяло близько 230 легальних профспілок, які об'єднували близько 60 тис. робітників*.

¹⁰ Див.: Там же, с. 561, 612—613, 723—724.

¹¹ Там же, с. 613.

¹² Там же, с. 615.

* Підрахунки автора.

У багатьох з них активно працювали більшовики. Виходячи з завдань зміцнення зв'язків з масами, з'їзд відкинув меншовицьку ідею «нейтральності» профспілок. В резолюції «Про професійні спілки» він поставив перед партійними організаціями і членами партії, які працювали в них, завдання сприйняти «...визнання професійними спілками ідейного керівництва с.-д. партії, а також встановлення організаційного зв'язку з нею...»¹³. І в цьому питанні тривала боротьба з опортунізмом меншовиків завершилася перемогою більшовиків.

Єдиною меншовицькою резолюцією, схваленою невеликою більшістю голосів, була резолюція «Про партизанські виступи». Більшовики вважали партизанські виступи допустимими і доцільними в умовах масової революційної боротьби. Тримаючи курс на підготовку нового збройного повстання, вони виступали за збереження бойових організацій. Меншовики були проти партизанських виступів, військово-бойової роботи. Це знайшло відбиття цьому в документі: вести боротьбу проти партизанських виступів і експропріацій, а всі спеціальні бойові дружини, які мали парторганізації,— розпустити.

На останньому засіданні з'їзду були обговорені організаційні питання, прийнято організаційний Статут партії, який ґрунтувався на принципах демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму. Усунувши двоцентризм, Статут чітко визначив функції ЦК РСДРП, його взаємовідносини з іншими установами партії. Віднині ЦО ставав органом ЦК, ним призначався і працював під його керівництвом і контролем. Було визначено порядок скликання наступних форумів партії, передбачено періодичне проведення Центральним Комітетом нарад представників обласних та національних організацій РСДРП. До складу Центрального Комітету було обрано 15 членів і 24 кандидати. В персональному складі ЦК перевагу одержали прихильники ленінської лінії. В числі членів і кандидатів у члени ЦК були В. І. Ленін, Ф. Е. Дзержинський, Й. Ф. Дубровінський, В. П. Ногін, Л. Б. Красін, Я. Тишка, Ю. Мархлевський. Але в ЦК були обрані також опортуністичні елементи і нестійкі соціал-демократи. У зв'язку з цим в кінці роботи з'їзду для проведення в життя його рішень на засіданні більшовицької фракції був утворений Більшовицький центр на чолі з В. І. Леніним, до його складу ввійшли більшовики — члени ЦК і члени редакції більшовицької газети «Пролетарій».

В з'їзд РСДРП став видатною подією в історії більшовицької партії і міжнародного робітничого руху. З усіх принципових питань на ньому восторжествувала лінія більшовиків, що знаменувало велику перемогу ленінізму в робітничому русі. Рішення V з'їзду РСДРП відіграли важливу роль у наступній діяльності більшовицької партії протягом всього періоду між першою і другою буржуазно-демократичними революціями в Росії. Керуючись ними, особливо резолюціями «Про робітничий з'їзд», професійні спілки, думську фракцію і організаційним Статутом, більшовики боролись за збереження і зміцнення пролетарської партії, забезпечення її керівництва всіма іншими організаціями робітничого класу. В цій боротьбі вони перемогли ліквідаторів, які всупереч рішенням партійного форуму домагалися утворення легальної «робітничої партії», і одзовістів, що прагнули відірвати нелегальну пролетарську партію від широких мас. Викриваючи опортуністичну проповідь «нейтральності» профспілок, більшовики забезпечили посилення партійного керівництва цими масовими робітничими організаціями. Схвалена з'їздом резолюція «Про Державну думу» була керівництвом до дії для депутатів-більшовиків у їх роботі в III і IV Державних думах.

Більшовицька партія наполегливо проводила в життя основні положення тактики, викладені в резолюції «Про ставлення до непроле-

¹³ Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Протоколы, с. 616.

тарських партій». «Російська соціал-демократія підбила основні підсумки урокам революції в лондонській резолюції про непролетарські партії,— писав В. І. Ленін у 1909 р.— Соціал-демократичний пролетаріат точно і ясно висловив у ній оцінку взаємовідношення класів у революції, визначив соціальну основу всіх головних партій і загальні завдання робітничого руху в боротьбі за демократію»¹⁴. Дотримуючись визначеного з'їздом ставлення до різних політичних партій і класів, більшовики боролися за здійснення стратегії і тактики партії як в буржуазно-демократичній, так і соціалістичній революції. Повалення царизму і перемога Жовтневої революції — блискуче підтвердження правильності рішень V з'їзду РСДРП.

Рішення V з'їзду РСДРП були новим словом у практиці міжнародної соціал-демократії. В них виражалась єдино революційна для того часу постановка питання про ставлення до профспілок і парламентської діяльності пролетарських партій. Під їх впливом Штутгартський конгрес II Інтернаціоналу в серпні 1907 р., відкинувши ідею «нейтральності» профспілок, схвалив положення про керівну роль пролетарських партій у масових робітничих організаціях. В резолюції «Про Державну думу» революційні елементи в соціал-демократичних партіях Західної Європи знайшли аргументи для боротьби з реформістами, які відстоювали «незалежність» від партій їх парламентських фракцій.

Історичний досвід більшовицької партії, в тому числі досвід по втіленню в життя постанов з'їзду, мав велике значення для молодих комуністичних партій, що виникли в різних країнах світу після перемоги Великого Жовтня. Він допоміг їм подолати «ліві» помилки і активно використовувати в революційних цілях трибуну буржуазних парламентів, розгорнути роботу в профспілках, зміцнюючи зв'язки з масами. Досвід більшовиків учив комуністів аналізувати класову суть буржуазних і дрібнобуржуазних партій, чітко визначати ставлення до них. Творче використання досвіду ленінської партії значною мірою забезпечило зміцнення комуністичних партій капіталістичних країн, посилення їх впливу в масах, наступні перемоги в революційній боротьбі. Після другої світової війни у ряді країн Європи, Азії, Америки і Африки відбулися народні революції, здійснюються грандіозні демократичні і соціалістичні перетворення.

Матеріали і рішення V з'їзду РСДРП актуальні і нині для комуністичних і революційно-демократичних партій, що стоять напередодні революційних перетворень. Вони вчать їх конкретно-історичному підходу до різних політичних партій, активній роботі в масових організаціях трудящих. В сучасних умовах, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, великої ваги набуває тактика «лівого блоку» революційних сил у їх боротьбі проти реакції та імперіалізму. Перший істотний досвід у здійсненні цієї тактики був одержаний у революції 1905—1907 років і проаналізований у творах В. І. Леніна і рішеннях V з'їзду РСДРП. «Ленінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про ставлення до інших класів і партій, про тактику пролетарської партії в період піднесення і спаду революції,— відзначав товариш Л. І. Брежнев,— все це і тепер становить більшовицький «зразок тактики для всіх», хто ще має повалити експлуататорський лад»¹⁵.

Рішення V з'їзду РСДРП допомагають новим поколінням трудящих ідейно гартуватися, збагачуватися історичним досвідом КПРС, розбиратися в суті сучасного ставлення комуністів до непролетарських пар-

¹⁴ Ленін В. І. Останнє слово російського лібералізму.— Повне зібр. творів, т. 19, с. 169.

¹⁵ Брежнев Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому сторіччю з дня народження Володимира Ілліча Леніна 21 квітня 1970 року.— Ленінським курсом: Промови і статті. 1971. Т. 2, с. 530.

тій, до різних загонів революційного руху. Досвід першої в світі марксистської партії нового типу, в тому числі її боротьби проти опортунізму і прийняття тактичних рішень на V з'їзді РСДРП, допомагає також викривати сучасних буржуазних фальсификаторів історії КПРС.

Перекручуючи рішення з'їзду, наші ідейні противники твердять, ніби більшовики відмовлялися від угод з іншими партіями. Насправді, більшовики визнавали угоди з революційно-демократичними партіями, але рішуче боролися проти меншовицької тактики підтримки партій ліберальної буржуазії. Засудження з'їздом меншовицької ідеї скликання ліквідаторського «робітничого з'їзду» фальсифікатори подають як приклад ворожості більшовиків до безпартійних робітничих організацій. Насправді, рішення з'їзду були спрямовані на зміцнення ідейних та організаційних зв'язків партії з безпартійними робітничими організаціями, зокрема профспілками, проти спроб меншовиків під прикриттям лозунгу «робітничого з'їзду» домогтися ліквідації нелегальної революційної партії пролетаріату. Не мають нічого спільного з істиною і прагнення зобразити критику «нейтральності» профспілок як політику, спрямовану проти профспілок. Ще менше підстав у фальсификаторів для заяв про те, що більшовики не вірили у революційні сили пролетаріату і покладали надії тільки на його партію¹⁶. Звернення до матеріалів і рішень V з'їзду РСДРП дає змогу доказово викривати буржуазні фальсифікації. Щоб там не писали вороги комунізму, їм не принизити значення історичного досвіду КПРС, не відвернути прагнення до вивчення цього досвіду братніми комуністичними і робітничими партіями, які борються проти будь-яких форм соціального гніту.

Документи V з'їзду РСДРП дають ключ до розуміння деяких сучасних процесів у ряді зарубіжних комуністичних партій. Діяльність деяких представників «єврокомунізму», їх відхід від принципів пролетарського інтернаціоналізму, погоня за масовістю при зниженні вимог до членства в партії, значне поповнення партій непролетарськими елементами — все це нагадує позицію, яку займали Аксельрод, Мартов, Плеханов та інші опортуністи при обговоренні на V з'їзді РСДРП питання про безпартійний «робітничий з'їзд». А прагнення протиставити робітничий клас, його безпартійні організації марксистській партії, яке чітко виявилось в ході цього обговорення, у зовсім інших історичних умовах одержало своєрідне відображення в тих прийомах, якими в 1980—1981 рр. користувалися лідери профоб'єднання «Солідарність» у боротьбі проти Польської об'єднаної робітничої партії.

Тільки вірність марксизму-ленінізму, непримиренна боротьба проти реакції і контрреволюції, згуртування широких мас навколо революційної партії нового типу забезпечують успіх у боротьбі за демократію і соціалізм. Такий висновок витікає з підтверджених історичним досвідом рішень V (Лондонського) з'їзду РСДРП.

¹⁶ Див.: Против фальсификации истории КПСС. М., 1964; Филатов В. П. Критика фальсификаций истории КПСС. М., 1970; Зародов К. И. Три революции в России и наше время. М., 1977; Марушкин Б., Иоффе Г., Романовский Н. Три революции в России и буржуазная историография. М., 1977; Романовский Н. В. Критика фальсификаций роли ленинской партии в трех революциях. М., 1979, та ін.

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 60-річчя утворення СРСР

УЧАСТЬ ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ КИЄВА У МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКОМУ СОЦІАЛІСТИЧНОМУ ЗМАГАННІ (1971—1980 рр.)

О. Т. БОГДАНОВ (Київ)

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія приділяє велику увагу трудовому змаганням мас як важливій умові успішного перетворення в життя програми економічного і соціально-політичного розвитку країни. «...Соціалістичне змагання,— відзначає Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев на XVII з'їзді профспілок Радянського Союзу,— ...є могутньою підмогою економічного зростання»¹.

Збувається передбачення В. І. Леніна, який, розглядаючи його як важливий засіб розвитку творчості мас, писав: «...Якщо ми поставимо організацію змагання, як наше державне завдання,— то, ...— результати повинні будуть показати себе неминуче і підкажуть нам дальші форми будівництва»². Він також підкреслював, що соціалізм «...вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі...»³.

В умовах зрілого соціалізму змагання набуло справді всенародного характеру. Воно сприяє народженню нових трудових починів, допомагає розкривати та приводити у дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи.

В успішному розв'язанні народногосподарських завдань, що стоять, зокрема, перед трудящими столиці Радянської України — міста-героя Києва, соціалістичне змагання відіграє важливу роль. Воно широко розгорнулося під керівництвом міської партійної організації. В ньому беруть участь понад 1 млн. 250 тис. трудящих, з них 8,85 тис. чол. — учасники руху за комуністичне ставлення до праці⁴.

В цьому повідомленні автор зробив спробу висвітлити участь трудових виробничих колективів Києва в міжреспубліканському соцзмаганні й показати, як у ході його обмін передовим досвідом і технологією, прогресивними формами організації праці сприяв успішному виконанню трудящими столиці Радянської України народногосподарських планів у роки дев'ятої і десятої п'ятирічок.

У 70-і роки значний розмах дістало міжреспубліканське змагання споріднених промислових підприємств, будов, колективів транспорту, колгоспів, районів, міст, областей і країв на договірних засадах. Ця форма змагання величезною мірою сприяє здійсненню таких основоположних ленінських принципів організації трудового суперництва мас, як гласність, порівнянність результатів, можливість практичного повторення досвіду.

Особливо масовим і плідотворним воно стало після виходу постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного

¹ Рад. Україна, 1982, 17 берез.

² Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне збір. творів, т. 36, с. 145.

³ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 189.

⁴ Прапор комунізму, 1981, 13 верес.

змагання» (31 серпня 1971 р.). У ній ставилося завдання «всесірно розвивати договірні засади в соціалістичному змаганні...»⁵⁻⁶.

Під керівництвом партійних, профспілкових і комсомольських організацій спільно з господарськими органами колективи, що змагалися, укладали договори, організували інформування одного про хід соцзмагання, взаємоперевірки взятих зобов'язань, обмінювалися передовим виробничим досвідом і прогресивною технологією. Вони боролися, зокрема, за підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва, поліпшення якості виробів, що випускалися, в цілому за виконання і перевиконання державних планів. У договорах дістала свій вияв головна суть змагання — «...фактична трудова боротьба, фактичне трудове суперництво...»⁷.

Міжреспубліканське соціалістичне змагання, в якому активну участь брали й кияни, набуло особливого розмаху у зв'язку з підготовкою і святкуванням 50-річчя утворення СРСР, 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, 60-річного ювілею Великого Жовтня, 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна. Могутніми спонукальними стимулами дальшого розвитку змагання були рішення Пленумів ЦК КПРС про підготовку й проведення XXIV, XXV і XXVI з'їздів Комуністичної партії.

На протязі ряду років успішно змагаються, зокрема, київські заводи верстатів-автоматів ім. М. Горького, «Точелектроприлад» ім. 50-річчя Ленінського Комсомолу України, виробниче об'єднання «Завод «Арсенал» ім. В. І. Леніна» з московськими заводами «Красный пролетарий» ім. О. І. Єфремова, «Динамо», «Авангард»; «Червоний екскаватор» — з Таллінським екскаваторним і Мінським тракторним заводами; мотоциклетний — з Мінським мотовелозаводом; «Укркабель» — з «Єреванкабелем»; виробничі об'єднання ім. С. П. Корольова і «Більшовик» — із спорідненими підприємствами Москви, Вільнюса та Мінська; Дарницький шовковий комбінат — з відповідними підприємствами Москви, Риги, Каунаса та Єревана; «Метробуд» Києва з московськими, бакинськими, єреванськими, ташкентськими й мінськими метробудівцями.

Ширилося змагання також між київськими і московськими хіміками, вагономонтажниками, будівельниками. Тільки в 1978 р., наприклад, майже 40 відповідних підприємств Києва змагалися із спорідненими колективами Москви⁸.

Характерним прикладом цього патріотичного руху, який набував дедалі більшого розвитку, було, зокрема, трудове суперництво між колективами Київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького і московського верстатозаводу «Красный пролетарий» ім. О. І. Єфремова. Змагання між ними, яке зародилось у дні святкування 300-річчя воз'єднання України з Росією, в роки дев'ятої і десятої п'ятирічок зміцніло, стало більш масштабним. Установилися постійні взаємозв'язки між окремими цехами обох підприємств. Творчі зв'язки підтримувало, наприклад, відділення першого механічного цеху московського заводу, очолюване старшим майстром П. Н. Барановим, з колективом відділення київського підприємства на чолі з старшим майстром М. І. Терещуком. Змагалися з киянами також відділення А. Кузьменка, бригади В. Чернишова, Є. Устинова, І. Тюріна та багато інших.

У 1977 р. в змагання верстатобудівників Києва і Москви включилося Ленінградське верстатобудівне об'єднання ім. Я. Свердлова.

Повсякденними явищами стали взаємний контроль тих, що змагаються, обмін прогресивними методами праці та передовим технологіч-

⁵⁻⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981. Т. 10, с. 470.

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 88.

⁸ Вечірній Київ, 1978, 25 верес.

ним досвідом, конкурси професійної майстерності молодих робітників, підбиття підсумків. Поліпшення організації змагання, його конкретність дали, зокрема, київським верстатобудівникам значний економічний ефект: завдяки впровадженню нової техніки й технології було заощаджено 3,5 млн. крб., а дев'яти моделям верстатів, які становили 70% випуску продукції підприємства, було присвоєно державний Знак якості⁹.

Творчо змагалися за договором колективи київського заводу «Точелектроприлад» ім. 50-річчя Ленінського Комсомолу України і омського заводу «Электроточприбор». Договори про трудове суперництво уклали цехи, бригади, окремі робітники. Підприємства регулярно обмінювалися технічною інформацією, цінними раціоналізаторськими пропозиціями і винаходами. В колективах, що змагалися, встановилася цікава форма обміну передовим досвідом роботи. Йдеться, зокрема, про спіральні конкурси професійної майстерності слюсарів-складальників, токарів, фрезерувальників, радіомеханіків, які проводилися в Києві та Омську.

Роки трудового суперництва дали вагомий результат. Трудівники омського заводу широко використовували досвід киян по впровадженню у виробництво нових армованих твердим сплавом штампів і різальних інструментів. Приладобудівники України запозичили у своїх побратимів організацію роботи на конвеєрі. Якщо питома вага виробів з державним Знаком якості в 1971 р. у омського «Электроточприбора» становила 6%, а в киян — 7,8%, то через чотири роки ці показники зросли відповідно до 12,8 і 22,5%. В десяти п'ятиріччя столичні приладобудівники у змаганні з омськими побратимами добилися нових успіхів. Збільшивши обсяг виробництва, підвищивши продуктивність праці вдвоє і випускаючи 70% усієї продукції з почесним п'ятикутником, колектив «Точелектроприладу» першим у країні добився високої честі — самостійно присвоювати своїм виробам державний Знак якості¹⁰.

В роки дев'ятої і десятої п'ятирічок широко розгорнулося соціалістичне змагання між «Київметробудом» і метробудівцями Москви, Тбілісі, Харкова, Баку, Ташкента, Єревана і Мінська. У метробудівців Тбілісі й Харкова кияни запозичили метод суцільносекційної обробки тунелів. Водночас вони поділилися з своїми колегами технічною новинкою, вперше застосованою у вітчизняній практиці: рейкозварювальним поїздом, створеним з допомогою спеціалістів Інституту ім. Є. О. Патона. Використання цього нововведення в Ташкенті дало можливість прокласти безперервну лінію метро довжиною близько 400 км (раніше вона досягала не більше 150 км). Москвичі допомогли метробудівцям Києва застосувати вперше в Радянському Союзі механізований щит, зокрема, на спорудженні відкритим способом Оболонської лінії.

За братерську допомогу і трудовий ентузіазм під час будівництва Ташкентського метрополітепу киян — начальника дільниці Л. В. Литвиненка, бригадира комсомольської бригади А. Г. Мироненка, прохідника І. І. Солов'яна та інших — було нагороджено Почесними Грамотами Президії Верховної Ради Узбецької РСР. А в Єревані на честь столиці Радянської України одну із станцій названо «Киевская»¹¹.

Трудове змагання, обмін технічною інформацією та передовим виробничим досвідом, новою технологією допомагає метробудівцям братніх республік успішно виконувати й перевиконувати планові завдання по введенню в дію нових ліній метро.

На відміну від минулих років у 70-і роки договір став основою і для індивідуального змагання трудящих. Це сприяло посиленню творчих зв'язків, товариської взаємодопомоги, поширенню передового досві-

⁹ Вечірній Київ, 1982, 21 січ.; Прапор комунізму, 1982, 22 січ.

¹⁰ Вечірній Київ, 1980, 1, 18 лют.; 1982, 7 січ.; Прапор комунізму, 1982, 7 лют.

¹¹ Вечірній Київ, 1981, 30 січ.

ду, зміцненню братерської дружби і співробітництва народів нашої країни.

Плодотворні результати давало, зокрема, товариське трудове суперництво, яке розпочалося на початку дев'ятої п'ятирічки між машиністами локомотивних депо Київ-Пасажирський — Героєм Соціалістичної Праці І. П. Ситниковим — і Москва-Сортувальна — кавалером ордена Леніна І. М. Шешеню, а також депо Тбілісі — депутатом Верховної Ради Грузинської РСР Г. М. Харченком та депо Єреван — депутатом Верховної Ради Вірменської РСР П. В. Погосяном¹². Змагаючись, вони виступили ініціаторами руху за економію паливно-енергетичних ресурсів на залізницях братніх республік. Побратими по змаганню за роки дев'ятої п'ятирічки заощадили близько 1 млн. кВт./год електроенергії. В період десятої п'ятирічки продовжувалося трудове суперництво між локомотивними колонами депо Москви, Києва, Тбілісі та Єревана. Лише за 1977 р. колона локомотивного депо Київ-Пасажирський на чолі з інструктором-машиністом І. П. Ситниковим зекономила 698,1 тис. кВт./год електроенергії¹³. Представники чотирьох депо, які підписали договір на змагання в десятій п'ятирічці, вже на початку 1979 р. мали економію понад 8 млн. кВт./год електроенергії¹⁴.

Соціалістичне змагання машиністів локомотивних депо чотирьох столиць, колективний пошук і використання резервів економії дали можливість, наприклад, київським залізничникам виконати завдання десятої п'ятирічки за обсягом пасажирських перевезень достроково — 2 грудня 1980 р., підвищити продуктивність праці на 18,5%, зекономити за п'ять років близько 3 млн. кВт./год електроенергії й на честь XXVI з'їзду КПРС провести на заощаджених паливно-енергетичних ресурсах 112 поїздів¹⁵.

У досліджуваній період в умовах дальшого розвитку спеціалізації та концентрації виробництва, зростання й ускладнення системи міжгалузевих і внутрігалузевих зв'язків, коли кінцеві виробничі результати дедалі більше залежали від багатьох проміжних ланок, стійкої і якісної роботи великої кількості трудових колективів, важливого значення набуло змагання суміжників. У матеріалах XXIV з'їзду КПРС підкреслювалося: «Сам характер завдань, які стоять перед нами, такий, що їх розв'язання, як правило, потребує узгоджених зусиль багатьох галузей...»¹⁶⁻¹⁸. У вже згаданій постанові ЦК КПРС прямо вказувалося на необхідність розширити «змагання... суміжних підприємств, зв'язаних кооперованими поставками...»¹⁹.

Високих показників у змаганні суміжників досягнуто, зокрема, під час спорудження Саяно-Шушенської ГЕС, де було використано принцип «робітничої естафети»*. В 1975 р. виробничі колективи Ленінграда, які брали участь в цьому будівництві, виступили з ініціативою про науково-технічну співдружність, спрямовану на скорочення строків спорудження ГЕС при високій якості робіт. Цю ініціативу схвалив ЦК КПРС. Одним з перших її підтримав колектив Київського заводу цементного машинобудування ім. М. І. Калініна, який достроково і ритмічно поставляв будові надійні агрегати, що допомагали гідробудівникам створювати вискоєфективні автоматичні лінії для заводів, які виготовляли для ГЕС бетон.

¹² Вечірній Київ, 1979, 25 жовт.

¹³ Див.: Щербинський В. В. Радянська Україна. К., 1978, с. 55.

¹⁴ Вечірній Київ, 1979, 17 квіт.

¹⁵ Вечірній Київ, 1981, 2 берез.

¹⁶⁻¹⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 76—77.

¹⁹ КПРС в резолюціях..., т. 10, с. 470.

* «Робітничі естафети» — комплексне змагання колективів промислових підприємств, будівельних і монтажних організацій, транспорту, проектно-конструкторських установ за своєчасне і дострокове введення в дію найважливіших потужностей і об'єктів (Ворожєйкин І. Е. Летопись трудового героизма: Краткая история социалистического соревнования в СССР. М., 1979, с. 268—270).

Завдяки самовідданій і високоякісній праці більш як 200 суміжних підприємств країни колектив управління «Красноярскгэсстрой» достроково ввів у дію 5 гідроагрегатів, експлуатація яких давала можливість уже під час будівництва гідровузла одержувати 20 млрд. кВт./год електроенергії. В 1980 р. за перемогу в соціалістичному змаганні серед підприємств-суміжників, що виконували замовлення для Саяно-Шушенської ГЕС, колектив заводу ім. М. І. Калініна був нагороджений перехідним Червоним Прапором «Красноярскгэсстройка»²⁰.

Важливим етапом у трудовому суперництві суміжників стало прийняття комплексних соціалістичних зобов'язань, зокрема, транспортниками Ленінградського вузла, чий досвід було схвалено ЦК КПРС²¹. Використовуючи його, на станції Київ-Дніпровський організували чітку взаємодію суміжників. На базі колективу водіїв, очолюваного комуністом Д. І. Вітранюком з автотранспортного підприємства № 1113, було створено міжвідомчу комплексну бригаду, в яку, крім ініціаторів цієї справи, увійшли механізатори, приймальники, здавальники і диспетчери. Працюючи в єдиному технологічному процесі, бригада досягла високих показників. На 13-й колії, яку вона обслуговувала, простої вагонів під час навантаження скоротилися до 20%, а автомобілів — до 10%. Достроково було виконано виробничі плани десятої п'ятирічки. Тільки протягом 1980 р. понад план перевезено більше ніж 18 тис. т народногосподарських вантажів. За досягнуті успіхи Д. І. Вітранюка було удостоєно Державної премії СРСР²².

Підкреслюючи важливість тісного співробітництва суміжних виробництв, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький писав: «Завдання полягає в тому, щоб шляхом укладення спільного договору про соціалістичне змагання, розвитку ініціативи і творчості, товариської взаємодопомоги і взаємного контролю спільними зусиллями добитися відмінної якості і високої економічності продукції, що випускається»²³.

Важливою особливістю соціалістичного змагання на сучасному етапі є прагнення його учасників до всебічного підвищення ефективності виробництва на базі тісного з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання. Ці тенденції — свідчення того, що наука дедалі більше стає безпосередньою продуктивною силою, яка активно впливає на соціально-економічний розвиток країни. Як підкреслював товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові КПРС, «країна дуже потребує того, щоб зусилля «великої науки», поряд з розробкою теоретичних проблем, більшою мірою були зосереджені на вирішенні ключових народногосподарських питань, на відкриттях, здатних внести справді революційні зміни у виробництво»²⁴.

Значного досвіду в галузі співдружності науки з виробництвом набуто в УРСР. Найбільш поширеною її формою є договір про творче співробітництво між науковими і трудовими колективами, зв'язаними між собою виконанням будь-якого конкретного завдання. Таких договорів у кінці десятої п'ятирічки налічувалося понад 19,5 тис. (удвоє більше, ніж на її початку)²⁵.

Широко відомі в нашій країні досягнення Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, що має тісні зв'язки більш як з 1000 заводів, будов і виробничих об'єднань. Колектив цієї наукової установи, проводячи фундаментальні дослідження, дедалі більше нарощував обсяг впровадження результатів своїх розробок у виробництво,

²⁰ Вечірній Київ, 1 квіт.

²¹ Справочник партійного работника. М., 1979, с. 217—219.

²² Вечірній Київ, 1981, 26 січ.; 1982, 13 берез.

²³ Щербицький В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978, с. 108.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 51.

²⁵ Рад. Україна, 1982, 19 лют.

які забезпечили значний економічний ефект. Наприклад, запропоновані інститутськими спеціалістами технологія мікроплазмового зварювання та устаткування для нього дає понад 25 млн. крб. економії на рік: комплекс «Север» для зварювання труб великого діаметра, який не має аналогів у світі, забезпечує зростання продуктивності праці у 6—8 разів. Нова конструкція і технологія виготовлення зварних рулованих емкостей високого тиску, застосовані на заводі «Уралхиммаш», дали річний економічний ефект на суму близько 2 млн. крб. Впровадження у виробництво пропозиції про виготовлення платформ важких білоруських самосвалів зварними з високоміцної сталі сприяло зменшенню ваги машин на 20%, подовженню строку їх експлуатації вдвоє. А застосування прогресивних методів електрозварювання при виробництві екскаваторів для роботи в умовах Півночі збільшило строк їх використання утричі²⁶.

Велику роботу у співдружності з виробничниками проводить також Інститут надтвердих матеріалів АН УРСР, який підтримує творчі зв'язки більше ніж з 9 тис. промислових підприємств країни. Його колектив успішно поєднав наукові дослідження й конструкторську роботу з створенням дослідних зразків нових інструментів та впровадженням їх у серійне виробництво. Використання на підприємствах машинобудування синтетичних алмазів дало понад 1 млрд. крб. економії. Колектив цього інституту та ереванського заводу «Алмаз» освоїли нову технологію процесу синтезу високоміцних алмазів, що зумовило значне збільшення випуску продукції. Московські автомобілебудівники широко застосовують у своїй практиці розроблений колективом інституту хонінгувальний інструмент. На цукрових заводах країни успішно використовують прогресивні методи обробки бурякорізальних ножів. Економічний ефект від впровадження пропозицій Інституту надтвердих матеріалів лише в 1979 р. становив 20 млн. крб.²⁷

Застосування нової електротермічної технології для зміцнення обважнених труб, розробленої вченими і спеціалістами Фізико-механічного інституту АН УРСР та ряду інших науково-дослідних установ у співдружності з колективом Дрогобицького експериментально-механічного заводу, дало можливість бурильникам продовжити строк їх роботи з 400 годин до 100 і більше діб. Використання прогресивної технології сприяло скороченню строків організації серійного виробництва високоміцних труб на 7 років при одночасному зниженні капіталоукладень на 7,5 млн. крб. Експлуатація нової їх серії — «дрогобичанка» на підприємствах нафтової і газової промисловості країни, а також у геології дала 7 млн. крб. економії²⁸.

Визнанням творчих успіхів учених УРСР було схвалення досвіду їх роботи Центральним Комітетом КПРС: у 1976 р.— за підвищення ефективності наукових досліджень і прискорення впровадження їх результатів у виробництво й у 1979 р.— за створення на основі фундаментальних досліджень нових технологій. В результаті тісної співдружності науки з практикою у десятиріччя в різних галузях народного господарства країни впроваджено 3325 робіт науковців Української РСР з економічним ефектом 1,5 млрд. крб. Ученим Академії наук республіки належить 6 цінних відкриттів. Вони одержали 9 тис. авторських свідоцтв на винаходи. У промислово розвинуті держави продано 41 ліцензію²⁹.

В Києві за роки десятої п'ятирічки на основі більш як 2,5 тис. творчих договорів було впроваджено 48,8 тис. пропозицій у галузі застосування нової техніки, створено понад 430 зразків нових машин, устатку-

²⁶ Правда, 1980, 26 сент.; Вечірній Київ, 1977, 30 груд.

²⁷ Вечірній Київ, 1977, 30 груд.; 1979, 29 жовт.; Правда, 1979, 30 нояб.

²⁸ Правда, 1979, 10 дек.

²⁹ Рад. Україна, 1981, 4 лип.

вання і засобів автоматизації, освоєно випуск 788 назв нових видів продукції, умовно вивільнено близько 97 тис. працюючих. Це дало можливість трудовим колективам Києва більше ніж удвоє в цілому по республіці підвищити за минуле п'ятиріччя темпи зростання продуктивності праці й у 7 разів збільшити випуск продукції вищої якості³⁰.

Великий розмах соціалістичного змагання в УРСР у роки дев'ятої і десятої п'ятирічок свідчить про неухильне піднесення творчої активності трудящих. Їх широка участь у Всесоюзному соціалістичному змаганні сприяє народженню нових патріотичних починань, у яких дістають свій дальший розвиток славні традиції ленінських суботників, руху ударників перших п'ятирічок, стахановців, зачинателів боротьби за комуністичне ставлення до праці.

Численні патріотичні ініціативи, будучи однією з поширених форм трудової активності мас, мають глибоко інтернаціональний характер і сприяють широкому розгортанню міжреспубліканського соціалістичного змагання, зміцненню братерської дружби трудящих усіх союзних республік. «Патріотичні почини,— відзначав товариш В. В. Щербинський,— яскраве свідчення зростаючої політичної і трудової активності мас. Джерело їх могутньої життєвої сили в тому, що вони співзвучні духові часу, продиктовані насущними потребами виробництва, високою відповідальністю трудівників за особистий і колективний вклад у розв'язання завдань комуністичного будівництва»³¹.

В ході соціалістичного змагання за гідну зустріч 50-річчя утворення СРСР з ініціативи трудівників Москви і Ленінграда серед робітників, колгоспників та інженерно-технічної інтелігенції широкого розмаху набув рух під девізом «П'ятиденне завдання — за чотири дні!». Ініціаторами втілення цього почину в життя у Києві виступили комуністи-арсенальці, Герої Соціалістичної Праці А. Я. Донченко і В. П. Філіпов. Їх підтримали широкі маси трудящих міста. Більш як 20 тис. робітників виконали п'ятирічний план за 4 роки, а в цілому достроково — близько 200 тис. киян³².

На сучасному етапі соціалістичне змагання набуло якісно нових рис. Про них товариш Л. І. Брежнев говорив: «Змагання сьогодні невіддільне від науково-технічної революції. Воно дедалі більше концентрується навколо проблем ефективності і якості. Воно спрямоване на досягнення найкращих кінцевих народногосподарських результатів. Воно якнайтісніше зв'язане із зустрічними планами, в яких так яскраво виражена ініціатива і самовіддана праця мільйонів»³³.

Робітничий клас усіх братніх республік активно підтримав ініціативу передових підприємств Москви, які висунули зустрічні плани на 1974 р. Одними з перших на їх основі почали змагатися понад 140 підприємств столиці УРСР. Це дало можливість до кінця того ж року додатково випустити і реалізувати понад план продукції на суму 11,7 млн. крб.³⁴

Яскравим прикладом об'єднання творчих зусиль трудящих усіх республік багатонаціональної Радянської держави стало поширення досвіду роботи Шокінського хімічного комбінату по мобілізації колективів підприємств на збільшення обсягу виробництва за рахунок зростання продуктивності праці. Цей досвід було схвалено Центральним Комітетом КПРС.

Творчу ініціативу шокінців підтримали трудові колективи інших галузей промисловості, в тому числі й Києва. Так, за 5 років роботи

³⁰ Правда, 1982, 15 марта; Вечірній Київ, 1982, 9 лют.

³¹ Рад. Україна, 1977, 25 січ.

³² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 31, спр. 9, арк. 9; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 567.

³³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 314.

³⁴ Поточний архів Київського міськкому Компартії України за 1974 р.

за їх методом на Дарницькому шовковому комбінаті продуктивність праці зросла на 73,6%, понад план було випущено кілька мільйонів метрів тканин, а чисельність працюючих скоротилася на 1725 чол. Внаслідок цього економія фонду зарплати на підприємстві досягла 3 млн. крб., з яких майже 2,5 млн. крб. було використано на матеріальне стимулювання його працівників³⁵.

Для працівників легкої промисловості велике значення мало починання передових багатOVERстатниць Дарницького шовкового комбінату Л. К. Кондратьєвої, Г. Т. Золотової і П. Г. Волковинської, які запропонували перейти на підвищену зону обслуговування верстатів. Здійснення комплексу заходів для вдосконалення технології, організації виробництва і праці дало можливість працівникам цієї галузі країни в найкоротші строки розширити зону обслуговування з 4 до 12 верстатів, а потім до 20—40. На ДШК вона становила наприкінці дев'ятої п'ятирічки в середньому 46,9 верстата³⁶. Ініціатори почину обслуговували по 104 пневматичних верстата³⁷. Це дало можливість підвищити продуктивність праці у ткацькому виробництві в 1975 р., порівняно з 1970 р., на 52%. При цьому кількість робітниць у даній галузі країни, порівняно з 1969 р., скоротилася з 30 тис. до 27 тис. чол., або на 10%. Водночас обсяг виробництва тканин у цілому зріс за той же період більш як на 50%³⁸.

«Глибоким усвідомленням свого громадянського обов'язку, особистої причетності до всіх справ країни,— відзначав товариш В. В. Щербицький,— проінята патріотична ініціатива ткацької Дарницького шовкового комбінату Любові Кіндратівни Кондратьєвої, Ганни Тимофіївни Золотової, Парасковії Григорівни Волковинської... За їх прикладом на розширену зону обслуговування верстатів перейшло вже близько 20 тисяч чоловік»³⁹. Ініціатори змагання успішно справилися із завданням десятої п'ятирічки, виконавши за 5 років по 12—13 річних норм. Наприкінці 1981 р. у робочій зоні Л. К. Кондратьєвої, П. Г. Волковинської та З. І. Новикової (вона замінила на трудовому посту Г. Т. Золотову) налічувалося 108 верстатів⁴⁰. У групі ткацької, які випускали шовкові тканини, делегат ХХVI з'їзду КПРС Л. К. Кондратьєва завоювала перше місце у Всесоюзному змаганні працівників текстильної та легкої промисловості, виробивши 3,8 млн. м шовкових тканин понад планове завдання⁴¹.

У роки дев'ятої п'ятирічки в житловому і промисловому будівництві значного поширення набув метод бригадного госпрозрахунку, впроваджений бригадиром управління «Зеленградстрой» («Главмосстрой») М. Злобіним. Цей метод дедалі більше поширювався не тільки в будівництві, а й на промислових підприємствах. У бригаді органічно поєднувалися інтереси кожного робітника і колективу в цілому, зміцнювалося почуття відповідальності за кінцеві результати праці. Це спонукало робітників оволодівати суміжними професіями, активно розвивати наставництво. В 1981 р. у Києві за єдиноюрядним методом працювали близько 14 тис. колективів⁴². На столичному заводі верстатів-автоматів ім. М. Горького ним було охоплено 70% трудівників. Виріток у бригаді підвищився в середньому на 35%, а у відрядників — наполовину менше. Середня заробітна плата зросла відповідно на 4,4 й 1,8%. Із впровадженням прогресивного методу в цехах під-

³⁵ Високе покликання партійних організацій. К., 1974, с. 12.

³⁶ Назаров М. Г. Резервы роста производительности труда. М., 1979, с. 66.

³⁷ Економічні проблеми створення матеріально-технічної бази комунізму. К., 1978, с. 175.

³⁸ Назаров М. Г. Указ. соч., с. 66.

³⁹ Рад. Україна, 1977, 4 берез.

⁴⁰ Прапор комунізму, 1981, 22 листоп.

⁴¹ Труд, 1981, 10 февр.

⁴² Прапор комунізму, 1981, 29 груд.

приємства різко скоротилися плінність кадрів і кількість тих, хто не виконував норм виробітку⁴³.

За прикладом киян трудиться колектив Ленінградського виробничого верстатобудівного об'єднання ім. Я. Свердлова, який змагається з ними. Використовуючи досвід київських колег, ленінградці творчо модифікували його, організувавши роботу бригад на основі комплексного плану ефективності і якості роботи. Тепер в об'єднанні ім. Я. Свердлова за новим методом працює більше половини його робітників, а на кінець одинадцятої п'ятирічки бригадним підрядом будуть охоплені понад 70%⁴⁴. Соціалістичне змагання киян і ленінградців допомагає тим і другим успішно розв'язувати складні технічні проблеми, творчо використовуючи нові, ефективні форми розвитку трудової ініціативи.

Дальше розширення масштабів трудового суперництва робітничих колективів, обмін передовим виробничим досвідом і прогресивною технологією, товариська взаємовиручка, ініціатива тих, що змагаються, допомагають «...виявляти і приводити в дію резерви виробництва, підвищувати ефективність і якість роботи»⁴⁵.

Участь трудящих столиці Радянської України в міжреспубліканському соціалістичному змаганні сприяла успішному виконанню й перевиконанню ними державних планів дев'ятої і десятої п'ятирічок. За період з 1971 по 1980 р. обсяг промислової продукції в місті зріс більше ніж у 2 рази, продуктивність праці — в 1,7, випуск товарів народного споживання — у 1,5 рази⁴⁶.

Важливим етапом, на якому значною мірою розв'язувалися завдання підвищення ефективності суспільного виробництва і якості виготовленої продукції, стала десята п'ятирічка. В ході соціалістичного змагання під керівництвом міської партійної організації колективи промислових підприємств Києва достроково, 10 грудня 1980 р., виконали завдання п'ятирічки за загальним обсягом реалізованої продукції. Понад план її було реалізовано більш як на 427 млн. крб. Виробництво товарів народного споживання зросло на 20,9%, продуктивність праці — на 25,5%. Економічний ефект від впровадження у промисловість нової техніки перевищив 300 млн. крб.⁴⁷ Виробництво продукції вищої якості зросло в 6,7 рази. Близько 20% її мають державний Знак якості⁴⁸.

Самовіддана праця киян дістала високу оцінку Батьківщини. Містогерой Київ і 24 його трудових колективи нагороджено Перехідними Червоними прапорами ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ, п'ять підприємств (виробниче об'єднання ім. С. П. Корольова, «Київторгмаш», Кіровське виробниче геологічне об'єднання, завод ім. Лепсе, управління водоканалізації міськвиконкому) — різними орденами. Тисячі киян одержали ордени та медалі Союзу РСР⁴⁹.

Трудящі столиці Української РСР, як і весь радянський народ, з величезним ентузіазмом зустріли XXVI з'їзд КПРС. Керуючись історичними рішеннями партійного форуму, міська партійна організація проводить значну роботу по успішному виконанню завдань одинадцятої п'ятирічки, мобілізації трудових колективів на гідну зустріч 60-річчя утворення Союзу РСР і 1500-річчя заснування Києва — спільного свята російського, білоруського й українського народів, усіх братніх народів нашої країни.

⁴³ Правда, 1979, 3 окт.

⁴⁴ Вечірній Київ, 1982, 21 січ.

⁴⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

⁴⁶ Вечірній Київ, 1981, 23 берез.

⁴⁷ Вечірній Київ, 1981, 9 лют.

⁴⁸ Вечірній Київ, 1980, 15 груд.

⁴⁹ Вечірній Київ, 1981, 28 берез.

ДРУЖНІ ЗВ'ЯЗКИ РОБІТНИКІВ КИЇВСЬКОГО ЗАВОДУ «АРСЕНАЛ» З КОЛЕКТИВАМИ ПІДПРИЄМСТВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

О. С. ДОЛБІЛОВ (Київ), Є. П. ТАЛАН (Київ)

Провідною силою радянського суспільства, як відомо, є робітничий клас. Невпинно зростає його роль у соціально-економічному, політичному та духовному розвитку нашої країни. В зв'язку з цим на XXVI з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що революційна ідеологія і мораль, колективістська психологія робітничого класу, його інтереси та ідеали стають нині надбанням усіх верств радянського суспільства¹.

Керований Комуністичною партією, робітничий клас став цементуючою силою інтернаціонального єднання трудящих всіх націй і народностей нашої Батьківщини. У їх спільній боротьбі за новий справедливий світ, зазначається у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «виникли велике братерство людей праці, чуття єдиної родини, склалася непорушна ленінська дружба народів — невичерпні джерела будівничої творчості мас»².

Велику роль у розвитку й зміцненні співробітництва і дружби між народами нашої країни відіграють багатонаціональні трудові колективи, які є примітним соціальним і суспільно-політичним явищем життя радянського суспільства. Яскравим прикладом цього є діяльність київського орденів Леніна, Жовтневої революції й Трудового Червоного Прапора УРСР заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна (з 1975 р. — Київське виробниче об'єднання «Завод «Арсенал»). Саме непорушна дружба народів-братів допомагає його колективу успішно працювати, досягати дедалі нових вершин.

Ще в тяжкі часи німецько-фашистської навали швидке налагодження роботи «Арсеналу» на сході країни стало можливим тільки завдяки великій братерській допомозі робітничого класу Російської Федерації. Це було одним з вирішальних факторів і під час відбудови цього підприємства в роки четвертої п'ятирічки. Відомий новатор виробництва, Герой Соціалістичної Праці, шліфувальник «Арсеналу» А. Я. Донченко так згадував про ті часи: «З устаткуванням, технікою, сім'ями прибули до Воткінська Удмуртської АРСР. Зустріли нас як близьких, рідних людей. Разом ділили горе і здобутки, сумували і раділи. Спільно трудились на перемогу... Або візьмемо перші повоєнні роки. Піднімали завод з руїн. Чи зуміли б самі? Ні і ще раз ні. На допомогу, як і завжди, прийшли робітники Москви, Ленінграда, Уралу, Сибіру. Допомогали чим могли: устаткуванням, кадрами, ділились досвідом. Через усе життя, як і тисячі моїх ровесників, пронесу це незабутнє почуття ліктя, готовності будь-якої миті прийти один одному на допомогу»³.

В свою чергу арсенальці, як і всі трудящі виробничих колективів Української РСР, своєю героїчною самовідданою працею, передовим виробничим досвідом вносили вагомий вклад у післявоєнне відродження, у зміцнення братніми радянськими народами економічної й оборонної могутності нашої країни. Надзвичайно важливу роль у посиленні братерського співробітництва між народами СРСР у післявоєнний період відіграв розвиток міжреспубліканського соціалістичного змагання, яке стало яскравим виявом трудової активності радянських людей і ґрунтувалося на високій політичній свідомості та творчій ініціативі. Як підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС, саме завдяки соціалістичному змаганням виявляються і приводяться в дію резерви виробництва,

¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 64.

² Радянська Україна, 1982, 21 лют.

³ Донченко А. Шана праці. К., 1975, с. 60—61.

підвищується ефективність та якість роботи, у трудящих виховується високе розуміння громадського обов'язку, героїзм і самовідданість у праці⁴.

У співдружності з трудовими колективами братніх республік Союзу РСР і, насамперед, Російської Федерації, арсенальці в післявоєнні роки доклали чимало сил до збагачення змісту і форм соціалістичного змагання.

Весною 1949 р. всій країні став відомий заклик майстра московського заводу «Калибр», лауреата Державної премії СРСР М. О. Російського про перехід на колективну стахановську роботу бригад, дільниць, цехів, заводів, шахт і будов. Це забезпечувало підвищення продуктивності праці не лише окремими передовиками-стахановцями, а й робітничими колективами в цілому, успішне виконання народногосподарських планів. Одними з перших у країні цей почин підтримали арсенальці. Велика ідейно-виховна та організаторська робота партійного комітету, адміністрації, профспілкової й комсомольської організацій заводу сприяли широкому розгортанню ударництва. Майстри підприємства В. М. Ушаков і Н. Я. Гольштейн уклали індивідуальні договори на соціалістичне змагання з М. О. Російським⁵. Внаслідок поширення його почину тільки протягом 1951 р. на «Арсеналі» кількість стахановських бригад збільшилася з 42 до 84, дільниць — з 58 до 86, цехів — з 11 до 14⁶.

Важливим напрямом у дальшому розвитку економіки нашої країни стало на початку 50-х років зміцнення зв'язків виробництва з наукою. Трудовий колектив «Арсеналу», наслідуючи у цій важливій державній справі приклад друзів по соціалістичному змаганням — ленінградський завод «Прогресс», у 1951 р. уклав 12 соціалістичних договорів на творчу співдружність з вченими Союзу РСР. Велику допомогу арсенальцям подав, зокрема, Інститут ім. академіка Вавілова в освоєнні виробництва фотоапарата «Київ — 3»⁷.

Як і на багатьох інших підприємствах України, на «Арсеналі» з кінця четвертої п'ятирічки знайшла широку підтримку патріотична ініціатива помічника майстра Краснохолмського (РРФСР) камвольного комбінату О. Чутких щодо випуску продукції відмінної якості. Цього вимагало саме життя. Адже народногосподарський план п'ятої п'ятирічки був новим значним кроком уперед у соціально-економічному розвитку країни. Тому партія добивалася, щоб соціалістичне змагання ставило своєю метою залучення найширших кіл трудящих не лише до виконання державних планів. На порядок денний висувалося завдання для кожного колективу підприємства, цеху, дільниці, бригади виготовляти продукцію дедалі вищої якості, знижувати її собівартість, економити сировину й паливо, ширше впроваджувати нову техніку і технологію.

Творчо розвиваючи ініціативу О. Чутких, арсенальці добилися значних успіхів у розширенні соціалістичного змагання в зазначених напрямках. Лише протягом 1951 р. кількість робітників, які змагалися за звання відмінника якості, зросла на заводі у 3,4 раза. За той же час число бригад відмінної якості збільшилося там з 19 до 52⁸. Одними з перших почесне звання вибороли цехи, які очолювали В. Г. Котляревський і В. А. Розвадовський⁹.

Колектив «Арсеналу» активно підтримав і соціалістичне змагання за зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції, ініціаторами якого ще в 1949 р. виступили передовики московських

⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 69.

⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 321, оп. 2, спр. 50, арк. 53.

⁶ Там же, оп. 3, спр. 58, арк. 9.

⁷ Там же, арк. 27—29.

⁸ Там же, спр. 59, арк. 37.

⁹ «Арсенал» ім. В. І. Леніна. К., 1964, с. 207.

підприємств, зокрема, інженер Ф. Ковальов з Митищинської тонкосуконної фабрики «Пролетарская победа». Значний вклад у збагачення лієї форми соціалістичного змагання внесли новатор виробництва, депутат Верховної Ради УРСР, Герой Соціалістичної Праці токарь Г. Я. Царик, головний інженер заводу, лауреат Державної премії СРСР С. Ф. Каспеев, а також передовики підприємства В. А. Бабушкін, О. Д. Матвеева, С. М. Сахаров, Д. П. Завидонов, Ф. Ф. Євтушек та багато інших¹⁰.

У 1952 р. раціоналізатори з «Арсеналу» викликали на змагання колеги з лєнінградського заводу «Прогресс». Тільки протягом першої половини того ж року арсенальці впровадили у виробництво 525 раціоналізаторських пропозицій, що дало підприємству близько 1300 тис. крб. економії. За підсумками соціалістичного змагання їм було присуджено перше місце, а кращими раціоналізаторами року визнано Ф. Ф. Кущенко, Г. О. Басовського, В. М. Прокопенка та інших¹¹.

У 1954 р., коли трудящі всієї країни відзначали 300-річчя возз'єднання України з Росією, кияни, підтримавши нову патріотичну ініціативу 28 підприємств Москви і Московської області, розгорнули змагання за дальше підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції й зниження її собівартості. Особливо відзначилися в ньому арсенальці. По дві та більше річних норми при відмінній якості роботи виконали за 9 місяців у 1954 р. 858 передовиків заводу. Серед них А. Я. Донченко, Є. Д. Петрашевський, М. М. Голубчик, П. Т. Андрусенко та багато інших¹².

Втілюючи в життя рішення XIX з'їзду КПРС і липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС, колектив «Арсеналу» розгорнув плідотворне співробітництво з вченими, інженерно-технічними працівниками й новаторами Москви, Ленінграда та інших промислових центрів країни.

Збагачення форм і змісту соціалістичного змагання, широкий обмін досвідом з виробничими колективами передових підприємств РРФСР були важливими факторами, які сприяли тому, що колектив «Арсеналу» виконав напружений народногосподарський план п'ятої п'ятирічки. В 1955 р. завод збільшив випуск продукції порівняно з 1950 р. у 4,6 рази. На підприємстві значно підвищилася культура виробництва, зросла продуктивність праці, поліпшилася якість виробів, знизилась їх собівартість¹³.

У наступні роки арсенальці продовжували розширювати виробничі та суспільно-політичні зв'язки з передовими підприємствами країни. Зокрема, в роки шостої п'ятирічки вони змагалися з колективом одного із заводів Підмосков'я. За підсумками роботи 1958 р. переможцем було визнано колектив київського підприємства¹⁴.

Арсенальці були одними з перших серед трудових колективів Української РСР, які гаряче підхопили наприкінці 1958 р. заклик москвичів включитися в рух за комуністичне ставлення до праці. Вже у 1959 р. звання бригад комуністичної праці були удостоєні колективи, очолювані В. М. Гайцаном і Є. І. Миньком. У жовтні 1961 р. арсенальці включилися в змагання за присвоєння почесного звання всьому заводу. Наступного року на «Арсеналі» вже налічувалося 48 дільниць, 212 бригад, 13 відділів і 14 цехів, які боролися за звання колективів комуністичної праці. 738 передовиків виробництва брали участь у змаганні ударників комуністичної праці.

В братерському єднанні з трудовими колективами країни арсенальці внесли значний вклад у розвиток руху за комуністичне ставлен-

¹⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 321, оп. 3, спр. 58, арк. 9; спр. 59, арк. 37, 44, 44а.

¹¹ Там же, спр. 59, арк. 19; спр. 34а, арк. 106.

¹² Там же, оп. 4, спр. 20, арк. 58—60.

¹³ Там же, спр. 39, арк. 120; спр. 60, арк. 4—5, 119.

¹⁴ Арсеналець, 1959, 27 берез.

ня до праці, в збагачення його форм і змісту. Зокрема, у 1959 р. інженери й техніки цеху № 7 заводу «Арсенал» за почином Є. Пронкіна — інженера московського автомобільного заводу ім. Лихачова — звернулися до інженерно-технічних працівників свого підприємства включитися в змагання за шефство над молодими робітниками з метою підвищення їх фахового та культурно-технічного рівня. При цьому арсенальці широко обмінювалися досвідом з московськими автозаводцями¹⁵. Розвиваючи цей почин, комсомольські організації «Арсеналу», «Червоний екскаватор» і будуправління № 3 «Хрещатикбуду» у травні 1959 р. виступили з пропозицією створити школи передового досвіду для молодих робітників. На «Арсеналі» таку школу очолив відомий новатор Г. Я. Царик. Бюро Київського міськкому Компартії України в червні 1959 р. схвалило цю патріотичну ініціативу і розробило заходи по пропаганді досвіду роботи шкіл для молодих робітників¹⁶. Розгортання цієї форми змагання сприяло поліпшенню підготовки кадрів, підвищенню кваліфікації та зростанню продуктивності їх праці.

Міцні узи братерства, співробітництва і взаємодопомоги пов'язують колективи київського «Арсеналу» й лєнінградських підприємств — заводів ім. С. М. Кірова та «Арсенал» ім. М. В. Фрунзе. Зокрема, у 60-і роки лєнінградці і кияни по-братерському обмінювалися досвідом. В соціалістичному змаганні брали участь не тільки заводські колективи в цілому, а й окремі бригади. Так, вагомих результатів у трудовому суперництві добилися бригада арсенальців, очолювана А. Я. Донченком, та бригада фрезерувальників заводу ім. С. М. Кірова на чолі з Героєм Соціалістичної Праці М. М. Михайловим¹⁷. Змагання сприяло активізації творчого пошуку, народженню багатьох починів, спрямованих на підвищення продуктивності праці, поліпшенню якості виробів, зменшенню витрат на їх виготовлення. Ініціаторами їх були, зокрема, такі новатори «Арсеналу», як В. М. Гайцан, Н. І. Мар'яненко, С. А. Олійник, Г. І. Харлашкін, В. Г. Котляревський та багато інших.

На початку дев'ятої п'ятирічки арсенальці, Герої Соціалістичної Праці А. Я. Донченко і В. П. Філіппов, підтримавши новаторів Лєнінграда, виступили ініціаторами заводського змагання «П'ятиденку — за чотири робочі зміни!». Активно включилися в нього всі новатори «Арсеналу». Серед них — члени бригади фрезерувальників, очолюваної В. Я. Карасем, бригада токарів на чолі з Героєм Соціалістичної Праці В. П. Щербиною. Важливе значення для збагачення змісту й ефективності цієї форми змагання мало укладення за ініціативою директора заводу С. В. Гусовського творчих договорів між робітниками і інженерно-технічними працівниками. Першими такий договір уклали між собою токар, «майстер — золоті руки» В. Я. Сікорський, інженер-технолог Ю. І. Омельченко і старший інженер-конструктор Г. П. Машиністов. Ініціатива арсенальців була схвалена Київським міськкомом Компартії України.

Важливе значення для дальшого розвитку змагання «5 за 4!» на «Арсеналі», як і на інших підприємствах республіки, мав виступ члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького на заводській звітно-виборній партійній конференції в листопаді 1973 р. Він підкреслив важливість розгортання цієї форми змагання у боротьбі за дострокове виконання народногосподарського плану дев'ятої п'ятирічки, зосередив увагу партійної організації, керівництва підприємства на необхідності підвищення відповідальності колективу за дальше поліпшення якості продукції, висунав завдання боротьби за честь заводської марки, за розвиток технічного прогресу,

¹⁵ Арсеналець, 1959, 3 квіт.

¹⁶ Движение коллективов и ударников коммунистического труда на Украине 1958—1961 гг.: Сб. док. и материалов. К., 1963, с. 108—109.

¹⁷ Донченко А. Назв. праця, с. 62.

сувору економію сировини, палива, енергії, вдосконалення нормування, економічного й морального стимулювання праці, піднесення рівня побутowego і культурного обслуговування трудящих¹⁸.

Виконуючи ці відповідальні завдання, партійний комітет і цехові парторганізації «Арсеналу» підняли на новий рівень організаторську й політико-виховну роботу, забезпечили широкий розмах усіх форм соціалістичного змагання, в тому числі й «5 за 4!». В його основу було покладено обгрунтовані принципи і практичні можливості щодо ущільнення змінного часу для робітників усіх професій, піднесення професійного рівня молоді до рівня новаторів, дедалі повнішого використання внутрішніх резервів для підвищення продуктивності та якості праці. Колективна творчість у змаганні, високе усвідомлення кожним працюючим своєї відповідальності за стан справ на підприємстві допомогли арсенальцям успішно виконати народногосподарський план дев'ятої п'ятирічки, підвищити якість продукції та знизити її собівартість. Багато робітників і бригад заводу достроково виконали свої п'ятирічні завдання. Зокрема, бригада В. П. Щербини про це рапортувала ще у червні 1974 р.¹⁹

Понад 20 років «Арсенал» ім. В. І. Леніна змагається з колективами Загорського ордена Трудового Червоного Прапора оптико-механічного заводу та Красногорського орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора механічного заводу (КМЗ). Спочатку арсенальці укладали договори на соціалістичне змагання окремо з кожним з цих підмосковних підприємств. Так, ідучи назустріч XXVI з'їзду КПРС, кияни і красногорці спрямували своє трудове суперництво на підвищення ефективності виробництва. Важливу роль у цьому відіграла боротьба за підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці й поліпшення якості продукції, за економію і бережливість. У змаганні за досягнення високих результатів по всіх цих показниках народилося чимало цінних починів робітників та інженерно-технічних працівників, збагатився обмін досвідом. Зокрема, красногорські наладчики автоматів перейшли на багатOVERстатне, а оптики — на багатопшпindelне обслуговування механізмів. На зекономлених матеріалах працювали робітники КМЗ у день комуністичного суботника та в дні роботи XXIV з'їзду КПРС. У колективах підприємств широко розгорнулося також змагання за вдосконалення й впровадження у виробництво нової техніки і технології, за шефство висококваліфікованих робітників над молододосвідченими. Завдяки йому обидва колективи успішно виконали соціалістичні зобов'язання й виробничі плани 1970 р. по реалізації товарної продукції, підвищенню продуктивності праці, а також по інших показниках. «Арсенал» було визнано переможцем у змаганні з КМЗ в другому півріччі 1970 р. У соціалістичному змаганні на честь XXIV з'їзду КПРС колективи ківського і красногорського заводів завоювали, відповідно, друге та третє місце серед аналогічних підприємств галузі.

Змагаючись за успішне виконання народногосподарських планів дев'ятої п'ятирічки, арсенальці та трудящі підмосковних підприємств творчо збагачували форми братерської взаємодопомоги та обміну передовим досвідом. Так, у 1973 р. красногорці запозичили у киян технологію виготовлення ряду виробів, що забезпечило 80 тис. крб. економії. Вони перейняли також у них передові форми заохочення робітників і виробничих бригад — переможців у цеховому соціалістичному змаганні, методи підрахунків необхідних для цього показників. За прикладом наставників з «Арсеналу» на КМЗ було впроваджено положення про організацію змагання висококваліфікованих робітників, які здійснювали шефство над молодими виробничниками. У змаганні у третьому

¹⁸ См.: Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 112—116.

¹⁹ Див.: Щербина В. П. Ми — металісти. К., 1978, с. 37—42.

вирішальному році дев'ятої п'ятирічки красногорці та кияни добилися значного зростання обсягу виробництва, поліпшення наукової організації праці, якості продукції тощо. За перше півріччя 1973 р. переможець у соціалістичному змаганні було визнано колектив КМЗ, а за друге — «Арсеналу».

Новим кроком у розвитку змагання арсенальців з підмосковними друзями був перехід у роки десятої п'ятирічки на укладення між ними попарних договорів, головною метою яких висувалося досягнення високих показників розвитку виробництва на всіх трьох підприємствах. Трудове суперництво українських і російських побратимів, як і раніше, супроводжувалося зростанням творчої активності робітників та інженерно-технічних працівників, спрямованої на піднесення ефективності й якості роботи. Так, у 1976 р. кияни виступили ініціаторами змагання за проведення 60 ударних декад на честь 60-річчя Великого Жовтня. Цей патріотичний почин був широко підтриманий на всіх підприємствах²⁰.

На початку десятої п'ятирічки на «Арсеналі» народився новий патріотичний рух — працювати під девізом «Найвища ефективність праці й якість продукції — на кожному робочому місці». Ініціаторами його стали відмінник якості, «майстер — золоті руки», Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради УРСР В. П. Щербина та інженер-конструктор В. Д. Новичихін. Новаторів підтримало 85% працюючих на підприємстві. Одними з перших це зробили члени бригади комуністичної праці, яку очолює В. П. Уточкін. Тільки у 1978 р. в результаті розгортання ініціативи В. П. Щербини і В. Д. Новичихіна на «Арсеналі» було заощаджено понад 350 тис. крб.

З метою підвищення відповідальності кожного трудівника за кінцеві результати роботи всього колективу на «Арсеналі», як і на багатьох інших підприємствах республіки, у відповідь на заклик ростовчан працювати без відстаючих, розгорнувся рух за створення бригад, що працюють за єдиним нарядом. Уже в 1980 р. у виробничому об'єднанні «Завод «Арсенал» цей метод застосовували 1129 бригад, з них 804 — на головному заводі. Це забезпечило дальше зростання продуктивності праці, підвищення культурно-технічного і професійного рівня молодих робітників, зміцнення трудової дисципліни, економію трудових і матеріальних ресурсів.

У промові на XVII з'їзді профспілок СРСР товариш Л. І. Брежнєв високо оцінюючи нові форми бригадної організації та стимулювання праці, підкреслив, що вони повністю відповідають економічній стратегії партії на сучасному етапі, сприяють розвитку управлінських навичок робітників, вихованню у них почуття господаря свого заводу, господаря своєї країни²¹.

Трудове попарне суперництво, взаємодопомога та плідотворний обмін досвідом допомогли арсенальцям, красногорцям і загорцям, як і багатьом іншим виробничим колективам країни, успішно виконати народногосподарські плани десятої п'ятирічки. Цьому сприяли також виконання планів їх соціально-економічного розвитку, прискорення технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, ефективності та якості роботи, піднесення культури виробництва, вдосконалення управління ним, поліпшення політико-виховної роботи на підприємствах.

Про це, зокрема, яскраво свідчать дані перевірок виконання договорів на соціалістичне змагання між киянами та їх підмосковними друзями. Такі перевірки систематично проводяться двічі на рік і, як правило, супроводжуються проведенням масово-політичних заходів, які сприяють більш повному виявленню творчих можливостей виробничих колективів, посиленню різноманітних контактів між ними. Так, на по-

²⁰ Вечірній Київ, 1976, 31 берез.

²¹ Див.: Радянська Україна, 1982, 17 берез.

чатку 1978 р. в Загорську під час підбиття підсумків змагання за друге півріччя 1977 р. проводився зліт передовиків виробництва, в роботі якого взяли участь новатори всіх трьох підприємств. Переможцям соціалістичного змагання було вручено пам'ятний вимпел. Перед учасниками зльоту виступили колективи художньої самодіяльності Будинку культури Загорського оптико-механічного заводу та «Арсеналу».

На початку 1979 р. в Києві відбувся зліт переможців соціалістичного змагання трьох підприємств, на якому підбивалися підсумки роботи за друге півріччя 1978 р. Новатори братніх колективів обмінялися передовим досвідом своєї роботи, взяли участь у святі посвячення в арсенальці молодих робітників. Голова профкому Загорського оптико-механічного заводу М. І. Баратаєв вручив пам'ятний вимпел киянам — переможцям соціалістичного змагання трьох підприємств за друге півріччя 1978 р. А голова профкому «Арсеналу» В. К. Банников вручив таку ж відзнаку колективу Красногорського механічного заводу — переможцю соціалістичного змагання за перше півріччя 1978 р. Тоді ж арсенальці за успішне виконання народногосподарського плану і соціалістичних зобов'язань попереднього року одержали Червоний прапор ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ. Зустріч друзів по змаганню закінчилася концертом учасників художньої самодіяльності «Арсеналу» і Загорського оптико-механічного заводу.

Зміцненню виробничих і суспільно-політичних зв'язків киян з підмосковними побратимами сприяє також проведення травневих вогників майстрів, які вже понад 10 років проходять у Будинку культури «Арсеналу». Вони дають змогу обмінятися передовим досвідом роботи, визначити переможців у змаганні майстрів тощо.

14 травня 1981 р. трудові колективи київського виробничого об'єднання «Завод «Арсенал», Красногорського механічного і Загорського оптико-механічного заводів, втілюючи в життя рішення XXVI з'їзду КПРС і розвиваючи славні трудові традиції робітничого класу, уклали договір на соціалістичне змагання на 11-у п'ятирічку під девізом «Працювати ефективно й якісно».

Трудащі виробничого об'єднання «Завод «Арсенал», йдучи назустріч 60-річчю утворення СРСР та 1500-літньому ювілею Києва, успішно виконують нині високі соціалістичні зобов'язання другого року одинадцятої п'ятирічки. Арсенальці добиваються збільшення випуску виробів і зниження витрат на їх виготовлення, зростання продуктивності праці, освоєння нової техніки та передової технології, дальшої механізації й автоматизації виробничих процесів. Важливими завданнями, які вирішує колектив цього підприємства, є також удосконалення управління та організації виробництва, підвищення якості та надійності продукції, збільшення економії матеріальних і енергетичних ресурсів, поліпшення побутового і культурного обслуговування трудящих, підвищення кваліфікації та загальноосвітнього рівня працівників, більш дійової всебічної шефської допомоги трудівникам села²². Ці зобов'язання арсенальців свідчать про високу суспільно-політичну зрілість, громадянську свідомість і активність колективу, його відповідальність за успішне розв'язання завдань комуністичного будівництва, накреслених XXVI з'їздом КПРС.

Будучи одним з передових загонів робітничого класу республіки, колектив «Арсеналу» відіграє важливу роль у зміцненні суспільно-політичних і культурних зв'язків між трудящими нашої багатонаціональної країни. Зокрема, його представники завжди беруть активну участь у громадсько-політичних заходах, які проводяться в країні. Кращі з арсенальців неодноразово обиралися депутатами вищих органів державної влади Радянського Союзу та Української РСР. Представники комуністів «Арсеналу» беруть участь у роботі вищих форумів Комуністичної партії Радянського Союзу та Компартії України. Так, делегата-

²² Арсеналець, 1982, 12 січ.

ми XXVI з'їзду КПРС були директор виробничого об'єднання «Завод «Арсенал» С. В. Гусовський та фрезерувальник П. І. Іванов.

Уславлені своїми революційними, бойовими і трудовими традиціями арсенальці під керівництвом партійної організації, у тісному непорушному єднанні з робітничим класом всієї країни в післявоєнний період внесли гідний вклад у зміцнення і розвиток народногосподарського комплексу Союзу РСР, дружби й співробітництва народів-братів, підготовку кадрів високої кваліфікації, становлення і розвиток нових суспільних відносин, насамперед, комуністичного ставлення до праці. В 1958 р. «Арсеналу» було присвоєно ім'я В. І. Леніна. Пізніше завод став підприємством комуністичної праці та зразковим колективом столиці УРСР. Це переконливі свідчення успішного виконання арсенальцями високої місії робітничого класу — бути провідною силою радянського суспільства.

* * *

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ (Київ)

РОЛЬ ПАРТІЙНОЇ ПРЕСИ В ОБОРОНІ КИЄВА

(липень — вересень 1941 р.)

Перемога радянського народу над німецьким фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни є однією з найбільш славних сторінок в історії нашої Батьківщини. Цей видатний подвиг продемонстрував величезну мужність воїнів, партизанів, підпільників, доблесть трудівників тилу — робітників, колгоспників, інтелігенції, які кували зброю для фронту. Відзначаючи всесвітньо-історичне значення безсмертного подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни, товариш Л. І. Брежнев у книзі «Мала земля» підкреслював: «Наша перемога — це високий рубіж в історії людства. Вона показала велич нашої соціалістичної Вітчизни, показала всесилля комуністичних ідей, дала гідні подиви взірці самовідданості і героїзму...»¹.

Серед численних подвигів Червоної Армії і народу в роки війни особливе місце належить обороні міст-героїв Москви, Ленінграда, Сталінграда, Києва, Одеси, Севастополя, Мінська, Новоросійська, Керчі, Тули та фортеці-героя Бреста. Під час оборони великих міст — Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя «тут немов сконцентрувалася бойова доблесть військ, мужність населення, запалююча та організуюча воля партії»².

З перших днів війни Комуністична партія проводила титанічну роботу по мобілізації і згуртуванню радянських людей на відсіч ворогу, використовувала всі засоби ідейно-політичного впливу на маси. Чільне місце в цій роботі вона відводила партійно-радянській пресі. Висвітленню діяльності місцевої преси у дні оборони міст-героїв у радянській історіографії, за винятком преси Ленінграда³, не приділялося належної уваги. Це певною мірою стосується і партійно-радянської преси України, роль якої в боротьбі радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками високо оцінював М. І. Калінін: «Ворог думав нас знищити, а ми стали ще сильніші в економічному, політичному і воєнному відношеннях, згуртувалися ще міцніше в дружній сім'ї народів під непе-

¹ Брежнев Л. І. Мала земля. К., 1979, с. 48.

² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1974. Т. 5, кн. 1, с. 199.

³ Мошкін С. «Ленинградская правда» в годы Великой Отечественной войны. М., 1962; Шапошников А. Печать — могучее оружие КПСС в мобилизации трудящихся на разгром врага под Ленинградом (июнь 1941 — январь 1944 гг.). М., 1955; еб же. «Летопись мужества». Печать Ленинграда в дни войны. М., 1978.

реможним прапором Леніна. І в цьому чимала заслуга української партійної і радянської преси...»⁴.

У даному повідомленні робиться спроба показати діяльність республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина» і газети «Пролетарська правда» (орган Київського обкому і міському КП(б)У) по мобілізації воїнів Червоної Армії і трудящих на оборону столиці Радянської України Києва в липні — вересні 1941 р.

На початку липня 1941 р. під ударами переважаючих сил противника Червона Армія, ведучи тяжкі оборонні бої, змушена була відступати. Створивши значну перевагу в живій силі й техніці, гітлерівські війська 8 липня прорвали фронт у південному секторі Новоград-Волинського укріпрайону і, розвиваючи наступ, 9 липня захопили Житомир, а в ніч на 11 липня передові загони ворожих військ вийшли до р. Ірпінь за 15 км від Києва⁵. Гітлерівське командування розраховувало за кілька днів захопити Київ і переправи через Дніпро, оточити й знищити війська Південно-Західного і Південного фронтів і розвинути наступ у глиб країни.

Виходячи із завдань, що стояли перед воїнами Червоної Армії і трудящими Києва, а також керуючись директивою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р., ЦК КП(б)У, київський обком і міськом КП(б)У швидко перебудували всю ідейно-політичну роботу на воєнний лад, підпорядкували її цілям захисту міста і мобілізації «всіх сил народу для нещадної розправи з ордами німецького фашизму»⁶. Спираючись на багаторічний досвід політичного виховання трудящих, партійні організації столиці використовували при цьому всі засоби пропаганди та агітації і в першу чергу — газети.

Нові, складні і відповідальні завдання поставили партійні органи перед редакційними колективами республіканських газет «Комуніст», «Советская Украина» і газети «Пролетарська правда». Необхідно було перебудувати роботу відповідно до вимог воєнного часу. Для посилення політичного впливу на читачів редакції газет шукали нові форми подачі матеріалів відповідно до завдань дня, використовували і традиційні газетні жанри — передові статті, нариси, кореспонденції, дописи, фейлетони та ін. Чільне місце на сторінках газет з перших днів війни відводилося публіцистичним статтям, з якими часто виступали українські радянські письменники. Вже в перших номерах газет «Комуніст», і «Советская Украина» були надруковані статті О. Довженка «До зброї!»⁷, Натана Рибакка «Армія і народ»⁸, О. Корнійчука «Гітлер — лютий ворог українського народу», «За свободу, за честь, за рідну землю»⁹ та інші. В них викривався фашизм і його расова людиноненависницька «теорія», автори закликали радянських людей зміцнювати братерство народів Країни Рад. Публіцистичні статті мали велику силу, вони несли в собі значний емоційний заряд. «До зброї, брати і товариші! До зброї! Наша соціалістична Батьківщина в небезпеці! — такими словами починалася стаття О. Довженка «До зброї!» — У грізному полум'ї і диму світової війни вимальовуються контури війни класової. Розпочалась найграндіозніша битва в історії людства».

Проводячи велику роботу по підвищенню дієвості і оперативності виступів газет, редакції разом з тим налагоджували випуск фотовітрин, «Вікон ТАРС», «Агітаційно-сатиричних вікон», що були новою і гострою

⁴ Рад. Україна, 1945, 15 лип.

⁵ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. К., 1975. Т. 1, с. 153.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 6, с. 18.

⁷ Советская Украина, 1941, 14 люля.

⁸ Комуніст, 1941, 29 червня.

⁹ Советская Украина, 1941, 18, 21 люля.

формою мобілізації трудящих. Великою популярністю серед киян користувалося «Агітаційно-сатиричне вікно» газети «Комуніст», в якому співробітничала група київських художників і письменників — К. Г. Агніт-Селедзівський, М. М. Балясний, В. Г. Литвиненко, Р. Ф. Мельничук, В. Ф. Овчинников, Л. С. Первомайський, В. М. Сосюра та інші. Гострими карикатурами, бойовими віршами і епіграмами у «вікнах» викривалося хижацьке обличчя фашистських верховодів, протиприродна суть їхньої расової «теорії», викривалися нечувані злочини гітлерівців на тимчасово окупованій території.

На Хрещатику, на вулиці Леніна, Червоній площі та інших людних місцях міста щодня з'являлися барвисті плакати та панно, що звали трудящих на бій проти ворожої навали, закликали до пильності, мобілізували на самовіддану працю й боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Так, 8 липня 1941 р. «Агітаційно-сатиричне вікно» «Комуніста» вийшло з малюнками В. Г. Литвиненка, Р. Ф. Мельничука, В. Ф. Овчинникова і текстом Л. С. Первомайського:

Вітчизна кличе нас до бою!
Неначе на фронт, ставай до забою!
Працюй, не шкодуючи сил...
Кують перемогу і фронт, і тил!

«Агітаційно-сатиричні вікна», а також лозунги і заклики партії, виступи партійних і радянських керівників, воєначальників, листи від воїнів Червоної Армії і трудящих, що постійно друкувалися на сторінках газет з перших днів війни, мали велике значення для мобілізації трудящих республіки, в тому числі і киян, на боротьбу з загарбниками. Коли ворожі війська підійшли на підступи до Києва, газети надрукували звернення командуючого військами Південно-Західного фронту генерал-полковника М. П. Кирпоноса до бійців, командирів, політпрацівників, в якому підкреслювалося, що «...в священній боротьбі, яку ми проводимо, ми захищаємо не тільки волю і честь нашої любимой Батьківщини, нашого великого радянського народу, але й справу всього передового людства»¹⁰. Опубліковані в пресі звернення мали неоціненне значення в посиленні політичної роботи в масах, у зміцненні бойового духу воїнів Київського укріпрайону, в мобілізації їх на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками.

Газети друкували відгуки й повідомлення про мітинги на підприємствах Києва в зв'язку із зверненням ЦК КП(б)У і уряду УРСР до українського народу. Вони повідомляли, що кияни давали клятву до останньої краплі крові боротися з фашистами, підпорядкувати всю свою роботу потребам фронту, стійко і мужньо битися в загонах народного ополчення. Так, 8 липня «Комуніст», «Советская Украина», «Пролетарська правда» передрукували передову газети «Правда» — «На підтримку Червоної Армії — могутнє народне ополчення». Газети стали своєрідним літописом формування народного ополчення в Києві. В кожному номері вони повідомляли, що на всіх підприємствах, в установах, науково-дослідних і навчальних закладах формуються загони ополченців, в які вступають десятки тисяч робітників, службовців і студентів. На сторінках газет друкувалися заяви чоловіків, жінок, вчених і учнів старших класів про зарахування їх у народне ополчення, в санітарні дружини, винищувальні батальйони.

25 червня 1941 р. «Пролетарська правда» повідомляла, що тільки протягом одного дня в Ленінський райком Червоного Хреста надійшло багато заяв від жінок з проханням направити їх на роботу в госпіталь. Такі ж прохання надходили до Жовтневого, Шевченківського та інших райкомів Червоного Хреста. «Советская Украина» надрукувала 8 липня 1941 р. виступ робітниці київського заводу «Укркабель» Гречевої, з яким вона звернулася до робітників свого підприємства. В ньому говорилося:

¹⁰ Комуніст, 1941, 10 лип.

«...чіткою роботою в тилу, підкоривши кожний гвинтик машини, кожний мускул потребам фронту, створюючи могутні полки і батальйони народного ополчення, ми допоможемо Червоній Армії виконати свою священну місію». А в номері від 19 липня газета вмістила заяву до Ленінського РК КП(б)У співробітника Інституту ботаніки АН УРСР Кузьменка. Він писав: «Недавно я захистив дисертацію на звання доктора біологічних наук. Тепер я хочу захистити дисертацію на звання ратника народного ополчення. Прошу зарахувати до народного ополчення».

Газети майже в кожному номері виходили з закликами: «Всі, хто може носити зброю — в полки народного ополчення!», «На підтримку Червоної Армії — створимо могутнє народне ополчення!», «На удар фашистських підпалювачів війни відповімо потрійним ударом!» та іншими.

Внаслідок проведеної міськкомом і райкомами КП(б)У при активній допомозі партійно-радянської преси величезної організаторської та ідейно-політичної роботи, в липні 1941 р. було створено і підпорядковано штабу оборони Києва* 13 винищувальних батальйонів і 19 загонів народного ополчення загальною кількістю 32 805 чоловік¹¹.

Враховуючи, що більшість ополченців міста вперше тримали в руках зброю, «Комуніст», «Советская Украина», «Пролетарська правда» друкували матеріали про досвід формування партизанських загонів і загонів Червоної гвардії в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, розповідали про славні бойові і революційні традиції робітничого класу, закликали усіх трудящих бути гідними доблесної Червоної Армії. У передовій статті «За рідну Україну, за великий Радянський Союз», газета «Комуніст» закликала всіх, хто може тримати зброю в руках, вступати в народне ополчення, винищувальні батальйони, партизанські загони. «Згадаймо подвиги батьків наших, які об'єднувались в партизанські загони і жорстоко били німецьких загарбників, — писала газета. — Живі традиції героїчних українських партизанів! Зрозумійлий ворог на власній шкурі відчує нищівну силу великого гніву народного»¹².

«Советская Украина» 11 липня 1941 р. майже весь номер присвятила боротьбі молоді радянської республіки проти німецьких імперіалістів у роки громадянської війни та іноземної інтервенції під назвою «Тих днів не померкне слава». Серед матеріалів було звернення Е. І. Леніна до робітників і червоноармійців у зв'язку з загрозою захоплення німецькими військами Петрограда, статті й історичні документи про створення робітничим класом Петрограда та інших міст молоді республіки загонів Червоної гвардії. Так, у статті «Народне ополчення Червоного Луганська» розповідалося про досвід формування робітничих загонів у зв'язку з загрозою захоплення білогвардійцями міста Луганська в 1919 р. «Душею цих загонів, силою, яка їх цементувала, були старі луганські робітники, що брали участь в обороні Царицина. На ходу вони навчали робітників володіти зброєю, на ходу перебудовували свої шеренги, щоб мужньо зустріти ворога». В дні Великої Вітчизняної війни, підкреслювала газета, необхідно пам'ятати і вивчати досвід славних захисників молоді республіки Рад.

Партійно-радянська преса приділяла велику увагу найшвидшому оволодінню ополченцями бойовою майстерністю, закликала вивчати сучасну зброю, вміло вести боротьбу з танками, знати протиповітряну оборону, вміти подати першу медичну допомогу і т. ін. На сторінках газет, зокрема «Комуніста» і «Советской Украины», під рубриками «Виріж і збережи», «Поради лікаря» друкувалися статті, в яких пода-

* Штаб оборони Києва був створений 6 липня 1941 р., який згідно плану оборони Київського п'яндарму, розробив план оборони столиці Радянської України (Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 497).

¹¹ Кієвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. К., 1969, с. 75.

¹² Комуніст, 1941, 8 ллп.

валися необхідні поради щодо дій кожної людини в умовах війни. Назви цих публікацій говорять самі за себе: «Що треба робити за сигналом повітряної тривоги», «Запалювальні бомби і боротьба з ними», «Способи зупинки артеріальної кровотечі, переломи», «Перев'язка пораненого», «Отруйні речовини і захист від них»¹³ і т. п. Значну допомогу в цьому плані подавали видавництва України (Політвидав, Держполітвидав, «Радянський письменник», «Мистецтво», Медвидав). Вони оперативно налагодили випуск брошур, зміст яких відповідав найактуальнішим вимогам і завданням воєнного часу. Видавництво політичної літератури, наприклад, вже на кінець червня 1941 р. випустило масовим тиражем серію брошур: «Німецько-фашистські криваві агресори», «Урок загарбникам», «Знищуйте ворожих парашутистів», «Патріоти Києва кують перемогу над ворогом» та інші. Медвидав, поряд з літературою воєнно-медичного характеру, випустив брошури для популяризації засобів протиповітряного і протихімічного захисту: «Як розпізнавати ворожі літаки», «Як боротися з запалювальними бомбами» і т. д. Брошури виходили обсягом 1—2 друкованих аркуші, тиражем у середньому 20—30 тис. примірників. А всього за три перші місяці війни видавництвами було випущено 86 назв брошур і книг загальним тиражем приблизно 1 356 тис. примірників¹⁴.

Видавництво «Мистецтво» видавало величезними тиражами антифашистські плакати — блискавки, листівки, лозунги та інші матеріали, які в ті дні можна було побачити на стінах житлових будинків, фабричних, заводських корпусів, на броні танків, на борту військових автомашин, у бліндажі, землянці. Тільки за перші два місяці було надруковано понад 200 назв плакатів, листівок, лозунгів¹⁵.

Таким чином, друкована пропаганда через газети, листівки, брошури, плакати, лозунги, що величезними тиражами виходили і розповсюджувалися в столиці і на фронті, були дієвою, оперативною і гострою формою піднесення бойової готовності і трудового пориву киян, використовувалися в політичній та виховній роботі з особовим складом частин і підрозділів, що захищали місто¹⁶.

11 липня розпочалася оборона Києва. Редакції газет відразу ж встановили тісний зв'язок з політуправлінням Південно-Західного фронту і штабом Київського укріпрайону, подавали велику допомогу в мобілізації киян на захист рідного міста. Приміщення редакцій «Комуніста», «Советской України» (вул. Воровського, 24) нагадували військовий штаб. Сюди приходили за допомогою, тут проводилися наради по організації, озброєнню, політичній роботі в загонах народного ополчення і серед населення Києва. Із сторінок газет постійно лунали заклики: «Скоріше доставляти на фронт снаряди, пальне, бомби, патрони», «Радянські танкісти! Знищуйте снарядами, навіть сталлю, випалюйте вогнем банди Гітлера!» «Відважні піхотинці! Бийте фашистських мерзотників кулею, гранатою, штиком!», «Київ є і буде радянським!»¹⁷.

У липні і в серпні на підступах до столиці Радянської України розгорілися запеклі бої. Гітлерівці намагалися будь-якою ціною, незважаючи на великі втрати, захопити місто. В першій половині серпня вони розпочали штурм київських укріплень, кидаючи все нові частини. В тих умовах газети «Комуніст», «Советская Украина», «Пролетарська правда» підпорядкували всю свою роботу єдиній і головній меті — захисту Києва. Матеріали військових відділів весь час домінували в газетах. Фронтіві кореспонденти О. Купцов, І. Ле, Є. Ратнер, О. Сидоренко, П. Усенко та інші на машинах, пішки і на трамваях виїжджали

¹³ Советская Украина, 1941, 10, 28, 30 июля; Комуніст, 1941, 7, 9 серп.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 60, арк. 90—91.

¹⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1, с. 150.

¹⁶ Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. М., 1978, с. 65.

¹⁷ Советская Украина, 1941, 15 июля, 29 авг.; Комуніст, 1941, 14 лип.

на фронт, часто були на передньому краї оборони столиці¹⁸, звідки прямо в номер давали матеріал.

З частин і з'єднань, які захищали Київ, до редакцій газет надходили сотні кореспонденцій від бійців, командирів і політпрацівників. Використовуючи ці матеріали і власних військових кореспондентів, редакції в кожному номері розповідали про все нових і нових героїв, що захищали столицю Радянської України. Так, 13 липня 1941 р. газета «Комуніст» вмістила розповідь червоноармійця Л. Гришаніна «Як я виручив командира в бою». В одному з боїв поранили в обидві ноги старшого лейтенанта Власова. Побачивши це, боець Л. Гришанін виніс його з поля бою і при цьому відбив фашистів, які хотіли їх захопити живими. В номері «Советской Украины» від 30 серпня вміщено матеріал молодшого політрука Іванова про бійця П. Соболева, який загинув смертю хоробрих. В його кишені знайшли записку, вона починалася словами: «Хай ворог пам'ятає, що воїни країни соціалізму до кінця віддані своїй Батьківщині». В цьому ж номері вміщено кореспонденцію медичної сестри Кошанцевої про розвідницю Таню Діденко, котра багато разів пробиралася в тил ворога і подавала велику допомогу нашому бронепоезду. Газета «Комуніст» 16 серпня надрукувала замітку і фото десятикласниці школи № 39 м. Києва Валі Гладкої. На одній з дільниць фронту вона десятки разів під ворожим вогнем подавала допомогу пораненим бійцям і командирам. Публікація матеріалів про героїчні вчинки радянських воїнів у битві з фашистами допомагала виховувати у захисників Києва мужність, стійкість і відвагу в боротьбі з ворогом.

Поряд з висвітленням бойових дій військових частин, газети писали і про народних ополченців, які брали участь у боях, стояли на смерті. «Пролетарська правда» в передовій за 11 вересня писала, що в дні напружених боїв 5—11 серпня ополченці відважно стали на захист рідного міста і показали зразок умілої і безстрашної допомоги військовим частинам, а газета «Советская Украина» 9 вересня писала, що одночасно з захистом рідного міста робітничий клас Києва продовжував випускати необхідну продукцію для фронту. «Люди стоять біля верстатів, а гвинтівка тут же поруч. У кожную хвилину готові відкрити бійниці і кожний завод, дім перетвориться в фортецю».

Втративши десятки тисяч солдатів і офіцерів, виснаживши свої сили, гітлерівське командування 10 серпня змушене було віддати наказ про припинення штурму київських оборонних рубежів. Воно розраховувало закріпитися на зайнятих позиціях, підтягнути резерви і нанести удар в південному секторі оборони міста. Одночасно фашисти розгорнули ідеологічну диверсію проти захисників Києва. Вони пускали провокаційні чутки, розкидали над містом листівки, в яких погрожували, залякували і пропонували киянам припинити опір, намагались деморалізувати захисників і населення міста, зламати їх стійкість і прагнення до боротьби¹⁹.

Партійно-радянська преса викривала дії ворожої пропаганди, широко висвітлювала життя міста, зокрема роботу підприємств, транспорту, торгівлі, побутових і культурно-освітніх закладів. Цим питанням присвячувались рубрики: «В столиці України» («Комуніст»), «День столиці — Києва» («Советская Украина»), «День Києва» («Пролетарська правда»). В них друкувалися листи і звернення трудящих, статті, бесіди, інтерв'ю з керівниками партійних і радянських організацій області і міста. 23 липня «Комуніст» повідомляв про роботу бібліотек міста, про допомогу сім'ям мобілізованих на фронт, про концерти майстрів мистецтва для бійців гарнізону. «Працювати по-воєнному, працювати так, як мужньо захищають кожную п'ядь радянської землі доблесні чер-

¹⁸ Усенко П. В дні війни. Фронтві щоденники. К., 1980, с. 25.

¹⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, т. I, с. 173; Чекалюк А. Т. Народні ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. Укр. видав ЦК КП(б)У, 1943, с. 12.

вони воїни — цей лозунг далеко проник у свідомість трудящих Києва, — писала 6 вересня «Пролетарська правда». — Колективи заводу ім. Письменного, а також інших підприємств справляються з своїми завданнями, значно перевиконують виробничу програму».

2 вересня «Комуніст» опублікував бесіди з головою обласної ради ТСОВІАХІМу т. Бабієм, відповідальним секретарем спілки архітекторів т. Юрченком, які інформували читачів газети про роботу, що проводилася по підвищенню пильності, боротьбі з пожежами, по зміцненню і будівництву фортифікаційних споруд. «Пролетарська правда» 4 вересня вийшла із статтею голови виконкому Київської міської ради депутатів трудящих І. Шевцова — «Місто-фортеця».

Велике значення мали також листи і звернення, що надходили з різних місць нашої країни і друкувались на сторінках газет. 26 серпня «Комуніст» опублікував звернення робітниць московської фабрики «Трехгорная мануфактура» до жінок міста Києва, в якому, зокрема, говорилося: «Серця наші горять полум'яним бажанням бути з вами в ці дні, коли ворожі хмари нависли над вашим прекрасним містом, коли небезпечка вам загрожує». А через два дні газета надрукувала відповідь робітниць Київської тютюнової фабрики: «Ми радіємо, що до нас, київських жінок, звернулися ви — робітниці славетної Трьохгорної мануфактури, робітниці Красної Пресні, які разом з своїми чоловіками, братами і синами билися на барикадах в 1905 році. Ми знаємо ваші подвиги і ніколи не забудемо їх, будемо брати з вас приклад»²⁰. Подібного листа захисникам Києва надрукувала газета «Советская Украина» від бійців однієї з частин Північно-Західного напрямку: «Бийтесь як леви, за своє прекрасне місто. Київ, квітучий Київ повинен бути, буде і залишиться нашим рідним радянським містом, як і Ленінград...»²¹.

Публікація подібних матеріалів мала велике значення для захисників Києва. Вони ще вище підносили бойовий дух воїнів Червоної Армії і жителів міста, запалювали їх на боротьбу з ворогом. Свідченням цього є надрукований в газеті «Пролетарська правда» за 17 вересня лист від бійців і командирів військової частини, укомплектованої киянами, де вони писали: «Щоденно читаючи газети, ми дізнаємося, що наше місто живе кипучим, повнокровним життям. Скрізь тут кипить робота. Сім'ї наші оточені повсякденною любов'ю і піклуванням. Все це надає нам ще більше сил і бадьорості, запалює нас на дальшу боротьбу з ненавистним ворогом до повного його розгрому».

Особливого значення в ті дні набувала пропаганда ратних подвигів захисників міста, поширення їх бойового досвіду, нагромадженого в ході боїв з ворогом. Передові статті, огляди листів, добірки матеріалів друкувались на сторінках газет під рубриками «На фронтах Вітчизняної війни», «Партійне життя», «Листи з фронту» та інші, що присвячувались піхотникам, льотчикам, артилеристам, комісарам і командирам частин і підрозділів. 31 липня 1941 р. республіканські газети «Комуніст» і «Советская Украина» розповіли читачам про бойові дії 99-ї стрілецької дивізії, червонофлотців Дніпровської флотилії та інших частин і з'єднань Червоної Армії. 24 серпня «Комуніст» підготував сторінку про один день оборони Києва. Військові кореспонденти розповіли про бойові дії мінометників, артилеристів, піхотинців і зв'язківців. «Серед бійців — уроженці, жителі цього міста, — писала газета в цьому номері. — Як люблять вони його, ці гористі, зелені вулиці, ці запашні парки над широкою рікою... Вони люблять його як частину своєї Вітчизни, як старовинне вільнолюбиве місто, що ніколи не схилило перед ворогами своєї золотавої голови».

Крім того, «Комуніст» підготував серію парисів, зокрема, «Дума

²⁰ Комуніст, 1941, 28 серп.

²¹ Советская Украина, 1941, 24 авг.

про комісара», «Політрук Крилов» та інші, в яких розповідалось про політичних бійців партії, що завжди знаходилися в перших рядах, своїм прикладом запалювали воїнів на героїчні подвиги. Тільки з 20 по 28 серпня 1941 р. газета вмістила майже 70 кореспонденцій, нарисів і репортажів з діючої армії*.

«Советская Украина» розповіла про досвід оборонних боїв частини, де командиром був полковник Герасимов. Ця частина, тримаючи оборону вздовж Дніпра, не дала змоги противнику форсувати річку. В забезпеченні успіху бойових операцій, вказувалося в кореспонденції, велике значення відіграли добре побудована оборона, а також особисті якості бійців: відвага, безстрашність, презирство до смерті і винахідливість²².

«Пролетарська правда», розповідаючи про бойові дії народних ополченців, про їх досвід, набутий за дні війни в безперервних боях, разом з тим попереджала, що «було б величезною помилкою хоч на хвилину заспокоїтись на досягнутому. Попереду ще величезна робота по дальшій організації полків народного ополчення, по напруженому військовому навчанню. Партійні, комсомольські, тсоавіахімовські організації міста і області повинні вважати роботу по піднесенню боєздатності народного ополчення одним з найважливіших своїх завдань в обороні Вітчизни»²³.

У першій половині вересня 1941 р., незважаючи на героїчний опір Червоної Армії, гітлерівським військам удалось форсувати Дніпро і замкнути оточення значної частини військ Південно-Західного фронту. Але і в цих складних умовах радянські воїни, бійці народного ополчення, все населення Києва продовжували героїчно захищати місто, яке стало фортецею, аж до наказу Верховного Головнокомандування залишити місто.

5 вересня «Комуніст», «Советская Украина» вийшли на 4-х сторінках під лозунгом: «Слава червоним бійцям, героїчним оборонцям Києва! Слава мужнім громадянам нашої чудесної столиці!» Увесь номер був присвячений Києву, його людям, його захисникам. Це були останні номери республіканських газет, що вийшли в Києві перед їх евакуацією до Харкова.

У тяжких умовах в Києві продовжувала працювати «Пролетарська правда». Вона виходила регулярно, з її сторінок продовжували лунати заклики: «Все для фронту!», «Київ є і буде радянським» та інші. Газета висвітлювала героїзм і мужність радянських воїнів, бійців народного ополчення, розповідала про комуністів і комсомольців, що грудьми стали на захист рідного міста. Невеликий редакційний колектив (усього 4 літпрацівники, на чолі з відповідальним редактором В. Григоровичем²⁴) прагнув, щоб кожна опублікована стаття, нарис чи невелика замітка давали конкретний матеріал для політичної і виховної роботи серед захисників міста.

У другій половині вересня 1941 р. становище захисників Києва ставало все тяжчим. Розлючені героїчним опором воїнів Червоної Армії і ополченцями, фашисти рвалися до міста, але всюди вони зустрічали відчайдушний опір. 17 вересня вийшов останній номер обласної газети «Пролетарська правда» — бойового органу київських комуністів. Всього з 24 червня по 18 вересня, тобто до наказу про зняття основних сил радянських військ з правобережних рубежів, вийшло 79 номерів газети загальним тиражем близько 2,5 млн. примірників.

Центральні, республіканські, обласні і фронтові газети постійно висвітлювали боротьбу радянських воїнів і трудящих міста-героя проти фашистських загарбників, з їх сторінок вони черпали нові сили для боротьби з ворогом, завдяки пресі весь радянський народ знав про муж-

* Підрахунки автора.

²² Советская Украина, 1941, 12 авг.

²³ Пролетарська правда, 1941, 11 вер.

²⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 4, л. 50.

ність і стійкість захисників міста. «По всій нашій Батьківщині,— писала в передовій статті «Правда» про героїчну оборону наших міст,— мільйони людей щоденно прокидаються з думкою про Ленінград, Київ, Одесу. Про них перші турботи. Ми живемо разом з ними, їхніми почуттями, їхніми думками. До нас щоденно доноситься їхній голос, сповнений енергії, бадьорості, впевненості в перемозі. Вони знають, що з ними вся країна. Вони сильні всенародною підтримкою. Це перетворює міста на грізні фортеці»²⁵.

Таким чином, під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету, обкому і міськкому КП(б)У партійно-радянська преса внесла гідний вклад у мобілізацію зусиль воїнів Червоної Армії і трудящих в оборону міста Києва. Газети «Комуніст», «Советская Украина», «Пролетарська правда» проводили велику організаторську та ідейно-політичну роботу серед воїнів укрпайрону і бійців народного ополчення, виховували в них високі морально-політичні якості, ненависть до лютого ворога, мужність і стійкість у боях, готовність до останньої краплі крові захищати столицю УРСР, Радянську Вітчизну, великі завоювання Жовтня.

Публікація матеріалів, що розповідали з якою великою увагою слідкував увесь радянський народ за мужньою боротьбою киян, про трудове, бойове і творче життя міста, революційний порядок у ньому, а також сам факт щоденного виходу газет у Києві підносили морально-політичний стан його захисників, зміцнювали впевненість у перемозі над ворогом, були найкращим засобом викриття брехні фашистської пропаганди. Партійно-радянська преса була одним із найважливіших засобів, спираючись на які, Комуністична партія перетворила Київ на протязі 73-х днів у неприступну фортецю для гітлерівців.

²⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Докум. и матер. в трех томах. К., 1980. Т. 1, с. 119.

Проти буржуазної фальсифікації історії

І. С. ХМІЛЬ (Київ), О. М. МАЙБОРОДА (Київ)

ДЕЯКІ ПИТАННЯ АНТИНАУКОВИХ ТЛУМАЧЕНЬ СУЧАСНОЮ БУРЖУАЗНОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Одним з об'єктів буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії СРСР є історія Київської Русі, увага до якої на Заході в останні роки значно підвищилася. Ототожнюючи Давньоруську державу з Україною, що є повторенням горезвісної «теорії» М. Грушевського, його буржуазно-націоналістичні епігони, які підвищуються в системі західного «українознавства», продовжують обстоювати хибні версії про належність так званої «України-Русі» до «західної цивілізації» на противагу начебто «азійській» приналежності Росії. Тенденція поставити розвиток південно-західних земель Русі, на яких сформувалася Україна, у залежність від Заходу простежується і в працях буржуазних учених.

Виявлення методологічної неспроможності цих «теорій» пов'язане з дослідженням взаємозв'язків між історичними концепціями, створеними попередніми буржуазними школами, і сучасною західною історіографією. Певний інтерес у цьому плані становить розгляд дифузійнізму* — в минулому однієї з найвпливовіших в етнографії Заходу течій, виникнення якої відбивало методологічну кризу буржуазної науки

* Від лат. «diffusio» — буквально «поширення, розлиття, розтікання». Наприклад, дифузія газів, рідин у фізиці.

кінця XIX — першої третини XX ст. В основі дифузійністських шкіл лежала неправомірна, абсолютизована підміна понять еволюції, історичного прогресу, соціально-економічного розвитку поняттям культурної дифузії, тобто просторового пересування культурних явищ і цілих культур*.

З розвитком історичної науки дифузійністські школи виявили свою методологічну неспроможність і були піддані справедливій критиці¹, в тому числі й з боку західних учених. Проте вплив дифузійнізму ще й досі дає себе знати у широко розповсюджених серед буржуазних учених поглядах на всесвітню історію як історію різнорідних культурних зон. Ці погляди в західній історіографії знаходять свій вираз у концепціях «євразійського характеру російської культури», «конфлікту західної і східної культур», «локальних культур», «взаємовпливу цивілізацій» (де вплив поширюється головним чином із Заходу на Схід) і т. п.².

Гносеологічний зв'язок між сучасними буржуазними та буржуазно-націоналістичними тлумаченнями історії Київської Русі і дифузійнізмом минулого** особливо чітко простежується в таких питаннях, як історичні передумови утворення Давньоруської держави, в тому числі етногенез слов'ян, етнічний склад населення та джерела культури Київської Русі.

Широко розповсюджені серед представників західного «українознавства» органічно зв'язані з дифузійністськими теоріями погляди, згідно з якими історичний розвиток на території сучасної України, починаючи від часів первісно-общинного ладу, постійно визначався насамперед географічними факторами. Ідеалістична за своєю суттю гіпертрофія природних умов, географічного положення Давньоруської держави бере початок у 20—30-х роках XX ст., коли дифузійнізм дістав найбільше поширення в буржуазній історіографії Заходу. Саме тоді такі ідеологи буржуазного націоналізму, як С. Рудницький, О. Терлецький, Ю. Липа та інші, виводили залежність українців, їх психічного складу та історії від географічних умов, посилаючись при цьому на ідеї попередника дифузійнізму Ф. Ратцеля про географічну детермінованість культури того чи іншого народу, зумовленість його антропологічного складу природничими факторами***. І хоч сам засновник антропогеографії вважав, що різниця в культурі народів поступово зникає, положення його теорії буржуазні націоналісти використовували саме для обґрунтування споконвічної «відрубності» українського народу.

Таку ж лінію продовжують і сучасні буржуазно-націоналістичні автори, які повторюють ідеї про залежність розвитку національної

* Критика дифузійнізму не означає заперечення явищ дифузії окремих елементів культури. Ці явища добре відомі в етнографії, і їх існування не викликає ніякого сумніву.

¹ Критику дифузійнізму див.: Александренков Э. Г. Диффузионизм в зарубежной западной историографии.— В сб.: Концепции зарубежной этнологии: Критические этюды. М., 1976; Токарев С. А. История зарубежной этнографии. М., 1978.

² Див.: Миронов Б. Н. Некоторые схемы истории СССР в зарубежной западной историографии.— В сб.: Критика новейшей буржуазной историографии. Л., 1976.

** Стосовно сучасного дифузійнізму мова йде не про течію, а про її «рецидив». що в тій чи іншій формі трапляються в працях західних учених. Звичайно, буржуазні автори не називають себе прихильниками дифузійнізму, в зв'язку з чим варто нагадати, що дифузійністи навіть у період своєї популярності не називали проповідуваного ними напрямку цим терміном, який вперше почали вживати їх критики.

*** Сам Ф. Ратцель ще не був дифузійністом у повному розумінні цього слова, але висловлені ним ідеї про незалежність історії культури від історії народів були згодом гіперболізовані дифузійністами і набрали потворних форм. Ці ідеалістичні погляди дістають своє продовження і в працях сучасних буржуазних істориків, які вважають, що культура є автономною від суспільства, «перенесення культурних систем» характеризують як «одну з пайважливіших подій історії», а джерелом культури називають «дух творчої ініціативи». (Див., наприклад: Florovsky G. The Problem of Old Russian Culture.— Slavic Review, 1962, N 1).

культури і цивілізації, еволюції соціальних, економічних та політичних інститутів народу від умов «місцевості і ґрунту»³. Гіперболізація природничо-географічних умов у процесі утворення Давньоруської держави в працях буржуазних «українознавців» Заходу переходить у суто геополітичні доктрини*, в яких весь історичний процес на території України пояснюється її нібито особливим географічним положенням⁴. На потребу ідеологічним настановам буржуазного націоналізму географічні кордони неправомірно ототожнюються з політичними та етно-культурними і оголошуються зонами протилежного культурного розвитку. Тому, за логікою націоналістів, культура, що виникла в певному природному середовищі, поширюється такою мірою як це дозволяють географічні умови. Ці погляди покладено в основу буржуазно-націоналістичних концепцій етногенезу українців, де різною мірою повторюються теоретичні та методологічні принципи дифузійонізму.

Зокрема, теорія культурних кругів відомого дифузійоніста Ф. Гребнера** ще в 20—30-ті роки була взята на озброєння націоналістичним «фахівцем» з проблеми походження українського народу В. Щербаківським як методологічна основа для визначення предків українців. Головним етнічним субстратом, що став основою українського народу, В. Щербаківський вважає малоазійське круглолобове населення, яке ще в добу неоліту прийшло з Месопотамії, віднесеної ним до гребнерівського матриархального культурного круга примітивного землеробства. Всю ранню історію Східної Європи, в тому числі таку важливу проблему виникнення Київської Русі, як етногенез слов'ян, він зводив до взаємодії окремих культурних кругів***, повністю ігноруючи соціально-економічні процеси, що відбувалися в первісному суспільстві. Окреслюючи кордон слов'ян по лінії Трансільванія—Румунія—Україна, В. Щербаківський штучно розмежує південний захід і північний схід Східної Європи на дві протилежні культурні зони, з яких начебто тільки перша стала ареною розвитку слов'ян від так званої антської держави до початків «України-Русі». «Ідеї» В. Щербаківського, особливо ті з них, що проголошували Месопотамію колыскою східно-європейського слов'янства, охоче повторював Ю. Липа, який «додав» до малоазійського «субстрату» ще два «первні» — еллінський і готський.

Погляди В. Щербаківського й понині являють собою один з наріжних каменів буржуазно-націоналістичних трактувань давньої історії нашої країни та виникнення Київської Русі. Сучасних adeptів українського буржуазного націоналізму продовжують приваблювати філософствування цього «теоретика» про культурні круги як «константи у світовій людській історії», а також його погляди на історію як на «вплив спадщини імпульсів, передрозміщення і тенденції, які беруть свій початок у глибокій давнині». На цій запозиченій у дифузійоністів

³ Chirovsky N. Old Ukraine: It's Socio-economic History prio to 1781. Madison, New Jersey, 1963, p. 9; Harscave S. Russia: A History. Chicago — New York, 1959, p. 9.

* Про близькість антропогеографії до геополітики свідчить той факт, що сам Ф. Ратцель був одним з пропагандистів геополітичних ідей у Німеччині наприкінці XIX ст.

⁴ Про роль і місце геополітики в «українознавчих» концепціях див.: Варварцев М. М. Геополітичні схеми в буржуазних фальсифікаціях історії України. — УІЖ, 1980, № 2.

** Ф. Гребнер намагався звести всю різноманітність людської культури до одиноких разових явищ. Кожний культурний факт, за Ф. Гребнером, з'являється лише один раз в історії в певному місці, належачи з самого початку до якоїсь однієї культури, і потім поширюється разом з нею по різних країнах. Усю людську культуру він ділив на культурні круги із своїми центрами.

*** У відповідності з гребнерівською методою В. Щербаківський ділив територію України на п'ять культурних кругів: трипільський мальованої кераміки, середземноморський, примітивний автохтонний, а також скандинавський і гребінцевої кераміки. Від «змішування» перших трьох нібито й «витворилися» слов'яни.

хибний методологічній основі побудовані тлумачення про «автохтонне українське населення», яке начебто вже в період неоліту мало риси, що повністю відрізняли його від інших східнослов'янських народів. Тим самим робляться спроби заперечити наявність загальнослов'янської прабатьківщини і факт розселення слов'ян на території Східної Європи.

Нашим ідейним ворогам це потрібно для того, щоб довести відсутність спільного походження східнослов'янських народів, близькості їхніх культур, історії, етнічних ознак⁵.

Радянською наукою вже давно встановлено об'єктивну картину антропологічного розвитку народів Східної Європи, яка повністю спростовує буржуазно-націоналістичні концепції. Не відкидаючи можливості певних середземноморських впливів, радянські вчені вказують насамперед на місцеві мезолітичні племена як на основу давнього населення території Української РСР⁶. Процес формування слов'ян був надзвичайно складним і охоплював велику кількість племен на широкій території. Його сутність полягала не в «змішуванні» окремих «культурних кругів», а у виділенні праслов'янського етно-лінгвістичного масиву з індоєвропейської спільності. Серед радянських учених існує кілька точок зору на цю проблему, однак усі дослідники одноставні в тому, що вирішальну роль в історичних процесах, у тому числі етногенетичних, відігравав спосіб виробництва. Постійний розвиток продуктивних сил первісного суспільства сприяв зростанню чисельності населення, в міру чого «...плем'я розпадається на кілька племен»⁷. Процеси етнічного роз'єднання були домінуючими у первісну епоху, породжуючи міграції племен, їх перегрупування, а відтак — і зміни в етнічній карті того часу.

Це важливе теоретичне положення знайшло своє відображення в новій концепції передісторії Київської Русі, з якою виступив академік Б. О. Рибаків⁸. Він запропонував цілісну схему слов'янського етногенезу, початком якого стало розселення скотарських племен з культурою «шнурової кераміки» і виділення внаслідок цього праслов'янського етнічного масиву у вигляді досить однорідної тшинецько-комаровської культури. Розселення скотарських племен і формування праслов'янської спільності свідчить, що, незважаючи на певну залежність історії людства від географічного середовища, останнє не може бути вирішальним фактором в етногенетичних процесах і визначати близькість або віддаленість культур різних народів.

Тенденція поділу Східної Європи на дві протилежні зони залишається панівною в західній історіографії і при розгляді питань, пов'язаних з висвітленням подій VIII—IX ст., що завершилися утворенням Давньоруської держави. Головна методологічна помилка дифузійоністів — ставити розвиток суспільства у залежність від поширення культури або одного з її компонентів — повторюється, наприклад, у тлумаченнях давньої історії Східної Європи сучасними норманістами О. Пріцаком і Г. Пашкевичем.

Суть своєї «теорії» О. Пріцак виклав у лекції, з якою виступив у жовтні 1975 р. з нагоди вступу на посаду керівника кафедри історії України при Гарвардському університеті (США). Відправною в його

⁵ Критику сучасних фальсифікаторів процесу слов'янського етногенезу див.: Котляр М. Ф. Історичне минуле українського народу в інтерпретації буржуазно-націоналістичної історіографії.— В кн.: Буржуазний націоналізм — знаряддя ворогів соціального прогресу і міжнародної розрядки. К., 1979.

⁶ Див.: Зиневич Г. Д. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967; Дяченко В. Д. Антропологичний склад українського народу. К., 1965; Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. М., 1969.

⁷ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 151.

⁸ Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (Тезисы).— История СССР, 1981, № 1, 2.

схеми є антинаукова теза про те, що кожний народ одержує історичну свідомість ззовні⁹. Виходячи з цього, він і шукає вихідну точку історичного процесу*.

Історія, за О. Пріцаком, бере свій початок у Месопотамії, звідки вона за допомогою греків та римлян поширилася по всьому середземноморському басейну, де утворилася цивілізація *Mare Nostrum*.

Так було випадено перший культурний круг, з якого нібито й розвинулася загальнолюдська цивілізація. Сфера *Mare Nostrum*, за ідеалістичними твердженнями автора цієї «концепції», створила свій «колоніальний дублікат» — економіко-культурну сферу *Mare Balticum*, у межах якої опинилася і Східна Європа.

Головною силою, що визначала розвиток подій у сфері *Mare Balticum*, О. Пріцак вважає «кочовиків моря» — вікінгів. Останні, мовляв, були найняті компанією по торгівлі рабами, яка називалася *Rus*. Виникла вона, за твердженнями цього автора, у Римській Галлії, поблизу міста Роде. Його давня назва, як трактує О. Пріцак, не наводячи, до речі, жодного документального джерела, *Rutenicis* походить від кельто-латинського *Ruteni*, або *Ruti*. Переробити *Ruti* на давньофранцузьке *Rusi* і давньогерманське *Ruzzi*, звичайно, не становило великих труднощів.

Отже, назву Русь, за твердженням буржуазно-націоналістичного ідеолога, принесли варяги, які, перебуваючи на службі у компанії *Rus*, займалися у Східній Європі полюванням на рабів. У зв'язку з цим О. Пріцак «виправляє» відому з арабських джерел назву слов'янського населення *saqaliba* на «більш правильну» — *saqlab* (або *sclav*), що означає «раб». Отже, східне слов'янство перших століть нашої ери, за розумуваннями буржуазного націоналіста, — це багатоплемінна маса, нездатна до власного розвитку, і тільки, мовляв, поява варягів дала поштовх до її етнічної консолідації¹⁰.

Після занепаду аварської і хозарської імперій, як вважає О. Пріцак, під впливом Візантії на історичну арену виходить Київ, внаслідок чого настала «нова доба» в історії Східної Європи, що поклала «початок культурної консолідації Русі та її націоналізації»¹¹. Головними факторами цього процесу, на його думку, були «церква і слов'янський обряд», які із занепадом незалежної дунайсько-болгарської держави «залишилися... без власника». Ідеалістично трактуючи розвиток культури, відриваючи її від народу, від певного суспільства, націоналістичний автор пояснює становлення давньоруської культури тим, що Київ зміг негайно присвоїти собі культурну сферу, тобто слов'янський обряд, який дав початок Руській землі¹².

Така ж гіперболізація ролі релігії в житті давньої Русі властива й Г. Пашкевичу¹³, який ототожнює поширення назви Русь з території Київського, Переяславського і Чернігівського князівств на всю Давньоруську державу¹⁴ з поширенням християнської релігії і ставить знак рівності між поняттями «Русь» і «православний обряд».

⁹ Pritsak O. The Origin of Rus'. The Russian Review, 1977, N 3, p. 254.

* Ідею про існування єдиного центру людської цивілізації висували ще в 20—30-ті роки дифузійністи Г. Еліот-Сміт і У. Перрі. Таким центром, на їхню думку, був Єгипет, звідки цивілізація пачебто «розлилася» по всій земній кулі. У. Перрі вважав, що культурне зростання будь-якого народу можливе не шляхом самостійного розвитку, а винятково через запозичення більш високої культури, яку принесе хто-небудь з іншого місця. Тут дифузійнізм дійшов до своєї крайньої точки, до абсурду. Власне, саме в ході критики цієї теорії і виникла назва «дифузійнізм».

¹⁰ Pritsak O. Op. cit., p. 255—264.

¹¹ Ibid., p. 270—271.

¹² Ibid., p. 271—272.

¹³ Paszkiewicz H. The Making of the Russian Nation. Chicago, 1963.

¹⁴ Про вужке і широке значення терміна «Руська земля» див.: Насонов А. Н. Русская земля и образование территории Древнерусского государства. М., 1951; Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953; Рыбаков Б. А. Образование Древнерусского государства. М., 1955.

Логічна побудова Г. Пашкевича складається з двох частин. По-перше, він намагається довести, що давньогрецьке слово «етнос», якому відповідає літописне слово «язик», означає релігію. Оскільки ж вираз «руський язик» вживався в літописах і на означення всієї країни, «землі», він висунув ще одну тезу: під терміном «земля» слід, мовляв, розуміти не що інше, як сферу поширення релігії*. Виходячи з цього, утворення Київської Русі Г. Пашкевич пояснює тим, що після занепаду варязьких елементів, яких він вважає засновниками державності східних слов'ян, з Києва поширилася нова, церковна назва — «Русь».

Отже, складні соціально-економічні процеси, що відбувалися в Східній Європі і привели до утворення Давньоруської держави та формування її культури, підмінюються «розлиттям» релігії з одного центру**. При цьому культура Київської Русі зводиться до релігійних книг, храмів та інших церковних атрибутів, запозичених у Візантії. Що ж до етнічного складу давньої Русі, то він, мовляв, на зразок Візантії являв собою лише конгломерат різних племен, яких, крім релігії, нічого не об'єднувало¹⁵.

Заперечуючи розселення слов'ян на північному сході Європи, Г. Пашкевич фальсифікує і проблему етнічної належності трьох східно-слов'янських народів. Якщо українці й білоруси — це, на його думку, східні слов'яни, то росіяни — нібито, фінське плем'я меря, яке, опинившись у своєрідному релігійному оточенні, прийняло мову слов'ян та деякі елементи їх більш високої культури, що йшла разом з релігією з південного заходу¹⁶. Так «неупереджений і об'єктивний історик» (за якого він намагається себе видати) Г. Пашкевич фактично прийшов до постулатів українських буржуазних націоналістів, повторюваних ними ще з кінця минулого століття, і неспроможність яких уже доведена об'єктивною наукою.

Безглуздість концепцій Г. Пашкевича і О. Прицака настільки очевидна, що навіть представники західної історіографії скептично поставилися до них. Глибокий сумнів в історичній достовірності положень книги Г. Пашкевича висловили А. Стоукс, В. Терас, М. Андрусак та інші західні автори¹⁷. Що ж до «праці» О. Прицака, то найбільш точно оцінив її англійський учений Д. Уїлсон, назвавши його опус абсурдом¹⁸. Навіть у націоналістичній пресі висловлювався подив з приводу тієї «відваги», з якою О. Прицак надрукував свою статтю. Звичайно, політичне кредо буржуазно-націоналістичних авторів цих критичних зауважень є таким самим, як і кредо О. Прицака, — відверта антирадянщина.

У працях радянських істориків, насамперед Б. Д. Грекова, В. В. Мавродіна, А. М. Насонова, Б. О. Рібакова, М. М. Тихомирова,

* З методологічної точки зору вся логічна побудова Г. Пашкевича — типовий зразок «criticisio principii» (постулювання підстави), коли в основу доказів покладено тезу, яка сама ще потребує доведень. Свою початкову тезу «етнос=«язик»=релігія» він намагається обґрунтувати тим, що «руський язик» — це територія Руської землі у широкому значенні, на якій поширилося християнство. Однак тотожність понять «земля» і «релігія» він обґрунтовує за допомогою першої тези. Це пемнуче призвело його до «circulus vitiosus», і вибратися з цього хибного кола він не може.

** До гіперболізації ролі релігії в житті Київської Русі постійно вдаються й ті буржуазні та націоналістичні автори, які не вважають себе норманістами. Особливо виразно це виявилось в працях М. Чубатого. Він, зокрема, намагається протиставити українців росіянам, які нібито отримали від перших разом з релігією і складові елементи культури. «Космополітична і міська» культура Києва протиставляється «монолітній» культурі північного сходу також у працях Дж. Біллінгтона. Дж. Флоровський, протиставляючи культури Києва, Твері, Москви, Новгороду і т. д., заперечує існування єдиної Давньоруської держави, вважаючи християнську релігію єдиним, що зв'язувало ці «локальні культури» (Billington J. Images of Moscow.— Slavic Review, 1962, N 1; Florovsky G. The Problem of Old Russian Culture.— Ibid.).

¹⁵ Paszkiewicz H. Op. cit., p. 241—242.

¹⁶ Ibid., p. 247.

¹⁷ The Slavonic and East European Review, 1965, N 101; Slavic Review, 1966, N 2; The Slavonic and East European Journal, 1967, N 1; The Ukrainian Quarterly, 1967, № 2.

¹⁸ The Slavonic and East European Review, 1978, N 1, p. 156.

Л. В. Черепніна та інших, всебічно розкрито соціально-економічний і політичний розвиток східних слов'ян, що завершився утворенням Давньоруської держави, глибоко вивчені джерела культури Київської Русі, міститься багатий фактичний матеріал, який повністю сиростовує антинаукові домисли буржуазних і буржуазно-націоналістичних авторів.

Аналіз джерел дав радянським ученим можливість відтворити картини розселення давніх східнослов'янських племен, довести їхню етнічну близькість¹⁹. Розвиток цих племен зумовлювався не зовнішніми (хоча й вони відігравали певну роль), а насамперед внутрішніми факторами. Як відзначав Ф. Енгельс, «держава аж ніяк не являє собою сили, ззовні нав'язаної суспільству»²⁰. Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, виділення ремесла, зростання торгівлі та грошового обігу, виникнення міст, майнове розшарування, поява класів феодалів і залежних селян — такими були основні віхи в історії Східної Європи VIII—IX ст., що привели до утворення Київської Русі.

Що ж до варязьких воїнів і купців, яким західна історіографія віддає пріоритет у становленні державності давніх слов'ян, то їхнє перебування на Русі не викликає сумніву, але незаперечним є й той факт, що слов'янська феодальна знать, у руках якої зосереджувалася влада, дуже рідко використовувала неслов'янський елемент в адміністративному апараті молодій державі. Це дає всі підстави для висновку, що вже на тій, початковій стадії її формування існувала певна давньоруська етнічна спільність, яку скріплювали не норманни, а слов'янський феодальний клас, що народжувався²¹.

Абсолютно необгрунтованими є й твердження про вирішальну роль релігійної ідеології в утворенні Давньоруської держави. В основі цього процесу лежало не поширення християнського вчення з Києва, а могутні економічні зрушення, що відбулися в другій половині першого тисячоліття на східноєвропейській рівнині (поширення землеробства серед скотарських та мисливських племен, утворення ремісничо-торговельних центрів) і сприяли етнічній консолідації східних слов'ян²².

Отже, паралель між Візантійською імперією і Київською Руссю, які нібито були однаковими «конгломератами багатьох племен і народів»²³, є антинауковою. Справді, до складу Київської Русі входили понад два десятки різномовних народів. Проте, на відміну від Візантії, яка підкорила 20 народностей і де греки являли собою меншість, «Давньоруська держава мала економічно, політично й етнічно пануюче ядро, населене давньоруською народністю»²⁴. Прогресивний вплив, що його справляла власне Русь на підвладні народи, не викликає сумніву. Довговічність держави східних слов'ян і була зумовлена цією особливістю її структури, а не силою релігійних почуттів населення, як це намагаються довести на Заході.

Питання про роль християнської релігії у формуванні давньоруської народності та в розвитку її культури широко висвітлене в радянській історичній науці. Запровадження християнства на Русі було зумовлено не тим, що воно виявилось «без власника», а зміною ідеології всього давньоруського суспільства, головним чином його панівної верхівки, що диктувалося внутрішніми причинами. До них слід насамперед віднести розвиток феодальних відносин, зміцнення державності, виникнення й еволюцію феодального права. Запровадження християнст-

¹⁹ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971.

²⁰ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 164.

²¹ Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965, с. 88.

²² Там же, с. 91.

²³ Paszkiewicz H. Op. cit., p. 244.

²⁴ Древнерусское государство и его международное значение, с. 81.

ва диктувалося також остаточним об'єднанням у єдину державу всіх східних слов'ян, а разом з ними й тих неслов'янських племен, що органічно злилися з Руссю²⁵.

Звичайно, не можна повністю відкидати роль релігії в етнічних процесах, що мали місце в Київській Русі. Церква, «...як найбільш загальний синтез і найбільш загальна санкція існуючого феодального ладу»,²⁶ відіграла позитивну роль в об'єднанні роздроблених слов'янських земель, допомагаючи ламати родоплемінні кордони. Тому етнічні процеси в Давньоруській державі, як і всі історичні процеси середньовіччя, мали релігійне забарвлення, і руський, що протиставляв себе язичникам, нерідко називав себе християнином, визначаючи тим самим свою етнічну належність²⁷. Але й тут головним для нього була належність до держави, в якій християнську релігію сповідала більшість населення. Саме Давньоруська держава, що виникла в результаті соціально-економічних процесів і сама керувала ними, була найважливішим етноінтегруючим фактором, відкриваючи шлях до політичного, економічного та культурного взаємообміну між населенням різних частин Русі, чим сприяла їхньому змішуванню й консолідації.

Суперечать історичним даним і погляди тих західних авторів, які, намагаючись довести залежність культурного розвитку південно-західної частини Русі від зовнішніх впливів, висувають чи не єдиним джерелом давньоруської культури культуру Візантії. Безумовно, применшувати роль останньої у цій справі значило б грішити проти історичної істини. Як вказував К. Маркс, «кожна нація може і повинна вчитися у інших»²⁸. Певний період «учнівства» пройшла й давньоруська народність. Успадкувавши традиції античної культури, Візантія, насамперед через християнство як панівну форму ідеології, познайомила Київську Русь з досягненнями давньогрецької філософії, сприяла зростанню інтересу її передових діячів до історії, явищ природи, до інших народів, справила певний вплив на розвиток монументальної архітектури і живопису тощо.

Проте було б іншою крайністю забувати, що «культура найдавнішої Руської держави спиралася на попередній досвід і традиції культури східнослов'янських племен»²⁹, що шукати джерела давньоруської культури треба насамперед у ранній історії слов'янства.

Дохристиянська основа культури східних слов'ян ґрунтовно доведена у книзі академіка Б. О. Рибакова «Язычество древних славян» (М., 1981). Використані її автором фольклорні джерела, пам'ятки народного мистецтва, етнографічний матеріал яскраво ілюструють, по-перше, високий культурний рівень слов'ян докиївських часів, а по-друге, — спорідненість культури на всій слов'янській території. Про величезну роль дохристиянського пласту в культурі східнослов'янських народів свідчать і спостереження етнографів, які встановили переважання аж до кінця ХІХ ст. язичницьких вірувань у східнослов'янській виробничій обрядовості, тобто в тому компоненті традиційно-побутової культури, який пов'язаний з найважливішою сферою життя селянина — матеріальним виробництвом. При цьому відзначається спорідненість даного культурного компонента в усіх східних слов'ян³⁰.

Візантійські культурні впливи не зруйнували самотнього харак-

²⁵ Мавродин В. В. Указ. соч., с. 145.

²⁶ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

²⁷ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности и нации. М., 1958, с. 39—40.

²⁸ Маркс К. Капітал: Критика політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 12.

²⁹ Воропін Н. Н., Тиханова М. А. Пути развития русской культуры X—XIII вв.— В кн.: История культуры древней Руси. М.— Л., 1951. Т. II, с. 511.

³⁰ Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX—начала XX века. М., 1957; Чичеров В. И. Зимний период русского земледельческого календаря XVI—XIX вв.— Краткие сообщения Института этнографии, т. VIII, 1949.

теру східнослов'янської культури. Так звана старослов'янська мова (македоно-болгарський діалект слов'янської мови), яка використовувалася в церковному обряді, дуже швидко втратила своє «давньо-болгарське обличчя». Вона не підходила для означення простих понять, пов'язаних з життям та побутом народу, і неминуче змушена була ввійти в слідунок з давньоруською літературною мовою, що склалася на місцевій східнослов'янській основі³¹.

Грамота сама по собі не була новиною для східних слов'ян. З договорів Олега 911—912 рр. відомо, що давня «дружба» між Візантією і Руссю була «многажды» підтверджувана «не только словом, но и писаньем»³². Існування писемності у слов'ян підтверджується й дослідженнями в галузі історії та археології, і, хоч багато питань все ще залишаються нез'ясованими остаточно, нагромаджений матеріал проливає світло на процес переходу від так званого протослов'янського письма до кирилиці³³.

Кам'яне будівництво, викликане культовими вимогами, справді являло собою великий крок вперед в розвитку архітектури. Проте цей крок був би неможливий без наявності давньої будівельної культури, глибоких художніх традицій, що існували на Русі. Так, арабський автор Ібн-Фадлан сам був свідком будівельної майстерності русів. Новгородські майстри вже наприкінці X ст. зуміли побудувати тринадцятиверхий дерев'яний собор Софії. Отже, можна сміливо стверджувати, що давньоруське будівельне мистецтво ще до знайомства з кам'яною архітектурою Візантії виробило своєрідні композиційні прийоми та естетичні ідеали*. Свідченням цього є Софійський собор у Києві, при спорудженні якого руськими зодчими було творчо перероблено візантійську спадщину і сміливо використано власні художні ідеї та принципи. Зокрема, цілком вірогідно, що виразна ступенева пірамідална композиція Софії є результатом саме давньоруських будівельних традицій³⁴.

На давньослов'янській основі розвивалося й мистецтво Київської Русі. Мистецька майстерність стародавніх слов'ян була тісно пов'язана з язичницькими віруваннями і знайшла своє відображення у предметах побуту, знаряддях праці, зброї³⁵.

Все це є свідченням того, що рівень розвитку культури Давньоруської держави давав можливість черпати окремі елементи з передової на той час візантійської культури. У зв'язку з цим не можна не погодитися з такою думкою: «Не тому починався прогрес тієї чи іншої відсталого східної країни, що були прогресивні зовнішні «західні впливи», а самі впливи ставали можливими, тому що починався зумовлений внутрішніми економічними і соціальними зрушеннями прогрес даної країни»³⁶.

Ідеї про визначальну роль візантійських впливів на Південно-Західну Русь, за допомогою яких «обгрунтовується» належність України до західноєвропейської культурної сфери, переслідують далекосяжні політичні цілі. Протиставляючи джерела розвитку західної

³¹ Черных П. Я. Язык и письмо.— В кн.: История культуры древней Руси, т. II, с. 124—128.

³² Там же, с. 135—136.

³³ Энштейн Е. М. О времени происхождения русской письменности.— Учен. записки ЛГУ. Серия ист. наук, 1947; Арциховский А. В. Введение в археологию. М., 1947; Лихачев Д. С. Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы.— Вопросы истории, 1951, № 12.

* Кам'яне будівництво само по собі не було новиною для київських майстрів, які ще в першій половині X ст. звали князівський палац, і, як зазначав літопис, «бе бо ту терем камен» (Асеев Ю. С. Джерела: Мистецтво Київської Русі. К., 1980, с. 38).

³⁴ Воронин Н. П., Каргер М. К. Архитектура.— В кн.: История культуры древней Руси, т. II, с. 245—249.

³⁵ Асеев Ю. С. Назв. праця, с. 30—31.

³⁶ Карягин Ю., Плимак Е. Мистер Кон исследует «русский дух». М., 1961, с. 26.

культури, до якої зараховується й українська, і культури Росії, фальсифікатори намагаються таким чином протягти концепцію, згідно з якою все, що було створено найкращими представниками російського народу, насамперед лєнінське вчення, нібито є чужим для українців. Ця ідея проходить лейт-мотивом через усі писання «радянологів».

Звернення сучасної західної історіографії до ідей дифузїонїзму в тлумаченні історії Київської Русі є ще одним свідченням дальшого поглиблення ідейної кризи історичної науки Заходу, неспроможності буржуазних учених дати об'єктивну картину історичного процесу в минулому. Ігнорування представниками західної історіографії внутрішніх факторів розвитку тієї чи іншої країни, як і гіперболїзація зовнішніх впливів, веде до подїлу народів на «продуцентів» культури і «споживачів», яким нібито наперед визначено послуговуватися тим, що створено іншими. Ці ідеї широко використовуються імперіалїстичною пропагандою для апології різних психорасистських теорій, спрямованих на посилення міжнародної напруженості, на розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Єдиною надійною методологічною основою висвітлення культурного процесу є марксистсько-лєнінська теорія, принципи історичного матеріалїзму, які вимагають насамперед глибокого і всебічного вивчення соціально-економічних умов, взаємодії базису й надбудови як головного змісту розвитку людської цивілізації.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «КИЇВ — ЦЕНТР ДАВНЬОРУСЬКОЇ КУЛЬТУРИ» В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

На уроках, присвячених вивченню цієї теми, учні мають усвідомити зміст таких понять, як «культура», «народність». У процесі роботи необхідно широко застосовувати засоби унаочнення і конкретизації, поєднувати розповідь і бесіду.

Відповідно до навчальної програми рекомендуємо проводити заняття за таким планом:

Що таке культура і хто є її творцем. Художнє ремесло. Давньоруське зодчество. Усна народна творчість (героїчні билини). Писемність. Літописи. Школа і освіта. Утворення Давньоруської народності. Історичне значення культури Давньоруської держави.

Розкриваючи перше питання, вчитель розповідає про культуру матеріальну й духовну. Він пояснює, що погляди і звичаї людей, усна народна творчість (легенди, сказання, думи, билини, пісні), писемність, художня література й різні види мистецтва, наукові надбання становлять духовну культуру. Вона тісно взаємозв'язана з матеріальною. Отже, культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії.

Треба так побудувати бесіду, щоб учні самі відповіли на питання: «Хто є творцем культури?» З цією метою нагадуємо їм, що трудові вміння і навички набуваються у практичній діяльності, спрямованій на перетворення природи. Хто ж займався землеробством, виплавляв крицю, кував сошники і наральники, шоломи й мечі, будував житла? Таким чином учні доходять висновку — якщо основою культурних надбань є праця, справжніми творцями культури є народні маси.

Культура в Давньоруській державі була яскравою й багатогранною. Її бурхливий розквіт був обумовлений такими факторами, як відокремлення ремесла від землеробства та їх розвиток, виникнення і зростання міст, об'єднання князівств у єдину державу, розширення її міжнародних відносин, зміцнення господарських зв'язків у її межах, формування давньоруської народності, запровадження християнства.

При висвітленні теми пропонуємо застосувати такий прийом, як уявна екскурсія, в даному випадку по стародавньому Києву. Принагідними для цього стануть художні описи з літературних творів (Див.: УІЖ, 1982, № 2, с. 134).

Розповідь про давньоруську культуру можна розпочати з ознайомлення учнів з досягненнями у розвитку ремесел. Слід відзначити, що у XI ст. тільки в Києві їх налічувалося понад 40 видів, і спинитися докладніше на деяких з них. Так, ремісники міста займалися чеканкою по міді й бронзі, чернінням. Великим попитом далеко за межами держави користувалися київські перегородчаста емаль, золота і срібна філігрань, металеві вироби, оздоблені зерню тощо.

Щоб учні мали уявлення про рівень розвитку художнього ремесла та про техніку ювелірних виробів, учитель використовує аркуш № 10 з «Альбому з історії культури СРСР»¹.

Про майстерність ремісників, рівень розвитку ремесла ми можемо також судити по археологічних знахідках. Наприклад, під Києвом,

¹ Аншарович Н. И., Никифоров Д. М. Альбом по истории культуры СССР. М., 1971. Вып. I.

у так званих Гніздівському і Борисівському скарбах знайдено чудові прикраси, оздоблені сканню та зерню, а під Черніговим — турові роги у високохудожній срібній оправі, пекторалі, сережки, намиста.

Найбільшим центром розвитку художнього ремесла на Русі був Київ. Це підтверджують дані археології: з 73 різноманітних кам'яних формочок, які застосовували давньоруські ювеліри для виплавки найбільш складних деталей дорогих оздоб з благородних металів, 59 знайдено в Києві.

Залишки майстерень, знайдені археологами, свідчать про спеціалізацію ремесла. Вчитель може розповісти про те, що при розкопках на території садиби Михайлівського монастиря було знайдено посудину з кришталевими і сердоліковими намистинками. У деяких з них ще не просвердлено отвори, інші були розколоті під час обробки. Отже, там знаходилася майстерня по виготовленню намиста.

Майстерність ремісників удосконалювалася століттями й передавалася з покоління у покоління. Поступово склалися цілі родоводи ремісників одного фаху. Селилися вони, як правило, недалеко один від одного. Так з'явилися в Києві вулиці Гончарна, Дегтярна, Кожум'яцька, Срібна. Деякі з них зберегли свої назви й до цього часу.

Славився Київ й майстрами будівельної справи. Вони зводили оборонні мурі для захисту від ворогів, розкішні хороми для князів і бояр, церкви й монастирі.

Успіхи в розвитку архітектури і образотворчого мистецтва висвітлюємо на прикладі Софійського собору в Києві — найдавнішої пам'ятки зодчества, що збереглася на території трьох братніх республік.

Учням треба пояснити, що назва собору походить від грецького слова «софія», що в перекладі означає — «мудрість». Собор, за задумом творців, мав утверджувати на Русі християнство і феодално-князівську владу. Збудований як головний храм Русі, він був у давнину громадським і культурним центром. Тут відбувалися церемонії «посадження» князів на київський престол, прийоми іноземних послів; біля стін собору збиралося київське віче; при соборі велося літописання і була створена Ярославом Мудрим перша бібліотека.

Під час екскурсії або з допомогою наочного посібника (аркуш № 11 — зовнішній вигляд Софійського собору, № 12 — внутрішній вигляд, № 13 — зразки фрескового живопису²) знайомимо учнів з цим видатним твором мистецтва. Оскільки він в результаті пізніших перебудов змінив свій вигляд, про особливості давньої архітектури розповідаємо, демонструючи його макет, який зберігається у притворі храму, або аркуш № 11 посібника.

В давнину прямокутну споруду Софії з трьох сторін оточували два ряди відкритих галерей. На східному фасаді було п'ять вівтарних напівкруглих виступів (апсид). Із західного боку височили дві башти із сходами, які вели на другий поверх. Перед головним входом було споруджено мармуровий портик. Вінчали собор тринадцять куполів, які поступово піднімалися від крайніх малих до центрального великого купола. Покриття їх здійснювалося листовим свинцем безпосередньо по склепінню і куполах. Фасади храму не штукатурилися. Вони мали червонувато-рожевий колір (червоний — давня цегла — плінфа, рожевий — цементівковий розчин, яким вона скріплювалася). Давні обриси собору вражають чіткістю форм, цілісністю композиції, довершеністю художнього образу. Всередині він прикрашений мозаїками і фресками. Враження від першого знайомства з інтер'єром храму прекрасно передав відомий радянський історик академік Б. Д. Греков: «Переступивши поріг Софії, ви відразу спиняєтесь у владі її грандіозності й пишності. Величні розміри внутрішнього простору, строгі пропорції,

² Там же.

розкішні мозаїки і фрески полонять вас своєю досконалістю раніше, ніж ви встигнете вдивитися і вдуматися в усі деталі й збагнути все те, що хотіли сказати творці цього найбільшого твору архітектури і живопису».

Перш ніж розповідати про фрескові й мозаїчні зображення, учнів необхідно коротко ознайомити з технікою цих видів живопису. Мозаїка — зображення з шматочків смальти або кольорового каменю. Смальту виготовляли із скла, забарвленого в різні кольори додаванням солей і окислів металів. Всі мозаїки собору виконані на сяючому золотому фоні. Їм притаманні багатство барв, яскравість і насиченість тонів. Біля кожної композиції є написи грецькою мовою, що пояснюють сюжет. Мозаїки прикрашають головний вівтар і купол собору. Над розписами інтер'єра домінує зображення Марії Оранти. Вона виділяється особливою величиною, монументальністю і соковитістю барв. Всього палітра мозаїк собору налічує 177 відтінків кольорів.

Мозаїки гармонійно поєднуються з фресковим розписом. Фреска — це живопис фарбами по свіжій вогкій штукатурці.

Основний зміст розписів звичайно релігійний. Однак є в соборі й дуже цікаві зображення світського характеру, які розповідають нам про тогочасне життя і про реальних людей. Особливу цінність серед фресок собору становить груповий портрет родини Ярослава Мудрого — засновника Софії Київської. Розміщений у центрі собору, він мав утверджувати князівську владу. Фрески у баштах за своїм змістом і манерою виконання займають особливе місце в системі розпису собору. Це картини побуту константинопольського імператорського і київського княжого дворів, різноманітні сцени полювання, театральні і циркові видовища, народні розваги. Великий інтерес становить фреска «Скоморохи». На ній зображено велику групу музикантів, танцюристів, акробатів. Своїм змістом і художньою цінністю розписи Київської Софії є унікальними пам'ятками світового мистецтва.

За часів Ярослава Мудрого місто розширюється й інтенсивно забудовується. Для захисту від ворогів споруджуються кріпосні стіни. У Києві вело троє воріт. До наших днів збереглися руїни головного, парадного в'їзду до столиці — Золотих воріт. Нині їх реконструйовано. Відомо, що іноземні мандрівники називали Київ суперником Константинополя, окрасою Сходу. При археологічних розкопках знайдено залишки культових споруд (наприклад, ротонди, Десятинної церкви), а також князівських палаців на Старокиївській горі. Ці знахідки поряд з давніми спорудами, що збереглися до наших днів, дають уяву про високий рівень мистецтва Давньої Русі, про його яскравість і самобутність.

Розповідаючи учням про усну народну творчість, особливу увагу приділяємо героїчним билинам.

Термін «билини» учням має бути відомий з уроків літератури. Нагадуємо, що це руські народні епічні пісні про богатирів, у яких певною мірою знайшла відображення історична дійсність. В билинах оспівуються народні герої — поборники правди і справедливості, незалежності рідної землі. В них з великою художньою силою показана любов народу до своєї вітчизни, до її захисників від зовнішніх ворогів. Герої давньоруського епосу, наділені дивовижною силою і мудрістю, стоять за покритих і знедолених, вірою і правдою служать народові. В билинах часто виявляється прагнення народу до соціальної справедливості. Руському епосу властиві глибока ідейна спрямованість, яскравість, образність, музичний наспів.

Розповідаючи про билини, доцільно простежити їх особливості на конкретному матеріалі. Можна прочитати уривок, в якому, наприклад, оспівуються Ілля Муромець чи Микула Селянинович. При цьому

рекомендуємо розглянути з учнями репродукцію картини В. Васнецова «Богатири».

Висвітлюючи розвиток писемності, необхідно наголосити на тому, що вона існувала задовго до прийняття християнства на Русі. Чорноризець Храбр засвідчив, що у далекі часи у слов'ян були «черты и резы», якими вони «чътяху и гадаху». З початку X ст. на Русі застосовувалася «кирилиця». Про давні руські письмена згадують східні письменники. Відомі договори Олега та Ігоря з Візантією. Учитель розповідає, що у Давньоруській державі писали гусячим пером на обробленій телячій або овечій шкурі — пергаменті.

В Київській Русі писемність була дуже поширена. Написи на гончарних виробах свідчать, що вона була не тільки привілеєм панівного класу. Вчені вважають, що у XI—XIII століттях на Русі були тисячі книг. Але під час набігів кочовиків-завойовників (печенегів, половців, монголо-татарських орд) були зруйновані монастирі, церкви, собори з їх книгосховищами, бібліотеками, книгописними майстернями. Ось чому до наших днів збереглося лише 250 назв стародавніх книг. Серед них: «Зборники Святослава», «Руська Правда», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям», «Слово про закон і благодать» митрополита Ілларіона, «Слово о полку Ігоревім»*, «Повість временних літ» та ін. В Софійському соборі існувала перша на Русі бібліотека. Вчені вважають, що вона мала понад 900 томів оригінальних рукописів та перекладів творів. Поряд з церковними там були й книги, що містили відомості з історії народів, географії, астрономії тощо.

При Софії Київській існувала велика майстерня для переписування книг, в якій працювало багато книжників, літописців, перекладачів.

Книги, створені або зібрані в соборі, стали основою для нових бібліотек, зокрема, величезної бібліотеки Києво-Печерського монастиря, який згодом також став центром культурного життя міста. Книгописні майстерні й бібліотеки виникали й при інших великих монастирях Київської Русі. Висвітлення питання про освіту і школу здійснюємо за підручником.

Докладніше рекомендуємо спинитися на літописах. Розповідаємо учням, що при монастирях, церквах і соборах були освічені люди, які з року в рік (з літа в літо) записували найважливіші події, тому їх і називали літописцями, а їх твори — літописами. Автор «Повісті временних літ» Нестор-літописець, чернець Києво-Печерського монастиря, який жив у другій половині XI — на початку XII століття, був першим істориком східних слов'ян. Це була надзвичайно освічена для свого часу, талановита людина. Нестор розшукував руські та іноземні джерела, докладно вивчав, відбирав найбільш вірогідне і значуще, висловлюючи при цьому свою думку щодо спірних питань, вміло, схвильовано і образно розповів про історичне минуле слов'ян, що жили у Придніпров'ї, їх відносини з народами Візантії, Західної Європи й Азії. Твір Нестора знайомить нас з легендою про заснування Києва, з його засновниками, дає певні відомості про виникнення Давньоруської держави.

Розповідаючи про велич і славу Київської Русі, про її значення в житті інших європейських держав і народів, про мудрість і мужність її князів, які піднімали ратників на боротьбу за рідну землю, Нестор виступає як палкий патріот, вірний син своєї батьківщини**.

Розповідь про давньоруську народність доцільно розпочати з нагадування про те, що за племена населяли Київську Русь, які суспільні відносини між ними склалися. Відзначаємо, що на зміну

* «Слово о полку Ігоревім» вивчається у наступній темі.

** Докладніше про Нестора див.: Голочко П. П. Нестор - літописець Київської Русі. — УІЖ, 1981, № 12, с. 27.

племінним союзам полян, сіверян, древлян, радимичів, тіверців та ін., як результат зміцнення феодальних відносин, з'являється спільність людей, яка називається народністю. Мешканців величезних просторів — від Прикарпаття до Владимира на Клязьмі, від Тмутаракані до Білоозера зв'язувала спільність території, мови, деяких рис побуту, звичаїв, культури. Незважаючи на панування натурального господарства, в Київській Русі посилюються елементи економічної спільності, що знаходило вияв у дальшому розвитку землеробства, внутрішньої торгівлі, розгалуженні торгових шляхів. А це, в свою чергу, сприяло збагаченню словникового фонду, розвитку й зміцненню культурної спільності. Ось чому Київську Русь називають колицкою трьох братніх народів: російського, українського, білоруського.

Для закріплення матеріалу пропонуємо учням підготувати відповіді на такі питання: Що таке культура? Довести, що її творцями були народні маси. Розповісти про успіхи будівельної справи. Досягнення у розвитку ремесел, зокрема, художніх. Поділитися враженнями про видатний пам'ятник давньоруської культури Софійський собор. Походження слова «билина». Хто їх створював? У яких творах знайшов яскраве відображення героїзм руського народу в боротьбі з ворогами? Значення культури Київської Русі в історії нашої країни.

Н. М. МАТВІЙЧУК (Київ)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. Хронологические выписки.— «Архив К. Маркса и Ф. Энгельса», т. V Геронческие былины. М.—Л., Детгиз, 1951.
 Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1949.
 Гурсян С. Рассказы начальной русской летописи. М. Дет. лит. 1966.
 Каргер М. К. Древний Киев. Т. I, М.—Л., 1959, т. II, М.—Л., 1961.
 Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М.—Л., 1948.
 Рыбаков Б. А., Древняя Русь. М., 1963.
 Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956.
 Мавродин В. В. Очерки истории СССР: Древнерусское государство. Учпедгиз. М., 1956.
 Толочко П. П. Древний Киев. К., Наукова думка, 1976.
 Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси. М., Просвещение, 1981.
 Прилежаева-Барская Б. В древнем Киеве. М.—Л. Детгиз, 1953.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

П. Т. ТРОНЬКО, академік АН УРСР,
голова Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ПАМ'ЯТКИ КИЄВА

У комплексі завдань комуністичного будівництва, накреслених XXVI з'їздом КПРС, особливу увагу звернуто на дальше піднесення рівня ідеологічної роботи, спрямованої на формування нової людини — активного будівника нового суспільства. Цій благородній справі плідно служить історико-культурна спадщина, зокрема пам'ятки історії, археології, архітектури і містобудування, мистецтва, у яких матеріалізовано й увічнено революційні, бойові та трудові традиції народу, втілено його духовну велич. Створені багатовіковою працею і талантом народів нашої країни пам'ятки історії та культури — справжня скарбниця народної мудрості — відображають багатовікову вітчизняну історію, яскраві сторінки боротьби трудящих за соціальне та національне визволення, за побудову соціалізму і комунізму.

Сьогодні на території Української РСР під охороною держави перебувають понад 70 тис. пам'яток історії та культури. До того ж 32 млн. документів-пам'яток зберігається у державних архівах республіки і 15 млн. різноманітних експонатів — у державних та громадських музеях.

Особливо багата історико-культурними здобутками «мати міст руських» — Київ. «Небагато міст, — відзначав у виступі на XXVIII конференції Київської міської парторганізації член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — можуть пишатися такими унікальними ансамблями історичних і культурних пам'яток, які прикрашають Київ»¹. На його території розміщено 1873 пам'ятки, серед яких з археології — 18 (комплексних), містобудування й архітектури — 234, історії та мистецтва — 1621. Вони не лише становлять невід'ємну рису архітектурного обличчя міста, але й втілюють зв'язок епох, наступність поколінь, увічнюють героїчні подвиги радянського народу.

Серед пам'яток старовини збереглися такі шедеври давньоруської і світової архітектури, як Софійський собор, споруджений за князювання Ярослава Мудрого в 1037 р. на честь перемоги над печенігами, які намагалися захопити Київ. Він являв собою унікальну для тих часів споруду розміром 37×55 м. Вінчали його 13 симетрично розміщених бань. У 1934 р. Софію Київську було взято під охорону й оголошено державним архітектурно-історичним музеєм-заповідником. Радянські реставратори звільнили від численних пізніших нашарувань штукатурки і олійних фарб весь уцілілий первісний фресковий живопис XI—XII ст., який відзначається глибиною задуму, яскравою гаммою кольорів, високою майстерністю виконання.

З початку XI ст. головною брамою Києва були Золоті ворота — двоярусна споруда 30 м заввишки. Над проїжджою частиною розміщувалася церква, що водночас виконувала й функції сторожової башти. Про надійність Золотих воріт як фортифікаційної споруди свідчить той факт, що навіть ординські загарбники не змогли пробитися через них у 1240 р., а вдерлися в місто через інші, Лядські воро-

¹ Рад. Україна, 1981, 17 січ.

та. Після нашестя батиєвих орд від Золотих воріт залишилися самі руїни.

До 1500-річчя Києва згідно з проектом доктора історичних наук С. О. Висоцького, архітекторів Є. І. Лопушинської і М. В. Холостенка та з науково-консультативною допомогою активістів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (доцента О. П. Сирина та інших) залишки Золотих воріт поміщено під своєрідний «дах», що відтворює первісний вигляд цієї споруди.

Свідком подій далекого минулого є також Києво-Печерська лавра — нині державний музей-заповідник, на території якого розташовано понад 100 споруд, з них 37 — архітектурних пам'яток XI—XIX ст. Заснована 1051 р., Лавра при сприянні правлячих кіл невпинно розросталася. Вона перетворилася в один з найбільших центрів поширення на Русі християнства й опору феодально-князівської влади. В ті часи цей монастир відіграв певну роль й у розвитку ремесел і мистецтв, літописання. На його території похований перший історик Київської Русі — Нестор-літописець, автор всесвітньовідомої «Повісті временних літ». У 1615 р. тут засновано одну з перших на Україні друкарень.

Домінуючою спорудою лаврського архітектурного ансамблю був Успенський собор (1073—1078 рр.), зруйнований гітлерівцями в 1941 р. Біля руїн собору нині височить Велика дзвіниця, збудована в 1731—1745 рр. відомим архітектором Й. Г. Шеделем. До архітектурного комплексу Лаври входять також ансамблі Верхньої лаври, Ближніх і Дальніх печер (XI—XIX ст.). Троїцька надбрамна церква (1108 р.), система оборонних стін (1696—1702 рр.), Всіхсвятська церква над Економічною брамою (1696—1698 рр.), церква Різдва (1696 р.) над Дальніми печерами та ряд інших споруд. На території заповідника, в деяких його приміщеннях створені і працюють музеї — книги та книгодрукування, історичних коштовностей, українського народного декоративного мистецтва, театрального, музичного і кіномистецтва, ряд виставок і бібліотек.

Неподалік від Києво-Печерської лаври розташована церква Спаса на Берестові. В 1157 р. у ній поховано засновника Москви Юрія Долгорукого. В 70-х роках XX ст. у цій церкві виявлено фресковий живопис XI—XII ст.

На високому правому березі Дніпра, поруч з Ботанічним садом Академії наук УРСР, міститься комплекс споруд колишнього Видубицького монастиря, заснованого у другій половині XI ст. Велику архітектурну цінність становлять уціліла західна частина Михайлівського собору XI ст. і Георгіївська церква, збудована в 1696—1701 рр.

На Старокиївській горі, де тепер знаходиться Історичний музей УРСР, під час археологічних розкопок виявлено фрагменти мозаїчної підлоги, деякі архітектурні деталі й залишки фрагментів Десятинної церкви. Це була перша відома на Русі кам'яна церква, споруджена в 988—996 рр. Цінними пам'ятками давньої архітектури є церква Богородиці Пирогощі (1132 р.), розташована поблизу Старокиївської гори, та Кирилівська церква (близько 1146 р.), в якій збереглися фрески XII ст.

Вражають своєю надзвичайною граціозністю й величністю Андріївська церква та колишній Маріїнський палац, споруджені за участю ушавленого архітектора В. Растреллі. Визначними архітектурними пам'ятками є митрополичий дім і будинок бурси в ансамблі Софії Київської, споруди Києво-Могилянської академії (1633 р.) і трапезної (1696—1701 рр.) Видубицького монастиря, Софійська дзвіниця (1699—1748 рр.), Вознесенська церква (1732 р.) Флорівського монастиря, Кловський палац (1754—1758 рр.), будівлі Музею українського образотворчого мистецтва (1900 р.), Оперного театру (1901—1905 рр.), Держбанку (1902—1905 рр.) та ряд інших.

Серед визначних архітектурних пам'яток і ансамблів Києва, створених в радянський час, великий інтерес становлять будинки Верховної Ради УРСР (1936—1939 рр.) та Ради Міністрів УРСР (1935—1937 рр.), комплекс споруд Української сільськогосподарської академії (1923—1930 рр.), Республіканський стадіон (1937—1941 рр.), ансамблі Хрещатика і Виставки досягнень народного господарства УРСР (1953—1958 рр.), комплекс інженерно-будівельного інституту (1959 р.), нові корпуси Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1973—1978 рр.), Інституту технічної інформації (1971 р.), Палац культури «Україна» (1970 р.), ряд кінотеатрів та готелів столиці.

На ниві розвитку української та російської архітектури плідно працював зодчий Й. Г. Шедель, 300-річчя з дня народження якого відзначалося в 1981 р. Шедеврами архітектурної творчості, крім Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври, є створені за його проектами дзвіниця Софійського собору і надбудова Київської академії на Подолі, реконструйований ним будинок митрополита з огорожею та відомою пам'яткою Брамою Заборовського.

Невід'ємною частиною архітектурного обличчя Києва стали також твори видатних зодчих В. І. та О. В. Беретті, що характеризуються суворим додержанням класичного стилю. Йдеться, зокрема, про Київський університет, збудований за проектом В. І. Беретті у 1837—1842 рр. І сама ця споруда, і вибір місця для неї пройняті єдністю задуму, гармонією художнього смаку. Батько і син Беретті збудували також Інститут шляхетних дівчат, де нині, після реконструкції, міститься Жовтневий палац культури, астрономічну обсерваторію, анатомічний театр.

Кияни шанують ім'я архітектора П. Ф. Альошина (1881—1961 рр.), за проектом якого в 1909—1913 рр. споруджено будинок колишнього Педагогічного музею, де до квітня 1982 р. знаходився Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна. За його ж проектом зведено головний корпус Академії наук УРСР, ряд житлових будинків. У повоєнні роки він брав активну участь у відродженні зруйнованого фашистами Києва. П. Ф. Альошину належали проекти, за якими було реконструйовано будинки університету, Маріїнського палацу. Великою повагою користуються й імена найславніших зодчих Києва С. Д. Ковніра, І. Г. Григоровича-Барського, А. І. Меленського, В. В. Городецького, О. М. Вербицького, В. М. Ніколаєва, О. В. Кобелева, В. Г. Заболотного та багатьох інших.

Із скульптурних пам'яток минулого особливо виділяються монумент князю Володимирі (скульптори — В. Демут-Малиновський і П. Клодт, архітектор — А. Тон), пам'ятник Богдану Хмельницькому (скульптор — М. Микешин, архітектор — В. Ніколаєв) та інші.

У Києві збереглися будинки, де жили Т. Г. Шевченко (провулок Шевченка, поблизу площі Жовтневої революції), Леся Українка, М. В. Лисенко і М. П. Старицький (вул. Саксаганського), І. Я. Франко (вул. Леніна), А. В. Луначарський (вул. Десятинна), а також де свого часу зупинялися декабристи і О. С. Пушкін (вул. Кірова), ряд інших видатних вчених, політичних діячів, художників, письменників, акторів. Ці пам'ятки історії, як і багато інших, відзначено меморіальними дошками.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції на основі ленінського плану монументальної пропаганди було проведено значну роботу по реставрації, охороні й використанню пам'яток історії та культури в інтересах соціалістичного будівництва.

Байкам про «загибель» культури, нігілістичним твердженням представників усіляких лівацьких течій, пролеткультівців протистояли тверді й принципові позиції партії більшовиків і особисто В. І. Леніна. Мистецтво належить народові, говорив Володимир Ілліч. «Пролетар-

ська культура,— підкреслював він,— не є культура, що вискочила невідомо звідки, не є вигадка людей, які називають себе спеціалістами по пролетарській культурі. Це все цілковита нісенітниця. Пролетарська культура повинна стати закономірним розвитком тих запасів знання, які людство виробило...»². Лише в Радянській державі вперше в історії нормою суспільного життя стала турбота кожного громадянина про збереження історичних пам'яток та культурних цінностей. Це законодавчо пізніше закріпили Конституції СРСР та УРСР, закони Союзу РСР та Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури».

В Києві за лєнінським планом монументальної пропаганди зводилися пам'ятні споруди на честь визначних суспільно-політичних подій, видатних революціонерів, діячів науки та культури. Помисли й серця радянських скульпторів і художників було звернено насамперед до образів великих вождів пролетаріату— К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Одним з перших (в 1919 р.) створено бюст Володимира Ілліча (встановлено на Софійській площі— нині площа Б. Хмельницького). Його автор— учасник скульптурного оздоблення багатьох київських будинків Ф. П. Балавенський.

5 грудня 1946 р. у столиці Радянської України, на перехресті центральних вулиць— Хрещатика і бульвару Т. Шевченка, урочисто відкрито пам'ятник В. І. Леніну (скульптор— С. Меркуров, архітектори— О. Власов і В. Єлізаров). Величну постать В. І. Леніна витесано з червоного граніту.

Напередодні 60-річчя Радянської влади Київ збагатився монументом на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції, у центрі якого височить постать В. І. Леніна (скульптори— В. Бородай, В. Зноба та І. Зноба, архітектори— О. Малиновський і М. Скибицький). Цей монумент, присвячений головній події ХХ ст., гідно увічнює пам'ять про кращих синів і дочок нашої Батьківщини, які своїм життям і боротьбою утверджували ідеї Леніна, ідеї Жовтня.

У 1923 р. встановлено пам'ятник учасникам Жовтневого повстання 1917 р., що свідчить про революційні бої київських пролетарів. На постаменті з червоного граніту височить гармата, з якої арсенальці зробили перші залпи по контрреволюційних військах.

На Печерську, у парку перед будинком Верховної Ради УРСР, встановлено пам'ятники учасникам Січневого збройного повстання 1918 р. і героям революції.

Серед історико-революційних пам'яток цієї тематичної групи привертають також увагу горельєф «Арсенальці на барикадах» на стіні Арсеналу (скульптори— М. Короткевич і М. Ковтун), пам'ятники героїчному екіпажу бронепοїзда «Таращанець» (скульптор— В. Зноба, архітектор— Є. Пильник), встановлений у 1974 р. на вулиці Заслонова, і чекістам (скульптор— В. Бородай, архітектор— О. Ігнащенко)— на площі Дзержинського, меморіальні дошки на будинках по вулиці Ульянових, де в 1903—1904 рр. мешкали мати і сестри В. І. Леніна, та Пушкінській вулиці, де в 1903—1904 рр. жив Д. І. Ульянов.

Радянський народ свято шанує безприкладний подвиг учасників Великої Вітчизняної війни. Чим далі відходять у минуле дні війни, тим з більшою чуйністю і повагою наші люди вдивляються у безсмертні образи героїв. Величні пам'ятники Києва, споруджені на їх честь, втілюють благородну ідею: ніхто не забутий, ніщо не забуте. Гідно увічнює немеркнучу славу радянської зброї, героїчні звершення народу-визволителя, народу-переможця Меморіальний комплекс «Український

² Див.: Ленін В. І. Про культуру. К., 1981, с. 306; Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.).— Повне зібр. творів, т. 41, с. 290.

державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років», відкритий на дніпровських схилах у день Перемоги — 9 травня 1981 р. До комплексу входять споруда музею з 62-метровим монументом Батьківщини-матері, чаша «Вогонь Слави», алея міст-героїв, майданчик бойової техніки. Меморіал створено за проектом видатного радянського скульптора Є. Вучетича авторським колективом митців Москви і Києва (В. Єлізаров, В. Бородай, Ф. Согоян, Г. Кислий та ін.).

У парку Вічної Слави, на могилі Невідомого солдата, зведено 26-метровий обеліск, біля підніжжя якого палає Вічний вогонь, що нагадує про безсмертність величних ідей, у боротьбі за які полягли захисники Батьківщини.

На честь воїнів, партизанів і підпільників, які віддали своє життя за свободу й незалежність рідної Батьківщини в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, збудовано пам'ятники — комсомольцям 20-х років, екіпажу монітора «Железняков», морякам Дніпровської військової флотилії, меморіальний комплекс пам'яті 68 тис. бійців і командирів Червоної Армії, закатованих гітлерівцями в Дарницькому концтаборі, жертвам фашизму на Сирці (Бабин Яр), викладачам і студентам Політехнічного інституту, які загинули під час Великої Вітчизняної війни.

У Києві споруджено і багато будується, особливо в останні роки, пам'ятників учасникам революційних боїв, діячам Комуністичної партії і Радянської держави, корифеям науки й культури. В тому числі — М. О. Щорсу, В. Н. Боженку, В. М. Примакову, Г. І. Петровському, А. І. Іванову, С. В. Косіору, Д. З. Мануїльському, В. Я. Чубарю, Н. К. Крупській, М. П. Кирпоносу, М. В. Ватутіну, Д. С. Коротченку, К. Д. Ушинському, В. І. Вернадському, М. Д. Стражеску, О. О. Богомольцю, Г. С. Сковороді, І. П. Котляревському, О. С. Пушкіну, Т. Г. Шевченку, І. Я. Франку, М. В. Лисенку, Л. Українці, М. Т. Рильському, О. П. Довженку, М. О. Островському та ін.

Невдовзі у Піонерському парку над Дніпром постане монумент на честь возз'єднання України з Росією. Це буде 50-метрова завширшки арка-райдуга — символ віковичної дружби двох братніх народів. Під нею розмістяться бронзові фігури двох робітників, які триматимуть стрічку з орденом Дружби народів. Позад них, на гранітній стелі, — постаті учасників історичної Переяславської ради 1654 р. (скульптори — О. Скобликов та І. Іванов).

До 1500-річного ювілею міста на Червоноармійській вулиці відреставровано колишній Миколаївський костюль, в якому знаходиться Республіканський концертний зал органної та камерної музики. Прекрасний архітектурний твір І. Григоровича-Барського — фонтан «Самсон» відновлено за проектом В. П. Шевченко на Червоній площі. Багато реставровано також старовинних споруд і збудовано нових пам'ятників, що увічнять добу розвинутого соціалізму, наше щасливе сьогодні.

У древньому, але нестаріючому Києві існують поруч сива давнина і юна сучасність — свідчення діянь минулих і нинішніх поколінь, творіння їх рук, розуму й серця. «Великим є той народ, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев 9 травня 1981 р. на відкритті Меморіального комплексу в Києві, — який постійно відчуває живий зв'язок із своєю історією, може брати все краще із своїх історичних традицій і робити це надбанням сьогодення. Радянському народові ця чудова якість властива повною мірою»³.

Оглядаючи подумки величну історико-культурну панораму пам'яток Києва, радянські люди відчувають свою безпосередню причетність до «днів давно минулих» і героїчних звершень сучасної епохи.

³ Рад. Україна, 1981, 10 травн.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО РАДЯНСЬКИЙ КИЇВ

Весь радянський народ урочисто відзначає 1500-річчя Києва — столиці УРСР, важливого політичного, економічного й культурного центру Країни Рад. У багатовіковій історії нашого міста значний інтерес становить порівняно невеликий, але наповнений епохальними зверненнями радянський період, протягом якого на базі соціалістичного, а згодом комуністичного будівництва Київ досяг небаченого розквіту.

Літопис історії міста почав формуватися відразу ж після переможного завершення соціалістичної революції. В цій справі помітна роль належала насамперед партійно-радянській пресі. З 14 березня 1917 р. почала виходити газета «Голос социал-демократа» — орган Київського комітету РСДРП, яка з позицій більшовицької партії широко висвітлювала політичні й революційні події, що відбувалися в країні і, зокрема, у Києві. В матеріалах, які друкувалися на її сторінках, послідовно викривалася антинародна політика Тимчасового уряду, підступні дії українських буржуазних націоналістів і Центральної ради. В газеті вміщувалися цінні матеріали, що розповідали про боротьбу за справу Великого Жовтня в Києві.

Наприкінці 1917 р. у місті певний час виходили більшовицькі газети «Пролетарская мысль» та «Известия стачечного комитета», а на початку 1918 р., після встановлення Радянської влади в Києві, почали друкуватися «Известия» — орган місцевої Ради. В цих газетах можна знайти цікаві, здебільшого унікальні відомості про перші кроки на шляху будівництва нового життя в Києві.

В надзвичайно тяжких умовах гетьманського режиму та панування австро-німецьких окупантів, а пізніше петлюрівської Директорії більшовики-підпільники випускали нелегальну газету «Киевский коммунист», у матеріалах якої мова йшла про тогочасне життя Києва. Газета допомагала згуртувати маси трудящих на рішучу відсіч ворогам, на боротьбу за торжество справи Великого Жовтня на Україні.

Під час громадянської війни виходили партійні газети «Коммунист», «Більшовик», орган виконкому міськради чи Київського ревкому «Известия», «Вечерняя газета РОСТА» та ряд спеціалізованих видань, розрахованих на селян, червоноармійців тощо, які вміщували на своїх сторінках значну за обсягом інформацію про стан міського життя того буремного часу.

В 20-х роках у Києві — крім згаданих вище — друкувалися газети «Пролетарская правда», «Киевский пролетарий», «Молодий більшовик» та ряд інших, в яких широко висвітлювалися різноманітні питання соціалістичного будівництва в місті.

В той період було зроблено також перші спроби наукового узагальнення визначних подій Великого Жовтня й громадянської війни в Києві. Особливо активну роботу в цьому напрямі розгорнув журнал українського Істпарту «Літопис революції». Відповідні матеріали, які були надруковані на його сторінках, здебільшого мають мемуарно-літературний характер, оскільки їх автори були переважно свідками й учасниками зображуваних ними подій. Видатні діячі партії та уряду В. П. Затонський, А. В. Іванов, М. О. Скрипник залишили важливі свідчення про хід революційних подій у місті, дали їм партійну оцінку¹.

І. Ю. Кулик проаналізував взаємовідносини, які існували між київськими міськими та обласним комітетами більшовиків, висвітлив діяльність Київської соціалістичної спілки молоді². Він цілком вірно розглянув революційні бої в місті як невід'ємну

¹ Затонський В. Уривки із спогадів про українську революцію. — Літопис революції, 1929, № 4, 5—6; 1930, № 5; Іванов А. Центральная рада и Киевский Совет в 1917—18 гг. — Летопись революции, 1922, № 2; Скрипник М. Пам'яті тов. Андрія Іванова. — Літопис революції, 1929, № 1; його ж. Дві революції. — Літопис революції, 1930, № 6.

² Кулик І. Ю. Киевская организация от февраля до Октября 1917 г. — Летопись революции, 1924, № 1; его же. Киевская организация большевиков в октябрьские дни (Опыт краткой характеристики). — Летопись революции, 1927, № 5—6; його ж. Жовтневі дні в Києві. — Літопис революції, 1922, № 1.

складову частину соціалістичної революції в країні. Журнал опублікував й інші матеріали, що стосувалися періоду підготовки та проведення Великого Жовтня в Києві³. Слід також відзначити, що В. Манілов досить обгрунтовано показав діяльність Центральної ради як контрреволюційної організації. Більш докладний аналіз статей, присвячених революційному Києву, які були надруковані в журналі «Літопис революції», читач знайде в монографії Н. В. Комаренко⁴.

До 10-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції вийшло з друку чимало документальних збірників, збірників статей та спогадів, в яких знайшли своє відображення революційні події, що відбулися в місті. Особливий інтерес становлять праці, спеціально присвячені Києву та Київщині⁵. Тут ми вже зустрічаємося з певною системою відомостей про революційний період, з інформацією про діяльність партійних осередків, передових загонів київських робітників тощо.

В 20-х роках видано нечисленні книги про певні сторони життя міста радянського періоду⁶. Слід згадати таку цікаву деталь: з тих пір почали друкуватися довідники, за тогочасною термінологією, «довідні книги», статистичні збірники про Київ та Київщину, своєрідні путівники, які містили різноманітні відомості про місто (часто за певний рік)⁷. У цих виданнях дослідники знайдуть дані про промислові підприємства, їх персонал, зокрема робітників, адміністративно-територіальний поділ, комунальне господарство, інші статистичні матеріали. Значна увага приділяється й культурному будівництву, оскільки місто було важливим центром науки й культури. Мова йшла й про мережу шкіл, вузів, діяльність Української Академії наук. Довідники розповідали про літературне, мистецьке та театральне життя Києва. На жаль, ці книги не охоплюють усього міжвоєнного періоду. Проте і в такому вигляді вони містять корисний матеріал з різних питань розглядуваної теми.

Невід'ємною складовою частиною історії Києва є історія його трудових і творчих колективів. Ювілейним датам присвячується чимало нарисів про окремі підприємства, в яких висвітлюються їх трудові звершення, розкривається діяльність партійних, громадських організацій, вклад трудящих у соціалістичне будівництво⁸.

Київ є великим науковим і вузівським центром. Природно, що в книгах, присвячених окремим навчальними закладами, інститутами знайшли широке відображення питання навчально-виховної, а також науково-дослідної роботи⁹.

В 30-і роки ряд конкретних матеріалів з різних проблем життя міста друкувався в журналах «Соціалістичний Київ», «Радянський Київ».

Грунтовні публікації з розглядуваного питання з'явилися лише після Великої Вітчизняної війни. Після XX з'їзду КПРС, з другої половини 50-х років, відкрилася можливість широко й різнобічно показати історичний шлях радянського Києва.

³ Брагинский И. Киевский Совет рабочих депутатов.— Летопись революции, 1929, № 3; Манилов В. Из истории взаимоотношений Центральной рады с Временным правительством (К июльским событиям 1917 г.).— Летопись революции, 1927, № 3, 4, 5—6; 1928, № 4 та ін.

⁴ Комаренко Н. В. Журнал «Літопис революції». Історіографічний нарис. К., 1970, с. 102—103, 106, 112—114, 117—118, 125.

⁵ Из истории Октябрьской революции в Киеве (воспоминания участников). Держвидав України, 1927; 1917 год на Киевщине. Хроника событий. ДВУ, 1928; Киевский «Арсенал» в пролетарской революции. К., 1928; Январский район в революционном движении. Очерки и воспоминания о работе партийной организации большевиков в революционном движении рабочих района г. Киева. К., 1928.

⁶ Заславский Д. Поляки в Киеве в 1920 г. Петроград, 1922; Груньский М. Робфак Київського інституту народної освіти (1923—1925 рр.). К., 1926; Левченко Я. Земельне господарство міста Києва. К., 1929 та ін.

⁷ Увесь Київ на 1922 рік. К., 1922; Статистично-економічний довідник Київщини 1925/26 р. К., 1927; Довідна книга: Уся Київщина на 1928 рік. Місто Київ та Київська округа. К., 1928; Київ. Довідна книга. К., 1929; Статистично-економічний довідник Київщини 1928—1929 року. К., 1929; Довідна книга «Київ», 1931 рік. К., 1931; Київ та його приміська смуга. Статистично-економічний довідник 1932 р. К., 1932; Довідник по Києву. К., 1937; Київ. Статистичний довідник. К., 1948; Київ у шфрах. Статистичний збірник. К., 1972, 1977; Народне господарство міста Києва. Статистичний збірник. К., 1963, 1966, 1967 та ін.

⁸ 50-летие завода «Красный экскаватор». К., 1940; 50 лет «Ленинской кузницы». К., 1946 та ін.

⁹ Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник к 40-летию института. К., 1938; Киевский технологический институт пищевой промышленности за 20 лет (1930—1950). Историческая справка. К., 1950; Історія Київського університету. 1934—1959. К., 1959 та ін.

До 40-річчя Великого Жовтня вийшли з друку змістовні праці про найважливіші події соціалістичної революції та громадянської війни, що відбулися в нашому місті¹⁰.

Слід сказати, що дослідники особливо підкреслили значення Жовтневого повстання. В наступний період поглиблюється вивчення інших питань, що стосуються ходу соціалістичної революції в Києві. Вони досить вдало пов'язуються з попередніми етапами боротьби — революціями 1905—1907 рр. і Лютневою 1917 р.¹¹

З другої половини 50-х років учені активізували розробку деяких проблем розвитку окремих районів міста. Часом виходять досить великі за обсягом праці, в яких на значному фактичному матеріалі аналізується соціально-економічне та культурне життя відповідного району, висвітлюються трудові звершення трудящих, підприємств й установ. В них мова йде також про стан комунального господарства, підвищення матеріального та культурного рівня населення тощо¹².

Опублікування спеціальних історичних досліджень, а також розробка окремих тем з історії радянського Києва дали можливість вченим підготувати ґрунт для створення на початку 60-х років першої узагальнюючої праці про місто соціалістичної доби¹³. Керівництво працею здійснював Інститут історії АН УРСР. Автори охопили широке коло питань. Вони побудували книгу за хронологічно-тематичним принципом. Основу періодизації становлять великі етапи соціально-економічного розвитку радянського суспільства: роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1917—1920 рр.); період мирного соціалістичного будівництва (1921—1941 рр.); Велика Вітчизняна війна (1941—1945 рр.); період завершення побудови соціалістичного суспільства (1946—1960 рр.).

Кожному з них присвячується два аналогічних розділи. Перший — проблемам соціально-економічної історії, другий — культурного будівництва. Соціально-економічні питання висвітлюються (за окремими історичними етапами) як єдиний процес. Культурний розвиток розглядається за окремими галузями: народна освіта, вища школа, наука, література, музика, театр, образотворче мистецтво, кіно. Це, природно, викликає численні повторення й не дає загального уявлення про цілісний процес.

У книзі на великому фактичному матеріалі показано боротьбу трудящих, насамперед робітників, очолюваних більшовиками, за владу Рад у період соціалістичної революції та громадянської війни. В праці переконливо розкриваються й труднощі, які їм довелося переборювати, розповідається про подвиги київських підпільників, викриваються злочинні дії українських буржуазних націоналістів — представників Центральної ради, гетьманських властей, Директорії, петлюрівців. У книзі мова йде про розгром австро-німецьких і польських загарбників, білогвардійців. На яскравих фактах показано допомогу трудящим Києва, яку подав пролетаріат Росії та зарубіжні інтернаціоналісти.

Питання становлення нової соціалістичної культури в ході революційних перетворень розкриваються насамперед на прикладі діяльності широкої мережі народних шкіл, вузів, технікумів. Автори висвітлюють пошуки нових форм навчання, які від-

¹⁰ Кулік І. Київ у роки Жовтневої революції та громадянської війни. К., 1957; Бабко Ю. Встановлення Радянської влади в Києві. — Комуніст України, 1957, № 7; Базанова А. И. Подготовка и проведение вооруженного восстания в Киеве (октябрь 1917 г.). — Ученые записки Ленинградского университета, № 242. Л., 1957; Терлецький В. М. Більшовики Києва в боротьбі за створення і зміцнення Рад в 1917 р. — Український історичний журнал (далі — УІЖ), 1957, № 2; Яковенко І. В полум'ї революційної боротьби (Збройне повстання київського пролетаріату в жовтні 1917 р.). — Вітчизна, 1957, № 10; Сендерський А. Й. Жовтневе і січневе збройні повстання в Києві (жовтень 1917 — січень 1918 років). К., 1959; Ірліп А. О. Січневе повстання проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради у Києві в 1918 р. — Студентські наукові праці Київського університету. Збірник ХХІІ. К., 1958; Матяш Л. Жовтневе збройне повстання 1917 р. в Києві. — Див.: там же.

¹¹ Шморгун П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. К., 1963; Сарбей В. Г., Щусь О. Й. Київ у трьох революціях. К., 1981.

¹² Шевченківський район міста Києва. Збірник матеріалів з історії економічного і культурного розвитку району за 40 років Радянської влади. К., 1957; По рідному району. Короткий економічно-статистичний огляд господарського і культурного розвитку Сталінського району м. Києва. К., 1958; Залізничний район міста Києва. Збірник матеріалів з історії економічного і культурного розвитку Залізничного району м. Києва за роки Радянської влади. К., 1959; Московський район м. Києва. З історії економічного і культурного розвитку за роки Радянської влади. К., 1959.

¹³ Історія Києва в двох томах. Том II. К., 1960.

повідали б вимогам часу. Щоправда, незрозуміло, чому (див. с. 100) школи першого ступеня протиставлено початковим.

Характеризуючи різноманітні течії і напрями в галузі літератури та мистецтва, що виникали в Києві в той період, дослідники відтворили запеклу ідейну боротьбу в культурному житті, розглянули процес поступового переходу кращих представників старої інтелігенції на шлях свідомого служіння народу, а також формування й зростання пролетарських письменників і митців.

Соціалістичне будівництво в Києві (1921—1941 рр.) показано яскраво й переконливо. Багато місця відведено розповіді про трудові звершення киян, насамперед робітників, у відбудові промисловості в 1921—1925 рр.

Розвиток виробництва в Києві у період реконструкції народного господарства країни в «Історії Києва» висвітлюється переважно на прикладі таких велетнів соціалістичної індустрії, як заводи «Арсенал», «Ленінська кузня», «Більшовик», «Червоний екскаватор», «Укркабель» та ін. Проте досить обмеженими є узагальнюючі статистичні дані, що стосуються міста в цілому. Автори розповідають про розгортання соціалістичного змагання (з 1929 р.). Значна увага приділяється новаторам виробництва, виникненню й розвитку стахановського руху та іншим проявам творчої ініціативи трудящих.

Зрештою дослідники звертаються до важливого питання про шефство робітників міста над селом, тобто про конкретне втілення на практиці союзу робітничого класу із селянством.

В книзі поверхово розглянуто суспільно-політичне життя Києва, зокрема діяльність міської партійної та комсомольської організації, органів Радянської влади (хіба що за винятком згадок про деякі виборчі кампанії) й т. п. Цей недолік, щоправда, властивий в цілому тогочасній історичній літературі.

В праці наведений великий і цінний матеріал про творчі звершення працівників народної освіти, вищої школи, науки, діячів літератури та мистецтва. Однак питання культурного будівництва здебільшого не пов'язані між собою. Тому, наприклад, єдиний процес наукових досліджень розглядається в двох різних параграфіях — про вищу школу і науку.

Розділи, які присвячені літературі, музиці, театру, образотворчому мистецтву, кіно, переважені прізвищами письменників та митців (с. 152, 342, 406—407, 420 та ін.), переказом змісту їх праць (с. 823, 840, 850—851 та ін.), найчастіше тематично зовсім не пов'язаних з Києвом. Таким чином, автори цих параграфів — мистецтвознавці та літературознавці — розглянули переважно зміст та форму відповідних літературних та мистецьких творів, а не їх роль в ідейному та культурному житті міста. Як ми бачимо, книзі бракує параграфів про культурно-освітню роботу.

У змістовному розділі про Київ у роки Великої Вітчизняної війни широко висвітлено такі важливі питання, як героїчна оборона столиці Української РСР, боротьба трудящих проти кривавого фашистського режиму, звитязна праця киян у радянському тилу, визволення міста від окупантів, перші кроки на шляху відбудови Києва. Автори розділу використали широке коло джерел і значну кількість архівних матеріалів. Однак вони часом занадто захоплюються аналізом загальновідомих, конкретно не пов'язаних з темою даних про хід Великої Вітчизняної війни, зокрема, що стосуються її початку (с. 417—477), а також взагалі окупаційного режиму (с. 519—522).

В книзі яскраво й всебічно показано боротьбу киян проти фашистських загарбників. В ній розповідається про героїчні подвиги радянських патріотів — військово-службовців і цивільних — під час оборони Києва. Переконаливо розкриті різні форми народної боротьби: збройні дії, саботаж, диверсії. Дослідники детально висвітлили діяльність партійного й комсомольського підпілля, його зв'язки з партизанами, що вели боротьбу з ворогом у прилеглих до міста районах. Великим пафосом наповнені сторінки, на яких мова йде про визволення столиці УРСР від гітлерівських окупантів.

У загалом змістовному розділі про період війни зустрічаються й певні огріхи. Так, на с. 636 декларативно й голосливо говориться про доробок суспільствознавців-киян. Слід було б приділити цьому питанню більш значну увагу. На с. 519 повідомляється, що німецько-фашистські загарбники вдерлися в Київ 20 вересня 1941 р., а на с. 641 мова йде про те, що радянські війська залишили місто 19 вересня.

Помітне місце в праці відводиться питанням розвитку столиці республіки на етапі завершення будівництва соціалістичного суспільства. На великому фактичному матеріалі розглянуто процес відбудови зруйнованого окупантами народного господарства в роки четвертої п'ятирічки. Як для цього, так і наступних періодів (п'ятої, шостої п'ятирічок і початку семирічки) характерним є розкриття творчих досягнень киян у галузі промислового виробництва й культурного будівництва: в книзі проаналізовано нові почини новаторів і, зокрема, початковий етап руху за комуністичне ставлення до праці. Більш значна увага — ніж у попередніх розділах — приділяється зростанню матеріального добробуту, забезпеченню трудящих житлом, системі охорони здоров'я. Проте розглянуті питання здебільшого розкриваються за допомогою статистичних матеріалів. Недостатньо висвітлені досягнення конкретних людей. Іноді наводяться прізвища без ініціалів.

Часом автори непослідовно дотримуються правильного принципу показу діяльності тих чи інших працівників. Так, у розділах, присвячених системі народної освіти (післявоєнний період), достатньою мірою розглянуті трудові звершення київських учителів. Що ж стосується 20—30-х років, то про них зовсім не згадується. Хоча то був складний і суперечливий час становлення радянської школи, все ж таки слід було б навести чимало прізвищ учителів, які згодом стали видатними вченими, письменниками, митцями. Вони саме тоді починали свій трудовий шлях.

У виданні зустрічаються й помилки загального характеру. Автори безпідставно називають робітників міста «робітничим класом» (с. 188, 193, 264). Є випадки «модернізації» історичного процесу. Київський підпільний губком КП(б)У (1919 р.) названо обкомом (с. 60). У 1937 р. в Києві не було Шевченківського і Московського районів (с. 272). Такі назви вони одержали через 20 років. Спотворено прізвище Ф. Кона (Ф. Кін) — (с. 73).

Незважаючи на відзначені вище недоліки, другий том «Історії Києва», присвячений радянському періоду, заслуговує позитивної оцінки як важлива праця на шляху до створення фундаментального узагальнюючого дослідження з історії столиці Радянської України.

В 1964 р. книгу перевидано російською мовою¹⁴. Вона не набагато відрізняється від рецензованої праці. До підрядкових приміток включено коротенькі бібліографічні довідки про А. В. Іванова (с. 10), І. Ф. Смирнова-Ласточкина (с. 12), Ю. М. Коцюбинського (с. 43), С. В. Косіора (с. 47), А. С. Бубнова, Артема (Ф. А. Сергеева) — (с. 59). Розділ VII — «Київ в період завершення побудови соціалістичного суспільства» — завершується новим параграфом «На шляху до комунізму», в якому виклад подій доведено до 1963 р.

Таким чином, у розглянутому вище двотомнику з історії нашого міста вперше у вітчизняній історіографії було намальовано яскраву картину розвитку соціалістичного Києва.

Дослідники вивчали й деякі конкретні питання, присвячені розвіту міста в радянський період. Видатний подвиг міста-героя в роки Великої Вітчизняної війни привернув особливу увагу істориків. Уже в перші післявоєнні роки вийшов ряд книг¹⁵, надруковано численні статті про боротьбу радянських людей проти кривавого окупаційного режиму, визволення Києва від гітлерівських загарбників у 1943 р. Їх автори, використовуючи власні спогади, великий фактичний матеріал, розповідають про героїчну оборону міста в 1941 р., про подвиги його захисників, організаторів збройної відсічі окупантам¹⁶.

¹⁴ История Киева в двух томах. К., 1964. Т. 2.

¹⁵ Визволеня Київщина. Збірник матеріалів. К., 1944; Дубина К. К. 778 трагічних днів Києва. К., 1945; Мещеряков Г. Борьба за Киев. М., 1944; Про руйнування і звирствя, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками в м. Києві. Київ — Харків, 1944; Дубина К. К. Злодеяння немцев в Києве. М., 1945; Освобождение Киева. К., 1948 та ін.

¹⁶ Родимцев О. І. За місто-герой Київ. К., 1964; Баграмян И. Х. Город воин на Днепре. М., 1965; е го же. Так начиналась война. М., 1977; Пашко Я. Місто-герой на Дніпрі. К., 1969; Лемещук М. М., Скаковський Й. М. Герой сорок першого. К., 1973; Андреев Г. И., Вакуров П. Д. Генерал Киринос. К., 1976; Чеканюк А. Т., Кожукало І. П. Героїчна оборона Києва в 1941 р. та її роль у зриві фашистських планів «бліцкригу». — УІЖ, 1961, № 3; Пашко Я. Героїчна оборона столиці України (Липень — вересень 1941 р.). — Комуніст України, 1961, № 7; Дюков Л. В бій йшли курсанти. — Пам'ятники України, 1981, № 4 та ін.

Історики спиняються на подіях героїчної битви за Дніпро, визволенні столиці Української РСР у 1943 р.¹⁷ Вони порушують широке коло питань, пов'язаних з немеркнучими сторінками літопису Великої Вітчизняної війни: бойовими операціями радянських військ, їх політичним забезпеченням, висвітленням героїчної участі представників різних народів нашої країни у битві за столицю Української РСР.

У ряді праць комплексно показано роль Києва у Великій Вітчизняній війні — від оборони міста в 1941 р. і до визволення у 1943 р.¹⁸ Дослідники водночас аналізують питання підпільної боротьби проти загарбників, яку очолили комуністи, організації диверсій, а також висвітлюють допомогу, подану місцевими жителями партизанам, що діяли в прилеглих до Києва районах, та ін.

Окремим питанням розглядуваної теми присвячується й ряд інших праць¹⁹. Грунтовно висвітлено й процес відбудови столиці Української РСР у роки війни²⁰. Героїчна історія нашого міста знайшла своє відображення й в документальному збірнику, а також в узагальненому вигляді у великих колективних працях: тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. I, розділ IV, де мова йде про оборонні бої, які вели війська Південно-Західного фронту в районі Києва та героїчну оборону столиці республіки; том II, розділ VII — про битву за Дніпро та визволення міста), в монографії про Київський військовий округ²¹. Великий і цікавий матеріал про киян — Героїв Радянського Союзу — міститься у спеціально присвячених їм нарисах²².

У ході написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» було створено окремий том про Київ²³. У книзі на основі великого фактичного матеріалу розглянуто багатомісячну історію міста з найдавніших давен і до нашого часу. Видання вигідно відрізняється від розглянутого вище тим, що в ньому значно докладніше й переконливіше висвітлено період розвинутого соціалізму.

В 1979 р. Президія АН УРСР прийняла ряд постанов про підготовку наукових праць, присвячених 1500-річчю Києва. Першою з них стала книга «Київ», надрукована російською мовою²⁴. У виданні велика увага приділялася радянському періоду, особливо питанням розвитку міста в умовах зрілого соціалізму. Викалд подій доведено до кінця десятиї п'ятирічки. В ній було виправлено недоліки в змісті та диспропорції в розподілі матеріалів попередніх видань з історії столиці республіки.

Створюється й фундаментальне видання «История Киева. В трех томах, четы-

¹⁷ Гречко А. А. Освобождение Киева. Краткий военно-исторический очерк. М., 1973; Мойсеев О. В. Немеркнуча слава героїв. К., 1975; Гвазова-Саладзе Л. А. Вони билися за Дніпро (Про воїнів-грузинів). К., 1977; Батюня А. Битва за Київ. (До 15-річчя визволення столиці України від німецько-фашистських загарбників). — Комуніст України, 1958, № 10; Буцько М. О., Булат В. М. Визволення Києва — інтернаціональний подвиг народів-братів. — Архіви України, 1973, № 5; Архипенко К. М., Масловська В. В. Битва за Київ (1943 р.). — Архіви України, 1973, № 5; Батюня П. Битва за Дніпро. — Пам'ятники України, 1977, № 4 та ін.

¹⁸ Дубина К. К. В годы тяжелых испытаний. К., 1962; Григорович Д. Ф. Киев — город-герой. М., 1978; його ж. Участь синів братніх народів СРСР у боях за Київ. — УІЖ, 1972, № 12; Москаленко А. З. Киев. Документальная повесть в письмах, дневниках и воспоминаниях участников исторической эпопеи защиты и освобождения города в 1941—1943 гг. М., 1978; У битві за Київ. Збірник. К., 1973 та ін.

¹⁹ Брагин М. Ватутин (Путь генерала). 1901—1944. М., 1954; Палащенко А. Е. Комиссар незримих баррикад. М., 1976; Тронько П. Т., Овчаренко П. М. Солдаты киевского подполья. — В кн.: Герои подполья. М., 1972. Вып. I; Слинко І. І. Бойовий партизанський рейд під Київ. — УІЖ, 1958, № 4; Буцько М. О., Булат В. М. Братська допомога народів СРСР у відбудові міста-героя Києва. — УІЖ, 1973, № 10; Плахін В. М. Генерал армії М. Ф. Ватутин (До 75-річчя з дня народження) — УІЖ, 1976, № 12; Григорович Д. П. Мужній комуніст-підпільник (До 80-річчя з дня народження О. С. Пироговського). — УІЖ, 1977, № 8; Бухонський В. В. Виховання воїнів на героїчних традиціях Ленінського комсомолу під час форсування Дніпра і визволення Києва. — УІЖ, 1978, № 10; Волощук Ю. Форсували Дніпро батальйони. — Соціалістична культура, 1980, № 5 та ін.

²⁰ Коваль М. В., Мельник П. І. Трудящі Києва в боротьбі за відбудову міста (1943—1945 рр.). — УІЖ, 1982, № 2.

²¹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Сборник документов. К., 1963; Краснознаменный Киевский. История Краснознаменного Киевского военного округа. 1919—1979. К., 1979, с. 143—274.

²² Боевые звезды киевлян: Очерки о Героях Советского Союза. К., 1968, 1977.

²³ Історія міст і сіл Української РСР. Київ. К., 1968.

²⁴ История городов и сел Украинской ССР. Киев. К., 1979.

рех книгах». У першому томі «Древний и средневековый Киев», що вийшов в світ до славного ювілею, висвітлюється історія міста від часів його виникнення й до визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Другий том «Киев в эпоху позднего феодализма и капитализма» присвячується соціально-економічному й культурному розвитку Києва, починаючи з другої половини XVII ст. і до Великого Жовтня.

Третій том складатиметься з двох книг — «Социалистический Киев» і «На пути к образцовому коммунистическому городу».

Підготовка до святкування 1500-річчя міста, робота над книгами тритомника викликали значний інтерес дослідників до вивчення важливих проблем новітньої історії Києва. В редакційній статті «Київ — місто-герой, місто-трудівник», надрукованій в «Українському історичному журналі» (1979, № 11), велику увагу було приділено постановці питання про актуальність дослідження саме радянського періоду історії Києва. В журналі було опубліковано ще ряд матеріалів, присвячених славному ювілею столиці Радянської України.

Розглянуті вище праці дають можливість зробити певні висновки. Особливо слабо розроблялися конкретні проблеми розвитку міста в 20—30-ті роки. Щоправда, останнім часом дослідники активізували свою роботу. Вони відкривають нові сторінки історії Великого Жовтня та громадянської війни²⁵, досліджують питання реконструкції народного господарства, висвітлюють трудові звершення та почини князя²⁶, розповідають про допомогу міста селу, аналізують процес культурного будівництва²⁷. Автори при цьому використовують широке коло джерел, зокрема архівних, а також відповідну мемуарну літературу.

Видано також кілька праць науково-популярного характеру, які присвячені проблемам соціалістичного будівництва в Києві²⁸.

Значна увага приділяється й розквіту сучасного міста — столиці УРСР, творчій ініціативі трудящих, їх досягненням у роки повоєнних п'ятирічок і, особливо, в період зрілого соціалізму²⁹, братерському співробітництву з іншими республіками нашої країни, окремими містами-побратимами³⁰, а також зміцненню культурних контактів із зарубіжними державами тощо³¹.

В центрі уваги дослідників — питання зростання матеріального й культурного

²⁵ Шморгул П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація.— УІЖ, 1981, № 11; Тимченко Ж. П. Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917 р.—січень 1918 р.).— УІЖ, 1982, № 1; Гамрецький Ю. М. Боротьба за владу Рад у Києві наприкінці 1917 року.— УІЖ, 1982, № 3.

²⁶ Кульчицький С. В. Киев социалистический (1936—1977). К., 1977; Ястребов В. І. Розвиток судобудування в Києві у роки довоєнних п'ятирічок (1928—1941).— Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник. К., 1979. Вип. 13; Кульчицький С. В. З історії трудових починів робітників промислових підприємств м. Києва.— Архіви України, 1981, № 1; Є. П. Шаталіна. Відбудова і розвиток міського господарства Києва (1921—червень 1941 рр.).— УІЖ, 1981, № 12 та ін.

²⁷ Стомахін Й. Б. Київщина, 1921 р. (спогади).— УІЖ, 1979, № 1; Пронін В. О. Шефська допомога трудящих Києва трудовому селянству в роки масової колективізації сільського господарства.— Архіви України, 1981, № 3; Даниленко В. М., Моргаєнко О. П., Ткачова Л. І. Розвиток культури в Києві у роки перших п'ятирічок.— УІЖ, 1982, № 4.

²⁸ Соціалістичні перетворення на Київщині за 40 років. К., 1957; Бражник І. І. Соціалістична Київщина. (Цифри і факти). К., 1958; Старовойтенко І. Соціалістичний Київ. К., 1958 та ін.

²⁹ Крамаренко М. Шляхами героїв (про комсомольців Києва).— В кн.: Продовжувачі революційної справи батьків. К., 1975; Кульчицький С. В. Трудові почини киевлян. К., 1979; Холоденко А. Зразок у праці, побуті, культурі.— Соціалістична культура, 1975, № 11; Плачидка С. Як тебе не любити.— Донбас, 1977, № 2; Згурський В. А. Київ— столиця Української РСР. УІЖ, 1982, № 4, та ін.

³⁰ Сидоренко В. П. Соревнование городов Киева и Еревана.— Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1971. Вип. III: Промислов В. Павлик разом (Соц. змагання між трудящими Москви та Києва).— Під прапором ленінізму, 1978, № 23 та ін.

³¹ Кулінич І. М., Виднянський С. В. Киев и города-побратимы. К., 1981; Виднянський С. В. Научные и культурные связи киевлян с коллективами стран социалистического содружества. К., 1982; Рой Є. Є. З історії руху поріднених міст.— УІЖ, 1977, № 2; Ярмыш Ю. От Киева до Калькутты.— Радуга, 1977, № 8; Фильштейн С. Дні Лейпцига (у Києві).— Музика, 1979, № 6; Борисюк З. П. Делегація архівістів НРБ у Києві.— Архіви України, 1980, № 4 та ін.

рівня киян, поліпшення житлово-комунальних умов їх життя³². Враховуючи значні успіхи, досягнуті в цій галузі, видавництво «Реклама» систематично видавало довідкові матеріали про нові житлові райони столиці Радянської України³³.

У Звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КППРС товариш Л. І. Брежнев поставив завдання перетворити Москву в зразкове комуністичне місто³⁴. Комуністи, всі трудящі з ентузіазмом підхопили цей заклик, доклали всіх зусиль для того, щоб втілити його в життя. В роки дев'ятої п'ятирічки цю ініціативу підтримали й кияни. Член Політбюро ЦК КППРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, виступаючи на міській партійній конференції (січень 1974 р.), зазначав: «...Прийшов час по-справжньому зайнятися вирішенням дуже важливого завдання—за прикладом столиці нашої Вітчизни Москви на ділі взятися за перетворення Києва в місто високопродуктивної праці, високої культури й зразкового громадського порядку, а в перспективі— в зразкове комуністичне місто»³⁵. Трудящі столиці Української РСР розгорнули масовий рух за перетворення Києва в місто високопродуктивної праці, високої культури й зразкового громадського порядку, що знайшло своє яскраве відображення в літературі³⁶. Виконанню цього завдання певною мірою сприяли такі важливі події, як проведення в Києві футбольного турніру Олімпіади-80³⁷, підготовка до 1500-річчя міста. Засоби масової інформації, особливо газети «Вечірній Київ» і «Прапор комунізму», широко висвітлювали трудові звершення киян, їх наполегливу самовіддану боротьбу за перетворення столиці в місто високопродуктивної праці, високої культури й зразкового громадського порядку. Ці матеріали стануть в пригоді авторам тритомної «Історії Києва».

Таким чином, виконуючи накреслення XXVI з'їзду КППРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України, науковці Української РСР підійшли до 1500-річного ювілею міста із значними досягненнями у вивченні його багатотомової історії, яка свідчить про велике значення й плодотворність непорушної дружби між російським, українським, білоруським та іншими народами нашої Батьківщини. Приємно відзначити, що останнім часом особливо зріс інтерес дослідників до історії радянського Києва, тобто того періоду, коли місто досягло небачених успіхів у своєму соціально-економічному та культурному розвитку.

Проте ще не всі проблеми історії радянського Києва достатньою мірою вивчені вченими-суспільствознавцями. Зокрема перед істориками стоїть ряд відповідальних завдань: використавши великий фактичний матеріал, узагальнити величні трудові подвиги киян, дослідити розвиток соціалістичного змагання в місті за роки Радянської влади тощо. Окремого дослідження заслуговують питання діяльності міської і районних партійних організацій в усіх сферах життя Києва.

Важливе значення мають науковий аналіз роботи численних трудових колективів столиці республіки, підготовка праць з історії найбільших заводів і фабрик, зокрема таких відомих підприємств, як «Арсенал», «Ленінська кузня», а також метрополітену, фірми «Світанок» та ін.

Київ є визначним культурним центром Радянського Союзу. Тому історія його театрів, музеїв, інших культурно-освітніх закладів становить певний інтерес для суспільствознавців. Це ж стосується й висвітлення вкладу київських учених у скарб-

³² Вітрук Л. Д. Поліпшення житлово-комунальних умов киян у період розвинутого соціалізму.— УІЖ, 1981, № 10; Іщенко М. Г., Шевченко Л. А. Київ— великий сучасний культурний центр.— УІЖ, 1982, № 3 та ін.

³³ Суворов В. Л. Новые жилые районы Киева: Никольская Борщаговка, Отрадный, Святошино, Брест-Литовский проспект. К., 1975; Теслер С. Б. Нові житлові райони Києва: Залізничний, Урицького, Проспект 40-річчя Жовтня, Васильківська, Теремки-І, Теремки-ІІ. К., 1975; Герасименко Г. С. Новые районы Киева: Воскресенский, Комсомольский, Лесной. К., 1978; Паскевич Ю. А. Новые жилые районы г. Киева: Оболоть, Минское шоссе, Вышгородский. Виноградарь. К., 1975.

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КППРС. К., 1971, с. 50.

³⁵ Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 120.

³⁶ Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Київ на шляху до зразкового комуністичного міста.— УІЖ, 1981, № 4 та ін.

³⁷ Згурський В. Олімпійський вогонь столиці України.— В кн.: Наука і культура. Україна. 1980. К., 1981; Михайленко К., Пугаченко Г. Київ зустрічає Олімпіаду. К., 1980; Астахов В. Київ розкриває обіми. Репортаж олімпійської готовності.— Старт, 1980, № 6; Дорохов В. О., Кондрацький А. А. Київ— спортивний.— УІЖ, 1982, № 4 та ін.

ницю вітчизняної науки, а також зв'язків науковців міста із своїми колегами з братніх союзних республік нашої країни.

Слід, звичайно, активізувати й вивчення питань зростання матеріального і культурного рівня трудящих, а також розгортання сфери побутового обслуговування в Києві.

Отже, перед дослідниками стоїть ще чимало важливих завдань, які вимагають свого розв'язання.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ДОЖОВТНЕВОЇ ІСТОРІЇ КИЄВА В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Основні проблеми історії Києва — одного з найдавніших міст слов'янського світу, стоїчного града Давньоруської держави, а згодом економічного, політичного і культурного центру українських земель — постійно перебувають у полі зору радянської історіографії. Про це свідчить вихід у світ ряду наукових праць (монографій, статей, заміток), присвячених економічному життю та адміністративному устрою міста, його політичному і культурному розвитку, організації міського господарства, участі киян у визвольній та революційній боротьбі. Інтерес істориків до актуальних проблем історичної урбаністики цілком закономірний. Відомо, що Київ відноситься до категорії міст, які відіграли важливу роль в історії народів, становленні їх як етнічної спільності, у справі централізації держави — «...щого, — за висловом Ф. Енгельса, — наймогутнішого політичного засобу швидкого розвитку всякої країни»¹.

Автор даного огляду робить спробу показати досягнення радянської науки в дослідженні історії Києва дожовтневого періоду, зосереджуючи при цьому увагу в основному на працях, які містять нові дані, заповнюють невідомі досі сторінки минулого міста*.

Інтерес дослідників до історії Києва посилювався вже у перші роки Радянської влади. В зв'язку з цим ВУАН у 1924 р. організувала кілька регіональних академічних комісій, одна з яких почала спеціально займатися вивченням різних проблем минулого міста. В результаті дворічних наполегливих пошуків науковці зібрали чималий фактичний матеріал, на основі якого було підготовлено збірник статей². На його сторінках вміщено ряд цікавих розвідок, присвячених, зокрема, становищу київських цехів у XVIII—XIX ст. (автор — К. Лазаревська), боротьбі міщан проти утисків литовської та польсько-шляхетської адміністрації (В. Щербина) тощо. Однак з деяких причин видання збірника було припинено. Лише у 1931 р. комісія відновила публікацію матеріалів з історії Києва. У підготовленій науковцями книзі містилися маловідомі факти про архітектуру, театр, образотворче мистецтво Києва XIII—XVIII ст. Певний інтерес становлять статті про розвиток цехового ремесла та адміністративний устрій міста, діяльність вихованців його академії за кордоном, топографію та забудову Києва за доби феодалізму³.

¹ Енгельс Ф. Дебати з приводу польського питання у Франкфурті. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 325.

* У даному огляді розглядаються праці, присвячені подіям XIV — початку XX ст., оскільки останнім часом опубліковано ряд монографій, в яких дається детальний історіографічний аналіз джерел та літератури з історії Києва V—XIII ст. (Див.: Советская историография Киевской Руси. Л., 1978; Голочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. К., 1980; Боровський Я. Е. Походження Києва. Історіографічний нарис. К., 1981).

² Київ та його околиця в історії пам'яток. К., 1926.

³ Київські збірники історії й археології побуту й мистецтва. Збірник перший. К., 1931.

Видання цих збірників певною мірою сприяло зростанню уваги дослідників до історичного минулого міста, хоча вплив «школи» Грушевського на діяльність вищезгаданої комісії негативно позначився й на опублікованих нею матеріалах.

І надалі проблеми історичної урбаністики постійно продовжували залишатися в полі зору українських радянських істориків. Вони висвітлювали такі основні аспекти історії Києва: соціально-економічний, політичний і культурний розвиток міста, участь киян у революційно-визвольному русі. Проте ще не всі періоди (як і проблеми) досліджені з однаковою глибиною.

На жаль, поки що майже не розробляються питання економічного розвитку міста у XIV—XIX ст. Цій важливій проблемі присвячені лише збірник статей В. Щербини, а також невеликі розвідки Л. Г. Мельника і В. О. Щербака⁴. Звичайно, ряд сюжетів з історії економічного і соціального розвитку Києва висвітлюються в загальних працях⁵. Разом з тим потребують дальшої розробки такі питання, як промисловий розвиток міста за доби феодалізму та капіталізму, вклад Києва у формування всеросійського ринку (а згодом і місце у його системі). Відсутні також монографії, в яких з достатньою повнотою висвітлювалися б зміни в політико-адміністративному статусі міста.

Значно краще досліджено роль і місце Києва в антифеодальній і визвольній боротьбі українського народу проти «своїх» та іноземних поневолювачів. Ще в 1947 р. брошуру на цю тему підготував К. Г. Гуслистий⁶. Згодом були опубліковані статті Н. С. Сидоренко, присвячені участі киян у селянсько-козацьких повстаннях 20—30-х років XVII ст. на Україні та визвольній війні 1648—1654 рр.⁷. Останнє питання висвітлював і Д. І. Мишко⁸.

І пізніше історики неодноразово поверталися до вивчення антифеодальних і визвольних рухів на Україні й ролі в них київських міщан. Значний фактичний матеріал містить, наприклад, монографія П. В. Михайлини⁹. Грунтовними науковими узагальненнями та цінними висновками привертають увагу статті Ф. П. Шевченка та Г. Я. Сергієнка, в яких на широкому історичному фоні показано участь киян у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., значення возз'єднання України з Росією для економічного та політичного розвитку міста в перші повоєнні роки¹⁰. Опубліковано також статтю про участь населення Києва в антифеодальних та визвольних рухах на Україні у кінці XVI — першій половині XVII ст.¹¹.

Як відомо, важливою формою антифеодальної боротьби народних мас України в XVIII ст. став гайдамацький рух. Участь киян у ньому присвячені, зокрема, розвідки В. М. Кулаковського, вміщені на сторінках «Українського історичного журналу» та «Архівів України»¹².

Навіть побіжний огляд літератури про роль Києва у визвольній боротьбі українського народу свідчить, що далеско не всі аспекти цієї багатопланої теми вже

⁴ Щербина В. Нові студії з історії Києва. К., 1926; Мельник Л. Г. Торговельні зв'язки Києва і міст Лівобережної і Слобідської України з Москвою наприкінці XVII ст.— УІЖ, 1979, № 5; Щербак В. О. Економічне становище Києва в XVIII ст.— УІЖ, 1981, № 11.

⁵ Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI—XVIII вв. Днепропетровск, 1979.

⁶ Гуслистий К. Г. Героїчне минуле Києва. К., 1947.

⁷ Сидоренко Н. С. Київ напередодні і в роки визвольної війни 1648—1654 рр.— Наукові записки Інституту історії АН УРСР. К., 1958. Т. 12; її ж. З історії боротьби міщан та козаків Києва проти польсько-шляхетського гніту (перша половина XVII ст.)— З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початок XX ст.). К., 1960.

⁸ Мишко Д. І. Київ у визвольній війні 1648—1654 рр.— Вісник Академії наук УРСР, 1953, № 10.

⁹ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.

¹⁰ Шевченко Ф. П. Київ у перший рік після возз'єднання України з Росією.— УІЖ, 1980, № 2; його ж. Київ у житті та діяльності Богдана Хмельницького.— УІЖ, 1981, № 2; Сергієнко Г. Я. Київ і буревій визвольної війни на Україні 1648—1654 рр.— Київ. К., 1981. Вип. 5.

¹¹ Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI — перша половина XVIII ст.)— УІЖ, 1981, № 10.

¹² Кулаковський В. М. Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху в першій половині XVIII ст.— УІЖ, 1967, № 2; його ж. Архівні матеріали про гайдамацький рух в 50-х рр. XVIII ст.— Архіви України, 1968, № 1.

стали предметом дослідження науковців. Так, майже не висвітлено місце Києва у визвольному русі українського народу проти литовсько-шляхетського панування. Потребують також ґрунтовного узагальнення численні факти участі міських жителів (зокрема киян) у класовій боротьбі на Україні в другій половині XVII—XVIII ст., її вплив на формування соціальної психології повстанців, підвищення бойовитості й організованості селянсько-козацьких загонів.

Особливе місце в історіографії Києва займають праці, присвячені визвольному та революційному руху, поширенню у місті марксизму та діяльності соціал-демократичних організацій.

Значний внесок у дослідження історії першого етапу визвольного руху в Росії, у тому числі й на Україні, зробив М. М. Лисенко. Його праці містять чимало цікавих фактів про життя та діяльність у Києві дворянських революціонерів¹³. Про пам'ятні місця декабристського руху опублікував статтю В. О. Сидоренко¹⁴. Суспільно-політичний рух на Україні в другій чверті XIX ст. та революційна боротьба в той час всебічно висвітлені у монографіях Г. Я. Сергієнка. Він, зокрема, характеризує діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, показує поширення у місті революційних ідей під впливом повстання декабристів та подій 1848—1849 рр. у Західній Європі, описує перебування у Києві Т. Г. Шевченка¹⁵. Спілкуванню Великого Кобзаря з викладачами та студентами Київського університету присвячено монографії М. П. Рудька і П. М. Попова¹⁶.

Героїчні сторінки боротьби проти самодержавства, в якій брали участь київські студенти, члени пародницьких груп та організацій, представники різночинської інтелігенції міста, розкриваються у працях М. П. Рудька, А. К. Волощенко і Г. І. Мархова¹⁷.

Багато зробили радянські вчені для висвітлення історії поширення марксистських ідей у Києві, виникнення та діяльності соціал-демократичних організацій. Перші кроки в цьому напрямі належали П. П. Бистренку та І. І. Шевченку¹⁸. Розширення джерелознавчої бази та введення до наукового обігу нових джерел дали можливість пізніше поглибити вивчення ряду питань¹⁹.

Окремо слід виділити публікації, присвячені революційним подіям у Києві. Хід та результати загального страйку робітників міста (1903 р.) дослідив О. А. Парасуцько²⁰, діяльність сім'ї Ульянових у Києві по розширенню зв'язків ЦК РСДРП з місцевими більшовицькими організаціями та пропаганді рішень II з'їзду партії, їх боротьбу проти меншовизму висвітлив І. Д. Ремезовський²¹.

Ряд українських радянських істориків досліджують хід першої буржуазно-демократичної революції в Києві, характеризують стратегію і тактику більшовицьких орга-

¹³ Лисенко М. Повстання декабристів на Україні. К., 1952; його ж. Декабристський рух на Україні. К., 1954.

¹⁴ Сидоренко В. О. Пам'ятні місця декабристського руху в Києві.— УІЖ, 1976, № 3.

¹⁵ Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; його ж. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.

¹⁶ Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет. К., 1959; Попов П. М. Шевченко і Київський університет. К., 1964.

¹⁷ Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973; Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; Мархов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века. К., 1979; его же. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века. К., 1981.

¹⁸ Бистренко П. П. Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». К., 1947; його ж. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні (кінець XIX ст.). К., 1958; Шевченко І. І. Із історії соціал-демократичних організацій на Україні (Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»). К., 1956.

¹⁹ Шморгул П. М. Нові матеріали про перші кроки соціал-демократичного руху в Києві.— УІЖ, 1959, № 4; Денченко М. В. Поширення марксизму студентською та учнівською молоддю Києва в першій половині 90-х років XIX ст.— Вісник КДУ, 1977, історія, вип. 19.

²⁰ Парасуцько О. Массовая политическая забастовка в Киеве в 1903 г. К., 1953; Чунтулов В., Парасуцько О. Загальний страйк робітників Києва влітку 1903 року. К., 1949.

²¹ Ремезовський І. Д. Про перебування сім'ї Ульянових у Києві. К., 1957; его же. Ульяновы в Киеве. 1903—1904 гг. К., 1979.

нізацій міста в той час²². Значний вклад у дослідження цієї проблематики вніс П. М. Шморгун, праці якого є помітним явищем в українській радянській історико-партійній науці²³.

Своєрідним підсумком наукових досліджень з вказаної тематики став вихід у світ другого видання «Нарисів історії Київських міської та обласної партійних організацій», на сторінках яких уперше систематизовано величезний фактичний матеріал з історії соціал-демократичних організацій міста, боротьби київських більшовиків проти самодержавно-поміщицького ладу²⁴.

Великою комплексною темою, яка, безумовно, ще має привернути до себе увагу дослідників, є взаємозв'язки населення Києва із слов'янськими та іншими народами. Брошура Ф. П. Шевченка, а також кілька статей, вміщених у збірниках матеріалів наукових сесій, присвячених історичним зв'язкам і дружбі українського й вірменського народів, зрозуміло, не вичерпують цієї проблематики. В них лише показано місце вірменської колонії в етнічному складі населення міста (XIV—XVII ст.), змальовано діяльність учасників Кирило-Мефодіївського товариства на Закавказзі, розкрито роль вихідців з Вірменії у революційному русі в Києві наприкінці XIX — початку XX ст. тощо²⁵.

Не менш важливим є дослідження структурних змін у зовнішньому вигляді міста, процесу його забудови, зокрема спорудження у ньому оборонних, адміністративних та культових будівель. Однак тут також спостерігається певна диспропорція дослідницьких інтересів. У той час як архітектурне обличчя Києва змальоване у численних монографіях, статтях і повідомленнях (у цьому заслуга передусім архітекторів та мистецтвознавців), стан його оборонних споруд і взагалі тенденції містобудування у період феодалізму та капіталізму досліджено незадовільно. В статтях В. І. Пилявського, О. П. Силина, Г. В. Алферової і В. О. Харламова лише накреслено шляхи розв'язання цього складного завдання²⁶.

Досягнуто певних успіхів і у дослідженні процесів розвитку культури. Відомо, що з Києвом, його культурно-мистецьким життям був тісно пов'язаний розвиток освіти та науки, літератури, театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва на всіх українських землях. Історики глибоко і всебічно дослідили діяльність Київського колегіуму (згодом академії): організацію в ньому навчального процесу, рівень та стан викладання різних наукових дисциплін, участь його викладачів та випускників у загальноросійському суспільно-політичному житті²⁷. Цікаві факти про Київську братську школу, її вклад у возз'єднання України з Росією містяться в монографії Є. М. Мединського²⁸. Стан початкової і середньої, а також вищої спеці-

²² Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.). К., 1960; Кириленко С. П. Київ у роки першої російської революції (1905—1907). К., 1975; його ж. Пролетаріат Києва в революції 1905—1907 рр.— УІЖ, 1975, № 12; Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революций 1905—1907 гг. К., 1976; Сарбей В. Г., Щусь О. И. Київ у трьох революціях. К., 1981.

²³ Шморгун П. М. Більшовики Київщини в роки сталинської реакції 1907—1910 рр.— УІЖ, 1958, № 4; Шморгун П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. К., 1963; Мишко Д. І., Шморгун П. М. Ювеналій Дмитрович Мельников. К., 1970; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років. К., 1975; його ж. В. І. Ленін і Київська партійна організація.— УІЖ, 1981, № 11.

²⁴ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981.

²⁵ Шевченко Ф. П. Роль Києва у міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. Ереван, 1961; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской научной сессии. К., 1965; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Ереван, 1971. Вып. III.

²⁶ Пилявский В. И. Из истории планировки и застройки Киева в начале XIX в.— Зодчество Украины. К., 1954; Силин О. П. Перший головний архітектор Києва XVIII ст.— УІЖ, 1974, № 8; його ж. Стародавні укріплення і фортеці Києва.— УІЖ, 1975, № 9; Алферова Г. В., Харламов В. А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVIII века.— Вопросы истории, 1979, № 7.

²⁷ Хижиак З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1970; 2-е вид. К., 1981.

²⁸ Мединский Е. Н. Братские школы Украины и Белоруссии в XVI—XVIII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. М., 1954.

альної освіти у Києві в XIX ст. висвітлюють В. С. Шандра і Є. П. Степанович²⁹. Підготовлено праці з історії Київського університету³⁰.

Значний крок зроблено у вивченні історії книгодрукування на Україні. Зокрема, Я. Д. Ісаєвич дослідив широке коло питань, пов'язаних з виникненням та розвитком книговидавничої справи в Києві³¹. Його ж перу належить праця про братства (в тому числі й Київське) на Україні, їх значення для розвитку культури в XVI—XVIII ст.³²

Число публікацій з історії культурного життя Києва не обмежується наведеними. Чимало монографій і статей з цієї проблематики підготували також мовознавці, літературознавці, мистецтвознавці та ін.³³ Проте й досі не створено узагальнюючих синтетичних праць, в яких висвітлювався б увесь комплекс питань, пов'язаних з розвитком культури у Києві.

У зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річного ювілею міста істотно активізувалася робота архівістів щодо виявлення нових джерел з історії Києва. Цікаві в цьому плані підбірки оглядових матеріалів, зокрема, надрукував журнал «Архіви України». Привертають увагу публікації Л. А. Пономаренко та Г. В. Болотової про картографо-геодезичні матеріали ЦДІА УРСР як важливе джерело для вивчення топографії середньовічного міста³⁴. Певний інтерес становить огляд архівних документів про економічний розвиток і благоустрій міста у XIX—на початку XX ст. та розповідь про матеріали, що експонувалися на виставці в ЦДІА УРСР (листопад 1979 р.), присвяченій 1500-річчю Києва³⁵.

Нові відомості про діяльність у Києві в роки першої російської революції вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці та видання в місті більшовицької газети «Робітник» містяться у матеріалах, які вводять до наукового обігу Л. Я. Свінтицька та І. І. Глизь³⁶.

Джерелознавчий характер мають публікація В. В. Румянцевої та О. Ф. Овсієнка, де розглядаються геральдичні традиції Києва з найдавніших часів до кінця XVIII ст., та стаття Г. В. Боряка, в якій висвітлюється історія Києва XIII—середини XVII ст. за допомогою джерел іноземного походження (щоденників та мемуарів мандрівників і дипломатів, хронік, листів, донесень державних і церковних діячів)³⁷.

²⁹ Шандра В. С. Початкова та середня освіта у Києві в першій половині XIX ст.— Архіви України, 1980, № 5; Степанович Є. П. З історії вищої спеціальної освіти на Україні.— УІЖ, 1981, № 1.

³⁰ Історія Київського університету. К., 1959; Мельник Л. Г. Київський університет (Короткий історичний нарис). К., 1979.

³¹ Ісаєвич Я. Д. История книгопечатания на Украине и его роль в межславянских культурных связях (XVI—первая половина XVII вв.). М., 1977; его же. Преиспещники первопечатника. М., 1981.

³² Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури доби феодалізму (XVI—XVIII ст.). К., 1966.

³³ Асеев Ю. С. Древний Киев (X—XVII вв.). М., 1956; Вздорнов Г. И. Исследование о Киевском Псалтыре. М., 1978; Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва. К., 1972; Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979; Степовик Д. В. Київська школа рисунка й живопису XVIII ст. та її міжнародні зв'язки.— Народна творчість та етнографія, 1980, № 4; Клин В. Л. Хорове та кобзарське мистецтво Києва кінця XIX—початку XX ст.— Народна творчість та етнографія, 1981, № 4; Фільц Б. М. Київський цех інструментальної музики в XVII—XVIII ст.— Народна творчість та етнографія, 1981, № 5.

³⁴ Пономаренко Л. А. Плани м. Києва кінця XVII—початку XIX ст.— Український історико-географічний збірник. К., 1971. Вип. I; Болотова Г. В. План Києва 1695 р. як джерело до вивчення історії міст кінця XVIII століття.— Архіви України, 1980, № 4.

³⁵ Івахова О. М. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про економічний розвиток і благоустрій міста у XIX—на початку XX ст.— Архіви України, 1981, № 3; Страшко В. В., Боряк Г. В. Документи ЦДІА УРСР з історії м. Києва.— Архіви України, 1980, № 1.

³⁶ Свінтицька Л. Я. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві до історії діяльності вузлового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці в роки першої російської революції.— Архіви України, 1981, № 6; Глизь І. І. Документи про видання більшовицької газети «Робітник» у Києві.— Архіви України, 1978, № 3.

³⁷ Румянцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва.— Архіви України, 1980, № 3; Боряк Г. В. Іноземні джерела про Київ XIII—середини XVII ст.— УІЖ, 1981, № 12.

Безумовно, робота архівістів над виявленням джерел, які б розкрили невідомі сторінки історії Києва, ще далеко не завершена. Слід сподіватися, що невдовзі з'являться нові огляди документальних матеріалів з актуальних питань минулого міста.

Одним з основних напрямів розвитку радянської історичної науки є створення великих колективних монографій, у яких узагальнюються та підсумовуються результати багаторічних досліджень. Це стосується й минулого Києва. Ще у 1959 р. побачило світ двотомне видання «Історія Києва», перший том якого охоплює період від найдавніших часів до 1917 р.³⁸ Пізніше було підготовлено том «Київ» з 26-томної праці «Історія міст і сіл Української РСР»³⁹. Видання цих колективних монографій показало, що деякі проблеми дореволюційного минулого Києва все ще залишаються недостатньо дослідженими. Триває пошук документальних даних, накопичуються археологічні джерела, які дають науковцям змогу розширити та уточнити знання дореволюційної історії міста. Нещодавно вийшов з друку перший том тритомної (у чотирьох книгах) «Історії Києва», в якому висвітлюється історичне минуле міста з найдавніших часів до середини XVII ст.⁴⁰ Певну наукову цінність становить також енциклопедичний довідник «Київ», підготовлений Головною редакцією Української Радянської Енциклопедії⁴¹. Крім того, у переддень ювілею опубліковано ряд брошур та великих статей, автори яких прагнули визначити місце Києва в загальноісторичному процесі, його вплив на різні сторони життя східнослов'янських народів⁴².

Дослідження минулого Києва, зокрема складних переплетень подій, що відбувалися у ньому в окремі періоди, суспільно-політичних поглядів представників різних соціальних станів, потребує спільних зусиль учених-суспільствознавців. Перспективність такого методу очевидна. Наприклад, історикам, які досліджують проблеми суспільно-політичного життя Києва у XVI—XVIII ст., стануть у пригоді праці вчених-філософів⁴³.

Отже, українські радянські історики досягли значних успіхів у вивченні дореволюційного минулого Києва. Підготовлено багато праць, автори яких висвітлюють різні сторони життя міста — його економічний і культурний розвиток, вклад населення в революційно-визвольну боротьбу, зміцнення й розширення зв'язків між братніми російським та українським народами. Однак, як зазначалося вище, ще не всі проблеми розкриті з достатньою повнотою. Це вимагає від істориків дальших творчих зусиль і наукових пошуків.

В. А. СМОЛІЙ (Київ)

³⁸ Історія Києва. К., 1959. Т. I; Історія Києва. К., 1965. Т. I.

³⁹ Історія міст і сіл Української РСР. Київ. К., 1968; Історія городов и сел Украинской ССР. Киев. К., 1979.

⁴⁰ Історія Києва. Древний и средневековый Киев. К., 1982. Т. I.

⁴¹ Київ. Енциклопедичний довідник. К., 1981.

⁴² Кульчицкий С. В., Кизченко В. И., Сидоренко Е. Ф. Основные периоды истории Киева. К., 1980; Мельник Л. Г., Сургай Г. М. Значение Киева в истории нашей Родины. К., 1980; Київ — місто-герой, місто-трудівник.— УІЖ, 1979, № 11; Кондуфор Ю. Ю. Город древний, город молодой.— Коммунист Украины, 1980, № 12.

⁴³ Идейные связи прогрессивных мыслителей братских народов (XVII—XVIII вв.). К., 1978; Развитие прогрессивной философской мысли российского, украинского, белорусского народов в XVII—XVIII ст. К., 1978; Кашуба М. В. З історії боротьби проти унії. К., 1976; Нічик В. М. Феофан Прокопович. М., 1977; е е ж е. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII века. К., 1978; Рогович М. Д., Нічик В. М. Філософія в Києво-Могилянській академії. Інокентій Гізель.— Філософська думка, 1970, № 1; Нічик В. М. Внесок діячів Києво-Могилянської академії в єднання духовних культур російського, українського й білоруського народів.— Філософська думка, 1974, № 5.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. Ф. Замалеев, В. А. Зоц.

МЫСЛИТЕЛИ КИЕВСКОЙ РУСИ

Київ:

Издательство при Киевском университете
издательского объединения «Вища школа»,
1981. — 159 с.

Історіографія Київської Русі налічує не одну тисячу назв книг і статей, присвячених різноманітним сторонам життя давньоруського суспільства. Особливо значних успіхів досягла радянська наука, представники якої ґрунтовно вивчили матеріальну й духовну культуру Київської держави, її економічний і політичний розвиток. І все ж таки залишається ще чимало й досі нерозгаданого в давньоруській культурній спадщині. Про це свідчить рецензована праця, яка є першим великим узагальнюючим дослідженням з історії філософської думки давньої Русі.

В книзі О. Ф. Замалеева й В. П. Зоца, яка присвячена 1500-річному ювілею «матері міст руських», розповідається про видатних мислителів східного слов'янства XI—XII ст. — якщо формально виходити з назви й змісту праці. Проте, по суті, вона являє нарис історії духовного життя Київської Русі доби її найвищого культурного розквіту. Автори розвінчують поширений у дореволюційній науці й існуючий нині в реакційній буржуазній історіографії погляд на давньоруський період нашої історії, як на часи варварства й суцільної темряви, коли чудові пам'ятки вітчизняної літератури та мистецтва вважалися запозиченими з Візантії або країн Заходу, а то й взагалі створеними іноземцями. Ці «дослідники» відмовляють руському народу в здатності створити власну культуру.

Автори рецензованої книги наголошують на тому, що давньоруська «античність» була не менш величною й драматичною, ніж класична — грецька і римська. «Давньоруська пародність», — підкреслюють дослідники, — створила культуру й науку на рівні найвищих світових зразків.

О. Ф. Замалеев та В. П. Зоц прагнули відтворити процес становлення й розвитку філософської думки в Київській державі в усій його складності та суперечливості, розглядаючи її як сплав язичництва й християнства, схоластики й животворних народних джерел, античності та творів ранньосередньовічних мислителів.

Особливий інтерес викликає перший розділ книги — «Християнізація Русі й духовна культура східних слов'ян». Ця тема відносно непогано розроблена радянськими істориками. Щоправда, поки що не досягнуто єдності поглядів з багатьох її важливих питань. Автори виробили власну думку щодо згаданої вище проблеми, що приваблює чіткою логікою й аргумен-

тованістю висновків. У праці розглянуто класову та ідеологічну сутність язичництва, показано його еволюцію відповідно до розвитку східнослов'янського суспільства. Дослідники підкреслили важливу, на наш погляд, думку про те, що прийняття християнства давньоруським урядом було свідомим і цілеспрямованим актом, бо це відповідало його намірам підкорити церкву державі, — в західній (римській) церкві імператор не мав влади над папою. Водночас відзначимо, що, мабуть, не варто відстоювати вірогідність літописної легенди щодо вибору релігії Володимиром — орієнтація на християнство була запрограмована попередниками князя, насамперед Ольгою, бо в умовах раннього феодалізму найкраще відповідала суспільному й культурному розвитку Русі.

В праці наочно показано, що на східнослов'янських землях християнство увібрало в себе елементи язичництва, завдяки чому зберігались народні традиції, насамперед у побуті та звичаях, а також в архітектурі, скульптурі, живопису, орнаменті тощо. Варто було б відзначити, що цей сплав двох протилежних за ідеєю віровчень був вимушеним і свідчив про вміння православної церкви пристосовуватися до обставин й умов часу навіть в той далекий період.

В наступних розділах книги перед очима читача проходять яскраві образи мислителів Київської Русі — від Іларіона до Кирила Туровського. Автори використали широке коло джерел і літератури, виявили обізнаність з останніми працями радянських істориків. Тому створені ними портрети давньоруських філософів, аналіз їх творів та світогляду є історично точними й переконливими.

Однією з найбільш яскравих серед них постатей був Іларіон. Видатний культурний і церковний діяч, якому Ярослав Мудрий вручив митрополичу кафедру для того, щоб звільнитися з-під візантійського ідеологічного впливу, блискучий оратор і письменник Іларіон привертає увагу вчених вже не одне десятиріччя. В рецензованому виданні всебічно розглянуто його головну працю «Слово про закон і благодать», в якій він відстоював політичну й культурну самобутність Київської держави, рішуче відкидає намагання візантійської верхівки ідеологічно (а згодом і політично) поневолити руський народ. Автори показують, як письменник і філософ аргументовано й глибоко викривав підступну політику уряду Візантії та ієрархів грецької церкви щодо Русі.

Необхідно відзначити також прекрасний аналіз знаменитого «Повчання» Володимира Всеволодовича — у розділі «Продовження традиції. Іоан і Володимир Мономах». Автори чітко визначили філософську концепцію цього видатного держав-

ного діяча давньої Русі. Разом з тим, як нам здається, вимагає уточнення думка дослідників про те, що «Повчання» Володимира Мономаха — твір, безумовно, антицерковний» (див. с. 80). Дійсно, у ставленні Володимира до релігії проглядає практицизм, прагнення зробити християнську віру прийнятною для князя й дружинника, боярина й купця, ремісника та землероба. Та навряд чи Мономах свідомо бажав ослаблення церкви — цієї основної опори князівської влади.

Особливого схвалення заслуговує й розгляд джерел давньоруської вченості (XII ст.) у розділі «Біля джерел раціоналізму. Климент Смолятич». О. Ф. Замалеєв та В. П. Зоц цілком вірно характеризують митрополита православної церкви Климента як «видатного представника «античної» лінії в давньоруській філософії» (с. 94). Підкресливши глибоке знання Смолятичем античної філософії, проаналізувавши його філософську концепцію, автори водночас спростовують твердження окремих учених, начебто він був просто освіченою людиною і не знав творів грецьких, римських та ранньосередньовічних мислителів.

Цікавими й нетрадиційними є «Висновки» до книги. Замість звичайного підбивання підсумків дослідники розповідають про виникнення й поширення церковних

ересей на Русі в XIV—XV ст., які вони справедливо вважають «своєрідними формами відокремлення філософії від релігії» (с. 119). Показником наукової культури авторів є додатки, вміщені в кінці праці. В них наведені філософсько-соціологічні фрагменти тих давньоруських текстів, які розглядаються в книзі.

Висловимо лише кілька зауважень з приводу рецензованої монографії. Хотілося б бачити більш докладну характеристику історичних поглядів Нестора, його суспільно-політичного світогляду. Не можна погодитися з твердженням (див. с. 82), що «із середини XII ст. влада (на Русі.— М. К.) фактично переходить до боярства». Даремно автори зображують (див. с. 103 та ін.) період феодальної роздробленості лише як часи розпаду Давньоруської держави. Тодішня епоха була діалектично складною. Відцентровим силам у політичному житті протистояли доцентрові тенденції в житті економічному й культурному.

Прекрасно видана, з чудовими ілюстраціями, написана на належному науковому рівні книга О. Ф. Замалеєва та В. П. Зоца є помітним вкладом в історіографію давньої Русі.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

* * *

НАУКОВА БІБЛІОГРАФІЯ З ІСТОРІЇ КИЄВА *

Бедзик Ю. Прийдешнє кличє: Мости дружби. — Всесвіт, 1981, № 11, с. 196—198.

Буцько О. В. М. Ф. Ватутін у спогадах радянських воєначальників.— УІЖ, 1981, № 12, с. 133—135.

Виднянський С. В. Научные и культурные связи киевлян с коллективами стран социалистического содружества.— Киев: О-во «Знание» УССР. Киев. гор. орг., 1982.— 24 с.

Вітрук Л. Д. Поліпшення житлово-комунальних умов киян у період розвинутого соціалізму.— УІЖ, 1981, № 10, с. 54—62.

Гамрецький Ю. З історії боротьби за владу Рад у Києві в 1917 р.— Рад. право, 1981, № 11, с. 72—75.

Гиравец Т. А. Трудящиеся Киева в борьбе за воплощение в жизнь решений XXV съезда КПСС.— Киев: О-во «Знание» УССР, 1979.— 27 с.

Главак Т. Місто-герой, місто-трудівник.— Під прапором ленінізму, 1981, № 23, с. 11—14.

Главак Т. В. Соціальний портрет сучасного Києва.— Філософ. думка, 1981, № 3, с. 3—15.

Горlach Л. Н. З роду арсенальського: Докум.-худож. повість (Про династії Найдечків і Степанових з Київського з-ду

«Арсенал» ім. В. І. Леніна).— К.: Політвидав України, 1980.— 144 с.

Горlach Леонід. Не буде переводу арсенальському роду!: Докум. повість.— Вітчизна, 1980, № 4, с. 150—169.

Гречина М. И., Фельдман-Бабак Т. П., Кирьянова Н. Н. Киев олимпийский.— Киев: Будівельник, 1980.— 135 с.

Григоревич Д. П. Генерал армії М. Ф. Ватутін: (До 80-річчя з дня народження).— УІЖ, 1981, № 12, с. 130—133.

Гурейв О. І. Комсидантська година: Повість про кийвських підпільників.— К.: Політвидав України, 1979.— 359 с.

Джерела про діяльність Київської Ради робітничих депутатів у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920 рр.).— Архіви України, 1981, № 4, с. 21—32.

Династии строителей: (Сборник). Кн. 1.— Киев: Будівельник, 1979.— 112 с.

Дрожжин В. П. Трудящиеся Киева в борьбе за восстановление народного хозяйства в послевоенные годы: (К 1500-летию Киева).— Киев: О-во «Знание» УССР, 1979.— 29 с.

Заремба Ф. М., Целиковська Т. О., Марченко М. В. Київський метрополітен.— 2-е вид.— К.: Будівельник, 1980.— 167 с.

Зарубіжні письменники про Київ.— Всесвіт, 1981, № 6, с. 187—190; № 12, с. 209—212.

Згурський В. Місто, спрямоване в май-

* Початок див.: УІЖ, 1982, № 3, с. 153.

бутне.— Економіка Радянської України, 1981, № 9, с. 31—38.

Згурський В. Мости дружби.— Всесвіт, 1981, № 8, с. 182—185.

Згурський В. А. Київ — столиця Української РСР.— УІЖ, 1982, № 4, с. 68—76.

Київ і кияни.— В кн.: Наука і культура. Україна. 1980. К., 1981, с. 109—120.

Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства.— Киев: Наук. думка, 1979.—135 с.

Коваль М. В. Допомога киян Червоній Армії під час героїчної оборони міста в 1941 р.— Архіви України, 1981, № 2, с. 74—76.

Коваль М. В. За ґратами «нового порядку»: (Окупація Києва німцями-фашистськими військами).— УІЖ, 1981, № 5, с. 119—128.

Коваль М. В., Мельник П. І. Трудящі Києва в боротьбі за відбудову міста (1943—1945 рр.).— УІЖ, 1982, № 2, с. 61—73.

Ковальчук Л. З. Подум'я не згасне: Художньо-документальна повість (про завод «Арсенал»).— К.: Молодь, 1979.—119 с.

Корольов Б. І. Чуеш, сурми загралі! (Київ 1917—1918 рр.).— Наука і суспільство, 1982, № 2, с. 7—10.

Краків — Київ. Книга дружби.— К.: Мистецтво, 1979.—320 с.

Комаренко Т. О. Соціалістичне змагання як фактор братерського єднання російського і українського народів. 1971—1975 роки: (На матеріалах Москви, Києва, Моск. і Київ. обл.)— Іст. дослідження. Київ, 1980. Вип. 6, с. 12—25.

Краснознаменний Киевский: Очерки истории Краснознам. Киев. воен. округа (1919—1979).— 2-е изд., испр. и доп.— Киев: Политгиздат Украины, 1979.—414 с.

Кулинич И. М., Виднянский С. В. Киев и города-побратимы.— Киев: О-во «Знание» УССР, 1981.—24 с.

Кульчицкий С. В. З історії трудових починів робітників промислових підприємств м. Києва.— Архіви України, 1981, № 1, с. 64—68.

Кульчицкий С. В. Семимильными кроками: (Київ у 1921—1941 рр.).— Наука і суспільство, 1982, № 3, с. 26—29.

Кульчицкий С. В. Трудовые почини киевлян.— К.: О-во «Знание» УССР, 1979.—29 с.

Ленінська кузня: Худож. оповіді та поезії кийських письменників.— К.: Рад. письменник, 1979.—294 с.

Мозговой М. Н. Сверстник первой пятилетки: (Крат. очерк 50-летней истории Киев. з-да им. И. И. Лепсе).— Киев: Техника, 1980.—40 с.

Плачинда С. П. Взяти на себе...: Завод. повість. (про з-д «Більшовик»).— К.: Дніпро, 1981.—254 с.

Полохало В. И. Большевики во главе революционной борьбы трудящихся Киева.— Киев: О-во «Знание» УССР. Киев. гор. орг., 1980.—40 с.

Породненные социалистическим интернационализмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма.— К.: Наук. думка, 1980.—290 с.

Портнова Л. Ю. Київ у роки боротьби за владу Рад: (За документами ЦДАКФФД УРСР).— Архіви України, 1981, № 5, с. 55—64.

Пронін В. О. Шефська допомога трудящих м. Києва трудовому селянству в роки масової колективізації сільського господарства.— Архіви України, 1981, № 3, с. 59—65.

Русанова В. Інтернаціональний рух мільйонів: (До Всесвіт. дня поріднених міст).— Всесвіт, 1979, № 5, с. 202—207.

Саженьюк С. За владу Рад.— Наука і суспільство, 1982, № 2, с. 11—13.

Северин С. И. Проблемы охраны и обогащения природной среды Киева.— Стр-во и архитектура, 1981, № 5, с. 11—14.

Скаба А. Д., Маковійчук І. М. Київ на шляху до зразкового комуністичного міста.— УІЖ, 1981, № 4, с. 89—100.

Слончак Н. М. Кінофотодокументи ЦДАКФФД УРСР про соціально-економічний розвиток Києва в роки довоєнних п'ятирічок.— Архіви України, 1981, № 6, с. 54—62.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.: Документы и материалы. В 3-х т.— Киев: Наук. думка, 1980. Т. 1—3.

Сохань Л. В., Головаха Є. І., Злобіна О. Г. та ін. Риси способу життя соціалістичного міста на початку 80-х років (За матеріалами конкретно-соціологічного дослідження у Києві).— Філософ. думка, 1981, № 6, с. 24—39.

Степанян Н. П., Гайовий В. М. У дружбі — наша сила: (Про дружбу трудящих Єревана та Києва).— Комуніст України, 1979, № 12, с. 46—48.

Стомахін Й. Б. Київщина, 1921 р.: (Керів. роль партії у відбудові нар. госп.-ва у Києві).— УІЖ, 1979, № 1, с. 92—96.

Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини.— К.: Наук. думка, 1979.—287 с.

Терещенко Р. На Голосіївських висотах: (Про героїч. оборону Києва в 1941 р.).— Соц. культура, 1980, № 5, с. 6—7.

Тимченко Ж. П. Участь жінок-робітниць Києва у революційній боротьбі (березень 1917—січень 1918 р.).— УІЖ, 1982, № 1, с. 57—65.

Флейдереров Я. С. Некоторые вопросы партийно-политической работы в Киевской наступательной операции в Великой Отечественной войне (По материалам 1-го Украинского фронта).— Вест. Ленингр. ун-та, 1980, № 14. История. Яз. Лит., вып. 3, с. 96—98.

Шаталіна Є. П. Відбудова і розвиток міського господарства Києва (1921—червень 1941 рр.).— УІЖ, 1981, № 12, с. 41—50.

Ясевич В. Е. Творческое кредо зодчего: К 100-летию со дня рождения П. Ф. Алешина.— Стр-во и архитектура, 1981, № 3, с. 26—28.

Ястребов В. І. Розвиток суднобудування у Києві у роки довоєнних п'ятирічок (1928—1941).— Історія нар. госп.-ва та екон. думки Української РСР. Респ. міжвід. зб., 1979. Вип. 13, с. 27—32.

Наука. Культура. Освіта

Брежнев Л. И. Речь товарища Л. И. Брежнева на торжественном открытии мемориального комплекса в городе-герое Киеве 9 мая 1981 года.— Коммунист, 1981, № 8, с. 3—6; Парт. жизнь, 1981, № 10, с. 3—6.

Щербицкий В. В. Подвигу жить в века: Торжественное открытие Мемориального комплекса «Украинский государственный музей истории Великой Отечественной войны 1941—1945 годов». Речь товарища В. В. Щербицкого.— Правда Украины, 1981, 10 мая.

Академия наук Украинской ССР: 1919—1979. Справочник.— Киев: Наук. думка, 1979.—274 с.

Андрущенко Н. П., Съедин А. В. Архитектура нового университетского комплекса в Киеве.— Стр-во и архитектура, 1979, № 7, с. 1—6.

Архівович Л. З. 3 минулого опери: (Музичне і музично-театральне життя Києва).— Музика, 1980, № 1, с. 9—10.

Асеева С. А. Музей книги і друкарства УРСР. (Київ).— Рад. школа, 1979, № 2, с. 87—90.

Белічко Д. Митні століття Радянської України.— Образотворче мистецтво, 1980, № 2, с. 18—22.

Белодед И. К. Киево-Могиланская академия в истории восточно-славянских литературных языков.— Киев: Наук. думка, 1979.—199 с.

Богданович С. «Косий капонір»: (Діяльність науковців іст.-рев. пам'ятника-музею. м. Київ).— Соц. культура, 1979, № 8, с. 26—27.

Богомолец О. О. Лікар, учений, організатор науки: До 100-річчя з дня народження О. О. Богомольця.— ВАН УРСР, 1981, № 5, с. 74—83.

Буланый І. Т., Явтушенко І. Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми.— К.: Мистецтво, 1979.—198 с.

Вічно житиме правда: (Про спорудження нового приміщення Київ. філіалу Центр. музею В. І. Леніна).— Наука і суспільство, 1980, № 4, с. 8—9.

Волков І. В. Народний музей історії Залізничного району Києва.— Архіви України, 1981, № 4, с. 57—58.

Горбачов Д. «Київ. Вулиця Кірова, 6...».— Україна, 1979, № 32, с. 12.

Губко А. Т. Роль Києво-Могиланської академії в зародженні психологічної науки на Україні.— Вopr. психології, 1980, № 1, с. 82—93.

Гудкова В. Булгаковские места.— Театр, 1980, № 7, с. 56—58.

Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України.— К.: Будівельник, 1981.—120 с.

Дальский В. Листая страницы памяти: (Из воспоминаний актера Киев. укр. драм. театра им. И. Франко).— Радуга, 1980, № 3, с. 136—144.

Дегтярьов М. Київський університет: (З історії заснування).— Людина і світ, 1981, № 10, с. 51—60.

Державна ордена Трудового Червоного прапора республіканська бібліотека УРСР імені КПРС. Путівник.— К.: Реклама, 1979.—11 с.

Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР: Путівник.— К.: Мистецтво, 1981.—151 с.

Дуднік І. О. Державному історичному музею Української РСР—80 років.— УІЖ, 1979, № 9, с. 156—157.

Еремін І. П. К истории восточнославянского барокко.— В кн.: Сибирская археография и источниковедение.— Новосибирск: Наука, 1979, с. 190—197.

Жмир В. З Шевченком по Києву.— Україна, 1980, № 10, с. 8—9.

История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР.— Киев: Наук. думка, 1979.—226 с.

Іщенко М. Г., Шевченко Л. А. Київ — великий сучасний культурний центр.— УІЖ, 1982, № 3, с. 47—57.

Канигін Ю. «Звідки єсть пішла» наука руська...— Вітчизна, 1980, № 10, с. 155—168.

Кашуба М. В. Георгій Конисский.— М.: Мысль, 1979.—173 с.

Київський інженерно-будівельний інститут: (1930—1980. Крат. справка).— К.: КИСИ, 1980.—39 с.

Київський музей западного і восточного мистецтва: Фотопутеводитель.— Киев: Мистецтво, 1981.—127 с.

Київський ордена Трудового Червоного Знамени технологічний інститут харчової промисловості.— Киев: Вища школа, 1980.—215 с.

Київський технологічний інститут легкої промисловості, 1930—1980: (Обзор деятельности).— Киев: Молодь, 1980.—55 с.

Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького: Іст. нарис.— К.: Рад. школа, 1981.—119 с.

Климаць М. А. Документи Київського міськдержархіву про співробітництво учбових закладів і науково-дослідних установ м. Києва з виробництвом.— Архіви України, 1979, № 1, с. 58—60.

Кобан Ю. Діорами в музеях Києва.— Образотворче мистецтво, 1980, № 2, с. 16—17.

Кобилецький Ю. С. Фрески: Нариси, портрети, спогади.— К.: Рад. письменник, 1979.—215 с.

Конисский Г. Моральна філософія, або етика.— Філософ. думка, 1979, № 5, с. 97—101.

Коцюбинская-Ефименко З. Я знала Маяковского.— Звезда, 1980, № 11, с. 151—156.

Кудін В. Кіно Радянської України.— К.: Мистецтво, 1979.—104 с.

Лаукарт Л. Музей історичних коштовностей УРСР.— Образотвор. мистецтво, 1981, № 1, с. 25—28.

Левада А. Великий ювілей великого міста: (О создании лит. произведений, посвящ. 1500-летию Киева).— Радуга, 1981, № 3, с. 149—154.

Литвинов В. Д. Ідеї просвітництва у працях Ф. Прокоповича.— Філософ. думка, 1982, № 1, с. 72—82.

Литвинов В. Мислитель, поет, державний діяч: До 300-річчя з дня народження Феофана Прокоповича.— Дніпро, 1981, № 6, с. 133—136.

Літературно-меморіальний дом-музей Т. Г. Шевченка в Києве: Фотопутеводитель.— Київ: Мистецтво, 1979.—125 с.

Лопатина Л. Е. Симеон Полоцкий (1629—1680).— Рус. речь, 1979, № 5, с. 113—119.

Марков П. І. Перший редактор Київського університету (М. О. Максимович).— Вісн. Київ. ун-ту, 1979. Іст. науки, вип. 21, с. 82-87.

Мельник Л. Г. Київський університет: (Короткий іст. нарис назустріч 150-річчю з дня заснування).— К.: Т-во «Знання» УРСР. Київ. міськ. орг., 1979.—26 с.

Меморіальна квартира-музей Ульянових у Києві: Фотоальбом/Текст С. Кисельова; фото С. Крячка.— К.: Мистецтво, 1980.—62 с.

Менжерес Г. М. Культурна програма ювілею.— Під прапором ленінізму, 1982, № 5, с. 34—35.

Мірошниченко Л. П. Лесин дім: (Літ. музей Л. Українки у Києві).— Укр. мова і літ. в школі, 1981, № 2, с. 76—77.

Митюров Б. Н. З глибини віків.— Рад. школа, 1980, № 11, с. 82—85.

Музей російського мистецтва в Києві: Альбом.— К.: Мистецтво, 1979.—30 с., 95 с. іл.

Музей українського образотворчого мистецтва. Київ. Путівник.— К.: Мистецтво, 1981.—151 с.

Музыкальная культура Украинской ССР: Сб. статей.— М.: Музыка, 1979.—462 с.

Нік І. Мости братерства.— Вітчизна, 1981, № 6, с. 149—152.

Павленко Г., Кононова О. Скарбниця мистецтва: (Про музей театр., муз. і кіномистецтва у м. Києві).— Вітчизна, 1980, № 9, с. 215—218.

Парфененко М. Скарбниця ленінської спадщини: (Про музей В. І. Леніна в м. Києві).— Пам'ятники України, 1980, № 2, с. 30—32.

Борис Евгеньевич Патон.— 2-е изд., доп.— М.: Наука, 1979.—147 с.

Петрова Н. В. От «Киева-города» к «Белой гвардии»: (М. А. Булгаков—публицист и художник).— В кн.: Замысел и его художественное воплощение в произведениях сов. писателей. Владимир, 1979, с. 3—15.

Пільгук І. Золотий гомін.— Дніпро, 1981, № 11, с. 61—76.

Пилипчук Р. Я. 60 років на службі радянському мистецтву: (Київ. держ. ін-т театр. мистецтва).— Театр. культура, 1980, вип. 6, с. 96—104.

Подвигу жить в веках: Торжеств. открытис в городе-герое Киеве мемориал. комплекса. «Укр. гос. музей истории Великой Отеч. войны 1941—1945 гг.» 9 мая 1981 г.— Киев: Политиздат Украины, 1981.—72 с.

Про діяльність Музею етнографії та художнього промислу.— ВАН УРСР, 1981, № 4, с. 9—10.

Равицький М. Дружба: (Інтерв'ю з директором та худ. керівником створеного

в Києві театру «Дружба» М. Равицьким).— Укр. театр, 1980, № 2, с. 26—27.

Сатаєва Т. Искусство остается потомкам: (О Киев. музее театр. искусства УССР).— Радуга, 1981, № 1, с. 186—188.

Соколов Д. Біля джерел Київського театру: (XIX ст.).— Укр. театр, 1980, № 1, с. 30—31.

Сорока М. МАН шукає таланти: (Діяльність Київ. малої акад. наук для школярів).— Знання та праця, 1979, № 10, с. 10—11.

Стеланович Є. П. З історії вищої спеціальної освіти на Україні.— УІЖ, 1982, № 1, с. 72—79.

Стрельський Г., Абаїмов В. Осередки патріотичного виховання учнів: Шкільні музеї Києва.— Пам'ятники України, 1979, № 3, с. 49.

Суярко Т. Рясне сузір'я.— Україна, 1980, № 3, с. 8—9.

Таранченко О. Музей М. В. Лисенка: (М. Київ).— Музика, 1980, № 6, с. 29—30.

Тарасов К. Тьмы невежества противник: К 350-летию со дня рождения Симеона Полоцкого.— Неман, 1979, № 12, с. 163—172.

Український державний музей історії Великої Отечества войны 1941—1945 гг.: Фотоальбом.— К.: Мистецтво, 1980.—48 с.

Фоменко В. М. Києво-Могилянська академія та її роль у розвитку українського образотворчого мистецтва.— Нар. творчість та етнографія, 1981, № 4, с. 24—32.

Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія.— 2-е вид., перероб., доп.— К.: Вища школа, 1981.—235 с.

Хінкулов Л. Ф. Літературні зустрічі: Розповіді про письменників у Києві.— К.: Рад. письменник, 1980.—255 с.

Швець П. С. Діяльність квартири-музею сім'ї Ульянових у Києві.— УІЖ, 1979, № 4, с. 122—123.

Шевчук В. Феофан Прокопович у Києві.— Укр. мова і літ. в школі, 1981, № 6, с. 22—28.

Шовкопляс Г. М. Давньоруські писанки: (З колекції Державного історичного музею УРСР).— Археологія, 1980, № 35, с. 92—98.

Шоломова С. «Найкраще в Києві Дніпро...»: (Спогади про О. О. Блока).— Прапор, 1980, № 11, с. 136—141.

Шпиталь І. Франківці.— В кн.: Наука і культура. Україна. 1980. К., 1981, с. 369—379.

Шреер-Ткаченко О. Музичний літопис міста (Києва).— Музика, 1980, № 1, с. 7—8.

Пам'ятники історії та культури

Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— Стр-во и архитектура, 1981, № 4, с. 26—29.

Асеев Ю. С. та ін. Дослідження архітектури Кловського собору в Києві.— Археологія. Респ. міжвід. зб., 1979. Вип. 30, с. 37—46.

Асеев Ю. С. и др. Исследования галерей Киевского Софийского собора.— Стр-во и архитектура, 1980, № 7, с. 25—26.

Асеев Ю. С. Про дату будівництва київської Софії: (Архітектура собору).— Археологія. Респ. міжвід. зб., 1979. Вип. 32, с. 3—12.

Ачкасова В. Н., Тоцька І. Ф. Софійський заповідник у Києві: Фотопутівник.— К.: Мистецтво, 1981.—191 с.

Бадяк В. Відгомін минулого: (Пам'ятки історії та культури Києва на сторінках восьмитомної «Історії Української РСР»).— Пам'ятники України, 1981, № 3, с. 22—24.

Белоконь І. Утро творення.— Москва, 1982, № 3, с. 141—166.

Блиндерова Н. В. Житие Кирила и Афанасия Александрийского в росписях Кирилловской церкви Киева.— В кн.: Древнерусское искусство: Монументальная живопись XI—XVII вв. М.: Наука, 1980, с. 52—61.

Боровський Я., Сагайдак М. А може то думна палата?— Наука і суспільство, 1981, № 10, с. 19—21.

Боровський Я., Сагайдак М. Споруда часів Ярослава Мудрого: (Археол. дослідження залишків Георгіїв. церкви).— Знання та праця, 1979, № 12, с. 20—21.

Варварич Г. Е. Славянские книги кирилловской печати XVII—XX вв.: Каталог книг, изданных в Киево-Печерской лавре.— Киев: М-во культуры УССР. Гос. ист. б-ка УССР, 1981.—80 с.

Верстюк В. Гетьманові Хмельницькому: (Про пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві).— Знання та праця, 1980, № 12, с. 14—15.

Визволителям Києва: Фоторозповідь про пам'ятник—музей визволителям Києва від нім.-фашист. загарбників у с. Нові Петрівці на Київщині.— К.: Мистецтво, 1981.—43 с.

Виноградова З. Т., Виноградова М. В. Старий контрактний будинок у Києві та його автор.— В кн.: Мистецтво і сучасність. Київ, 1980, с. 215—217.

Висоцький С. Золоті ворота міста Ярослава.— Пам'ятники України, 1981, № 1, с. 14—18.

Висоцький С. О. Іпатіївський літопис про Золоті ворота у Києві та Володимирі.— УІЖ, 1980, № 2, с. 64—68.

Востокова Г. В. Житие Феодосия Печерекого.— Рус. речь, 1981, № 3, с. 96—101.

Героїчним захисникам Києва.— Пам'ятники України, 1981, № 4, с. 33—36.

Григорян Григор. Армянские надписи Киевского собора святой Софии.— Вестн. обществ. наук. 1979, № 4, с. 85—93.

Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю. О ремесленном производстве на киевском Подоле. (Археол. данные).— Сов. археология, 1980, № 2, с. 203—219.

Дегтярьов М. Лебедина пісня зодчого (Ф.-Б. Растреллі: Архітектура Лядрів. церкви в Києві).— Людина і світ, 1981, № 7, с. 48—52.

Дегтярьов М. Г. Про спорудження Притиско-Миколаївської церкви у Києві.— Архіви України, 1980, № 5, с. 67—69.

Дегтярьов М. Стояти пам'ятці віки.— Пам'ятники України, 1981, № 1, с. 22—23.

Дорофійенко І. П., Редько П. Я. Рас-

крытие фресок XII в. в Кирилловской церкви Киева.— В кн.: Древнерусское искусство: Монументальная живопись XI—XVII вв. М.: Наука, 1980, с. 45—52.

Жолдак Б. Підземелля розкриває таємниці: (Археол. дослідження в печерах Києво-Печер. заповідника).— Наука і суспільство, 1979, № 3, с. 50—51.

Ігнаткін І. Історичні етапи забудови Києва.— Пам'ятники України, 1980, № 4, с. 49—53.

Кавуненко О. Молодість древнього міста: (Про архітектурні пам'ятники).— Знання та праця, 1980, № 9, с. 16—17.

Кілессо С. К. Архітектура Києва радянської доби.— Нар. творчість та етнографія, 1981, № 5, с. 11—22.

Кілессо С. К., Семеновка І. Д. Лучшее здание республики.— Стр-во и архитектура, 1979, № 9, с. 14—18.

Коломієць П. Сонячна година Подолу.— Наука і суспільство, 1981, № 2, с. 44—48.

Корінний М. М. Пам'ятники історії та культури Київської Русі.— К., 1981.—20 с. (Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури Київ. міськ. орг.).

Корнеева В. И., Дегтярев М. Г. Новое в истории и реставрации Андреевской церкви.— Стр-во и архитектура, 1979, № 8, с. 24—26.

Коцюбинський Флоріан. Старокиївська скульптура.— Пам'ятники України, 1980, № 4, с. 54—57.

Крикогун В. М. За мурами лаври: (Про роль Києво-Печер. лаври у сусп.-політ. житті Росії і України у другій половині XVIII—початку XX ст.).— К.: Політвидав України, 1979.—78 с.

Лемешук М. М. Пам'ятники Києва, які увічнюють подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні.— УІЖ, 1980, № 5, с. 121—129.

Ленченко В. Рідкісна панорама фортеці.— Україна, 1980, № 43, с. 22.

Логвин Г. Н. Архітектура Києва XVII—XVIII вв.— Стр-во и архитектура, 1981, № 7, с. 26—29.

Логвин Г. Н. Инженерно-конструктивная структура Софийского собора в Киеве: (Теория и история архитектуры).— Стр-во и архитектура, 1980, № 3, с. 26—27.

Матвиско Н. Г. Архитектурный ансамбль Киево-Печерского заповедника.— Киев: Будівельник, 1981.—117 с.

Маринченко Є. О. Палац культури «Україна» в Києві.—2-е вид., перероб. і доп.— К.: Будівельник. 1979.—160 с.

Масленкова О. Пам'ятники (історії і культури) Києва.— Образотворче мистецтво, 1981, № 3, с. 6—11.

Махрин В. Д. О композиционной целостности и единстве архитектурного облика Киева.— Градостроительство. 1979, вып. 27, с. 18—20.

Мезенцева Г. Г., Мезенцев И. В. Киев: Краткий обзор архитектурных памятников и ансамблей.—2-е изд., перераб. и доп.— Киев: Будівельник, 1981. (Альбом).

Мозаики и фрески Софии Киевской: Альбом.— Киев: Мистецтво, 1979.—58 с.

Мордвінцев В. М. *Форми класової боротьби селян Києво-Печерської лаври у XVIII столітті.*— Вісн. Київ. ун-ту, 1979. Іст. науки, вип. 21, с. 65—70.

Новое в археологии Киева /П. П. Толочко, Я. Е. Боровский, Г. А. Вознесенская и др.— Киев: Наук. думка, 1981.— 455 с.

Ольшевская Л. А. «Киево-Печерский патерик»: (Текстология, лит. история, жанровое своеобразие). Автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. филол. наук.— М., 1979.— 17 с.

Пархоменко И. В. *Старые фотографии Киева — источник изучения архитектуры.*— Стр-во и архитектура, 1981, № 8, с. 18—19.

Пархоменко И. *Гармонія давнього і сучасного: (Архіт. перебудова м. Києва).*— Образотворче мистецтво, 1980, № 9, с. 13—15.

Петренко М. З. *Киево-Печерський державний історико-культурний заповідник: Путівник.*— К.: Мистецтво, 1979.— 260 с.

Раскопки в Киеве.— В кн.: *Археологические открытия 1978 года.* М., 1979, с. 323—325.

Рibaков М. *Перша залізниця: (З історії спорудження Київ. вокзалу).*— Наука і суспільство, 1980, № 12, с. 46.

Рibaков М. *У камені і бронзі...: (Пам'ятники В. І. Леніну у Києві).*— Наука і суспільство, 1980, № 2, с. 7—8.

Сагайдак М. *Ключ до Лядських воріт: (Археол. дослідження в Києві).*— Ранок, 1981, № 6, с. 22.

Сагайдак М. *Про що розповіла стратиграфія Подолу: (Дослідження київ. археологів).*— Знання та праця, 1981, № 3, с. 24—25.

Самойлов В. К. *Пам'ятники героїчного минулого і сьогодення.*— Нар. творчість та етнографія, 1981, № 3, с. 42—48.

Трегубова Т. А. *К історії розвитку (архитектури) Печерска в Києве.*— Стр-во и архитектура, 1979, № 6, с. 25—27.

Федорова О. *Золоті ворота (Києва).*— Людина і світ, 1981, № 3, с. 44—45.

Фогель З. *Пам'ятник на головній площі: (О Монументе Октябрьской революции в Києве).*— Творчество, 1979, № 11, с. 12.

Хоменко Г. А. *Документи ЦДАЖР УРСР з історії розвитку містобудування і архітектури м. Києва.*— Архіви України, 1981, № 5, с. 64—67.

Шевчук В. *На полі смиренному, або ж Новий Синаксар Київський, писаний грішним Семеном — затворником Печерського святого монастиря.*— Дніпро, 1982, № 1, с. 70—112; № 2, с. 66—105.

Ясевич В. Е. *Архитектура Киева на рубеже XIX и XX столетий.*— Стр-во и архитектура, 1981, № 10, с. 22—27.

Картографія і топографія Києва

Бологова Г. В. *План Києва 1695 р. як джерело до вивчення історії міста кінця XVII століття.*— Архіви України, 1980, № 4, с. 51—59.

Волод З. *Головна площа України: (Архітектура площі ім. Жовтневої революції м. Києва).*— Вітчизна, 1980, № 11, с. 166—171.

Вулиці Києва: Довідник.— К.: Реклама, 1979.— 415 с.

Гітельман М. *Усі шляхи ведуть на Хрещатик: (Створення архіт. ансамблю).*— Наука і суспільство, 1980, № 3, с. 44—45.

Гриценко А. П. *Пам'ятники історії и культури Печерського району: Метод. розробка.*— Киев: Печерская р-ная орг. Укр. о-ва охрانی пам'яток історії и культури, 1980.— 39 с.

Красовський І. С., Пономаренко Л. А. *До питання про реконструкцію Верхнього міста і Подолу за планом Києва 1695 р.*— Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1981. Вип. 7, с. 93—96.

Красовський І. С. *О топографической интерпретации рукописных планов древнерусских городов: (На примере планов Киева 1695 г. и Владимира 1715 г.).*— В кн.: *Источники и методы исследования памятников градостроительства и архитектуры.* М., 1980, с. 18—32.

Намакштанська Н. З. *Документи Київського міськдержархіву як джерело до вивчення історії вулиць м. Києва.*— Архіви України, 1980, № 4, с. 59—61.

Пархоменко І. В. *Новознайдений план-красвид Києва початку XIX ст.*— Нар. творчість та етнографія, 1981, № 2, с. 79—81.

Пономаренко Л. А. *Київ в картографічних джерелах XVII—XVIII ст.*— В кн.: *Респ. наукова конференція з іст. краєзнавства (Тези доповідей).* К., 1980, с. 144—146.

Рibaков М. О. *З історії околиць Києва.*— УІЖ, 1981, № 1, с. 116—118.

Рibaков М. О. *Київська околиця Солом'янка.*— Архіви України, 1980, № 6, с. 65—67.

Сьєдин А. В. *Жилой район Виноградарь в Києве: (О создании градостроит. ансамбля).*— Стр-во и архитектура, 1980, № 11, с. 6—11.

Бібліографія

Іх іменами названі вулиці Києва: Список літ. про діячів Комуністичної партії, героїв революції, громадянської та Великої Вітчизняної війни.— К., 1980.— 31 с.

Києву — 1500 років: Рек. бібліогр. покажчик.— К.: Політвидав України, 1981.— 54 с.

Кулеба Г. І., Яковенко Н. М. *Покажчик документів з історії Києва.*— Архіви України, 1981, № 4, с. 13—17.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 1500-РІЧЧЮ КИЄВА

Історичний ювілей Києва широко відзначається в Радянському Союзі та зарубіжних країнах. 1500-річчю нашого міста присвячено ряд наукових сесій і конференцій. Серед них чільне місце належить міжреспубліканській науковій конференції, яка була організована Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН Української РСР і Музеєм дружби народів АН Грузинської РСР. В її роботі взяли участь науковці інститутів історії, літератури ім. Т. Г. Шевченка, мовознавства ім. О. О. Потебні, а також викладачі Тбіліського державного університету. В доповідях і повідомленнях істориків, літературознавців, етнографів та фольклористів були розглянуті глибокі історичні корені й традиції дружби і співробітництва українського та грузинського народів, які в умовах соціалістичної діяльності збагатилися новим змістом.

Міжреспубліканська конференція проходила в Києві з 15 по 18 жовтня 1981 р. (перший етап). Вступним словом її відкрив директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР д-р істор. наук, проф. С. Д. Зубков. Були заслухані доповіді д-ра філол. наук В. Л. Микитася (Київ) — «Київ у стародавній літературі», д-ра філол. наук І. С. Богомолова (Тбілісі) — «Тарас Шевченко і діячі грузинського національно-визвольного руху», канд. філол. наук О. М. Мушкудіані (Київ), В. К. Кухалашвілі (Київ) — «Київ у житті і творчості грузинських діячів культури», канд. істор. наук А. Г. Матіашвілі (Тбілісі) — «Історіографія дружби і братерського співробітництва українського та грузинського народів у роки Великої Вітчизняної війни», Т. Г. Чипчілакашвілі (Тбілісі) — «З історії бойової співдружності грузинських і українських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни», канд. філол. наук М. А. Філіної (Тбілісі) — «Українські матеріали в особистих архівах С. Чіковані і Т. Табідзе Музею дружби народів». З доповідями і повідомленнями також виступили вчені Грузинської РСР — Н. М. Шалуташвілі, Н. В. Габрічідзе-Капіані, Н. В. Геташвілі, Р. Н. Гогичашвілі, Л. Ш. Ма-

маладзе, М. В. Нінідзе, С. П. Сєргєєва, а також науковці Української РСР — Л. І. Барабан, Т. Б. Лукинова, О. Г. Рутковський, В. О. Фіалко.

Конференція продовжила свою роботу в Тбілісі 23—24 березня 1982 р. Її вступним словом відкрив директор Музею дружби народів АН ГРСР канд. філос. наук Т. Г. Бадурашвілі. З доповідями виступили: чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко (Київ) — «Грузини в Києві у XVIII ст.», канд. істор. наук М. О. Закарідзе (Тбілісі) — «З історії інтернаціональних взаємозв'язків грузинських і українських трудящих», канд. істор. наук А. Г. Матіашвілі (Тбілісі) — «Братерська допомога грузинського народу українському народові у відродженні економіки і культури в районах, визволених від німецько-фашистських окупантів», канд. істор. наук Л. А. Шевченко (Київ) — «До питання про культурне співробітництво трудящих України і Грузії в умовах зрілого соціалізму».

Були заслухані доповіді й повідомлення вчених Української РСР — Т. П. Булата, Н. П. Єрмакова, Н. О. Іванової, Ю. Г. Костюк, З. Д. Сидоренко, А. Н. Терещенка, а також Грузії — М. В. В'язнікова, Н. Н. Габрічідзе, Н. Н. Джорбенадзе, М. Ш. Кокілашвілі, Д. І. Ревії.

Гостей з братньої республіки під час перебування їх у Києві ознайомили з діяльністю наукових установ, з музеями, пам'ятними місцями міста. В свою чергу, кияни відвідали історичні пам'ятники, наукові установи Тбілісі, передивилися вистави місцевих театрів. Українська делегація побувала у Сурамі, де оглянула Будинок-музей Лесі Українки.

Конференція відбулася в період підготовки до 60-річчя утворення СРСР. Вона ще раз засвідчила про те, що відзначення 1500-річчя Києва є святом всіх народів Радянського Союзу. Матеріали форуму мають певне значення для висвітлення ряду важливих питань зміцнення та розвитку дружніх зв'язків трудящих двох братніх республік нашої країни.

Ф. П. ПАВЛОВИЧ (Київ)

*

*

23—25 березня 1982 р. у Києві відбулася всесоюзна наукова археологічна конференція на тему «Давньоруське місто», присвячена 1500-річчю Києва. Її організували Інститут археології АН СРСР, Інститут археології АН УРСР та Сектор археології Інституту історії АН БРСР.

Вступним словом конференцію відкрив академік-секретар Відділення історії, філософії та права, академік АН УРСР Б. М. Бабій. Потім виступив директор Інституту археології АН УРСР, д-р істор. наук І. І. Артеменко. Вони підкреслили значимість святкування 1500-річчя Києва у громадсько-політичному житті країни, а також звернули увагу на пошвавлення інтересу вчених до ювілейної проблематики і вказали на необхідність проведення комплексних досліджень актуальних проблем історії Києва.

На пленарному засіданні з доповіддю «Нові археологічні відкриття у Києві» виступив д-р істор. наук, зав. відділом Інституту археології АН УРСР П. П. Толочко. Він докладно спинився на стані та перспективах археологічних досліджень у Києві.

Д-р істор. наук А. М. Кирпичников зробив доповідь на тему «Середньовічна Ладога (До підсумків археологічних досліджень)», у якій було дано узагальнюючу картину археологічних досліджень, що їх проводять лєнінградські вчені у північно-західних районах країни.

Про взаємозв'язки Києва і Новгороду в період фєодальної роздробленості йшлося у доповіді д-ра істор. наук М. Ф. Котляра. Він, зокрема, наголосив, що Київ продовжував зберігати в той час значення головного центру Русі, у сфері політичного впливу якого перебував Новгород.

Д-р мистецтвознавства Г. Н. Логвин виголосив доповідь, у якій йшлося про деякі підсумки й перспективи досліджень давніх пам'яток архітектури у Києві.

На секційних засіданнях (працювали 3 секції: «Генезис і типологія давньоруських міст», «Економіка і культура давньоруських міст», «Соціальна структура і містобудування») було заслухано близько 60 доповідей та повідомлень, у яких розглядалися різноманітні проблеми, зокрема походження, соціальна структура, соціально-економічний та культурний розвиток ран-

ньосередньовічних міст. Виступили вчені Москви, Лєнінграда, Києва, Львова, Мінська, Новгорода, Баку, Талліна та інших міст Радянського Союзу. Поєднання різноманітних дослідницьких тем з дискусійними питаннями археології та історії пошвавило роботу конференції, надало їй змістовного й конструктивного характеру.

На заключному пленарному засіданні з доповіддю «До питання про еволюцію стилю давньоруської архітектури X—XIII ст.» виступив д-р архітектури Ю. С. Асєєв. На основі глибокого і всебічного аналізу різноманітних пам'яток давньоруської архітектури він дійшов висновку про принципову єдність стилю монументального зодчества Києва, Новгорода, Полоцька, Смоленська та інших міст Стародавньої Русі. У доповіді канд. істор. наук А. В. Кузи «Малі міста в Давній Русі X—XIII ст.» розглядалися проблема урбанізації Русі та питання соціально-історичної інтерпретації давньоруських укріплених поселень. Проблема генезису міст Полоцької землі була темою доповіді, яку виголосив канд. істор. наук Г. В. Штихов. Д-р істор. наук С. О. Висоцький у доповіді «Золоті ворота в системі оборонних споруд давнього Києва» розповів про новітні археологічні дослідження цього пам'ятника архітектури, а також про принцип створення проекту реконструкції та впровадження його в життя.

Учасники конференції прийняли резолюцію, в якій визначалися перспективи й напрями досліджень з історії давньоруських міст. Вони сприятимуть пошвавленню творчих наукових контактів, піднесенню археологічної науки на вищий рівень розвитку. У резолюції вказувалося на необхідність систематичного проведення подібних зустрічей, а також йшлося про підготовку до міжнародного з'їзду славїстів, який відбудеться у Києві в 1983 р. та V Міжнародного Конгресу з слов'янської археології, що також проходить в столиці Радянської України в 1985 р.

Учасники конференції оглянули ряд музеїв та пам'яток давньої архітектури Києва, побували на екскурсії в Переяславі-Хмельницькому.

В. М. РИЧКА (Київ)

У НАУКОВІЙ РАДІ З ПРОБЛЕМИ «ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ»

Пленарне засідання Наукової ради, яке відбулося 5 лютого ц. р., було присвячене питанням посилення актуальності досліджень з вітчизняної історії дожовтневого періоду в світлі положень книги товариша Л. І. Брежнєва «Спогади».

З доповіддю виступив голова ради д-р істор. наук, проф. В. Г. Сарбєй, який зазначив, що опублікування книги Л. І. Брежнєва стало важливою подією в ідейному житті партії, всього нашого суспільства. Цей твір найбільше фахівців-історич-

ків на розробку малодосліджених проблем історії робітничого класу, його революційної боротьби. Необхідне комплексне вивчення цих питань спільними зусиллями дослідників громадянської історії та історії партії. «Спогади», зазначив доповідач, звертають увагу й на актуальність рішучої боротьби проти рецидивів поширеної в 20-х роках концепції про нібито широкий вплив меншовиків на робітничу масу України. Слід також активніше популяризувати біографії героїв революції — робітників, революційні традиції робітничого класу, створювати історію окремих промислових підприємств, робітничих династій.

В обговоренні доповіді взяли участь чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, доктори істор. наук, професори О. А. Парасушко, І. К. Рибалка, П. М. Шморгун, д-р істор. наук Г. Я. Сергієнко, які підкреслили велике методологічне значення нового твору Л. І. Брежнєва для вивчення героїчного минулого робітничого класу СРСР, його революційних, бойових і трудових традицій, культури, для дослідження історії промисловості, а також соціально-економічного розвитку міст.

Наукова рада прийняла рішення органі-

зувати в наукових установах і вузах республіки широке обговорення питання про піднесення рівня вивчення проблем дожовтневої історії в світлі положень книги Л. І. Брежнєва.

Було розглянуто також питання про стан і розвиток методологічних досліджень з проблематики, яку координує Наукова рада. Чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко відзначив недостатньо високий рівень розробки багатьох найважливіших проблем дожовтневої історії, зокрема, таких, як взаємодія в історичному процесі базису і надбудови, загальне й конкретне в історії, уповільнений і прискорений історичний розвиток, класова боротьба на різних етапах історичного розвитку, роль народних мас і особи в історії, періодизація історії України, ідеологія селянства на різних етапах феодальної й капіталістичної формацій, формування української народності й нації та ін.

Наукова рада розглянула й схвалила теми кандидатських та докторських дисертацій, а також монографій.

В. І. ПОПИК (Київ)

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Ульяновський В. І. (Київ) — Політична боротьба в Російській державі на першому етапі Селянської війни (1603—поч. 1606 рр.)

Мірошниченко В. Г. (Миколаїв) — Залізничники України в період між двома буржуазно-демократичними революціями.

Волкова О. В. (Дніпропетровськ) — Загальний Жовтневий політичний страйк 1905 року на Україні.

Міцько Й. З. (Львів) — Острозький культурно-освітній центр та його боротьба проти ідеологічної експансії католицизму і унії (1576—1636).

Шевченко Л. В. (Київ) — Наукова, педагогічна та суспільно-просвітительська діяльність викладачів та студентів Київського університету в період першої революційної ситуації в Росії.

Степанович Є. П. (Київ) — Вища спеціальна освіта на Україні в період капіталізму.

Маланчук О. З. (Львів) — Проблема емансипації жінки в суспільно-політичному та культурно-освітньому русі Галичини наприкінці XIX— на початку XX ст.

Бурдуланюк В. Н. (Київ) — Культурні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією на початку XX ст. (1900—1914 рр.)

Сесак І. В. (Кам'янець-Подільський) — Матеріали земських установ як джерело вивчення соціально-економічної історії Правобережної України (1911—1917 рр.).

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Ващенко В. П. (Одеса) — Новоросія в системі всеросійського ринку (кінець XVIII ст.—1861 р.)

Фрадкін В. З. (Харків) — Культурно-освітня діяльність прогресивної інтелігенції на Україні в другій половині XIX— на початку XX ст.

МОНОГРАФІЇ

Горякіна В. С. (Симферополь) — Робітничий клас і національно-визвольний рух на Україні в 1895—1907 рр. (До проблеми гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції).

НОВІ КНИГИ

- КПСС о профсоюзах: Сборник материалов.** — М.: Профиздат, 1982. — 495 с.
- Верный продолжатель великого ленинского дела: К 75-летию Генерального секретаря ЦК КПСС, Председателя Президиума Верховного Совета СССР товарища Леонида Ильича Брежнева.** — М.: Политиздат, 1982. — 270 с.
- АЛЕХИН Б. И.** Канада: монополии и научная политика государства. — М.: Наука, 1982. — 173 с.
- Американцы о внешней политике США: Выступления, статьи, документы.** — М.: Прогресс, 1982. — 286 с.
- БАБИНЦЕВА Н. С.** Индустриализация в развивающихся странах. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — 149 с.
- БОКАРЕВ Ю. П.** Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник. — М.: Наука, 1981. — 309 с.
- Внешняя политика и дипломатия зарубежных стран: Внешняя политика и дипломатия социалистических стран.** — М.: Международ. отношения, 1981. — 254 с.
- ГОРОДЕНСЬКИЙ П. З.** Економіка братерського єднання. — К.: Політвидав України, 1981. — 128 с.
- Документы опровергают. Против фальсификации истории русско-китайских отношений: Сб. статей.** — М.: Мысль, 1982. — 511 с.
- ЗАВЬЯЛОВ Н. И.** Версты мужества. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 312 с.
- ЗЕЛЕНИН И. Е.** Совхозы СССР в годы довоенных пятилеток, 1928—1941. — М.: Наука, 1982. — 239 с.
- ЗУЄВ К. Ю.** Соціальна політика КПРС на сучасному етапі. — К.: Політвидав України, 1982. — 62 с.
- Исследования по историографии славяноведения и балканистики: Сборник статей.** — М.: Наука, 1981. — 302 с.
- История городов и сел Украинской ССР: В 26-ти т. Николаевская область.** — К.: Глав. ред. Укр. сов. энциклопедии, 1981. — 710 с.
- КАМЕНЕВА Н. С.** Путь полководца: Воспоминания об отце. — К.: Политиздат Украины, 1982. — 133 с.
- КАРАБАЕВ В.** В бою и труде: Подростки в Великой Отечеств. войне. — М.: Мол. гвардия, 1982. — 240 с.
- КОЛОМИЙЧЕНКО И. И.** Торжество ленинских идей о социалистическом соревновании. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982. — 223 с.
- КУЗНЕЦОВ И. Н.** Союз ССР — единое союзное государство: К 60-летию образования СССР. — М.: Знание, 1982. — 64 с.
- КУЛИНИЧ И. М., ВИДНЯНСКИЙ С. В.** Киев и города-побратимы. — К.: О-во «Знание» УССР, 1981. — 24 с.
- НАЙДЕНОВ В. С., ШИЛЯЕВА А. В., ГРЕБЕНЧЕНКО Н. Г.** Десятая пятилетка: эффективность, уровень жизни: [На материалах УССР]. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1981. — 141 с.
- Нариси історії Сумської обласної партійної організації.** — Харків, Прапор, 1981. — 302 с.
- НЕМАТЫЙ В. Н.** В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии: Ком. партия — организатор всенарод. борьбы против хищнич. политики герм. империализма на оккупир. территории Украины [1941—1944 гг.] — К.: Политиздат Украины, 1982. — 230 с.
- ОРЖЕХОВСКИЙ И. В.** Самодержавие против революционной России. 1826—1880 гг. — М.: Мысль, 1982. — 207 с.
- Проблемы военной разрядки.** — М.: Наука, 1981. — 380 с.
- Профсоюзы и общество.** — М.: Наука, 1982. — 364 с.
- Рабочий класс Вьетнама в национально-освободительной и социалистической революциях: Сборник статей.** — М.: Наука, 1982. — 213 с.
- Республика Замбия: Справочник.** — М.: Наука, 1982. — 278 с.
- САЗОНОВ А. А.** Критика буржуазных фальсификаций внутренней и внешней политики КПСС. — К.: Вища школа, 1981. — 192 с.
- СВЕТОВ Б., ТАРИН О.** Международный терроризм и ЦРУ: Документы, свидетельства, факты. — М.: Прогресс, 1981. — 144 с.
- СИБИРЕВА Г. А.** Неаполитанское королевство и Россия в последней четверти XVIII в. — М.: Наука, 1981. — 196 с.
- СЛОБОДЯНЮК Р. Д.** Партийная публицистика на Украине периода гражданской войны. — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1982. — 175 с.
- СОШНЕВ В. Г.** С верой в победу. — М.: Воениздат, 1982. — 264 с.
- Страницы большой жизни: Сборник воспоминаний о Маршале Советского Союза С. М. Буденном.** — М.: Воениздат, 1981. — 256 с.
- ТИШКОВ В. А., КОШЕЛЕВ Л. В.** История Канады. — М.: Мысль, 1982. — 268 с.
- ТРОЯНОВСКИЙ П. И.** На восьми фронтах. — М.: Воениздат, 1982. — 256 с.